

84/824
Х 07

Бауыржан МОМЫШҰЛЫ

Айтылмаған ақиқат

УДК 821.512.122
ББК 84(Қаз)-4
М 67

*Қазақстан Республикасы Мәдениет және ақпарат министрлігі
Ақпарат және мұрағат комитетінің бағдарламасы бойынша шығарылды*

Кітап Бауыржантану ғылыми-зерттеу орталығында дайындалды

Редакция Мекемтас Мырзахметұлы, Шерхан Мұртаза,
алқасы: Серік Үмбетов, Мұхтар Құл-Мұхаммед, Қанат Бозымбаев,
Бақытжан Момышұлы, Әшірбек Көпіш, Мұхамеджан Кәтімхан,
Бекет Момынкұл

Құрастырған: Мұхамеджан Кәтімхан

Момышұлы Б.

М 67 **Айтылмаған ақиқат.** (Көптомдық шығармалар жинағы).
(2-кітап), 10-том. — Алматы: “Өнер”, 2009. — 264 бет.

ISBN 978-601-209-083-3

“Айтылмаған ақиқат” — естеліктері мен күнделіктері, Бауыржан Момышұлының ғұмырнамалық деректемелері, өскен ортасы және қоғамдағы ірі мемлекет қайраткерлері, қаламгер әріптестері жөніндегі жеке жазбалары.

УДК 821.512.122
ББК 84 (Қаз)-4

М $\frac{4702250201}{409(05)—09}$

ISBN 978-601-209-083-3
978-601-209-038-3

© Момышұлы Б., 2009
© “Өнер”, 2009
© Көпіш Ә., (безендіру), 2009

АНАШТЫҢ ӘҢГІМЕСІ

1926 жылдың сентябрь айында Губфо (финансовое отделение губернии) жанынан Шымкент қаласында алты айлық есеп қызметкерлерінің курсы ашылып, соған кіріп, оған онша қанағаттанбай биржа труданың есебіне еніп қойдым.

Бір күні барлық қызметсіз адамдарды шақырып алып, орысша жаздырып, сөйлетін сынап көріп, мені Шымкент уездік обкомының қарамағына жіберді. Сол уақытта уездік парткомның счетчигі Қойшыбай Өтеуліұлы дейтін мен көңілім жақын кісі еді. Соның үйінде жатып белгілі қызмет беріле қоймаған соң, соның кеңсесіне барып «мәжіліс хат», тағы сол сықылды қағаздарын көшірісіп көрдем етіп жүретұғынмын.

Қойшыбайдың өзі Тама (Жағалбайлы) руынан еді. Бір күндері соның үйіне жеті-сегіз қос пен бірнеше мал айдап, базар базарлап таманың жақсымын дегендері келіп жатты. Киімім орысша, судыраған жаңа. Қойшыбай менімен санаса сөйлескен соң, мен тамалардың көзіне әлдеқандай көрінсем керек.

Ол уақытта Тама елінде Вик (всесоюзный исполнительный комитет) емес, Ревком (революционный комитет) үстемдік етіп басқарады екен. Меймандардың ішінде Ревком ағасы Қанапия Таймасұлы дейтін қара торы,

сұңғақтау жігіт пен аласа шикіл сары Ахметжан дейтін ақша бөлім бастығы бар екенін біліп алғанмын.

— Мына жігіт — (мені көрсетіп) осы жердегі іс білер сенімді жігіттің бірі. Сіздердің шаруаларыңызға қолқабыс етіп, бірге істесуге менің қолым тимейді. Барлық істеріңізді осы жігітке істетіп, менімен де осы арқылы сөйлесіңіздер, — деп Қойшыбай мені тамаларға тапсырды.

Тамалардың маған істететін жұмыстары өңкей чепухалар: әрбір кеңсеге алып бару, арыз жазып беріп, істерінің жағдайын анықтауға жәрдем беру, тағы сол сияқтылар.

Тамалар мені әулие тұтып, соңымнан шулап жүр. Ақша деген қалталарынан тең-тең болып шығады. Азаннан кешке дейін извозчиктен түспеймін. Кешке таман барлық ресторандарға кіріп, мейлінше тоқ болып шығамыз. Сөйтіп, қолымнан келген жәрдемімді аямай беріп жүрдім.

Бір күні мені Вик шақырып алып, Адо-ға жіберді. Барсам, Ташинский Ревкомға начальник милиции етіп тағайындап, куәлігімді даярлап қойыпты. Күтпеген жерден былай болған соң, мақұл деместен ол күні кетіп қалдым. Кешке Қойшыбайдікіне келіп, қонып отырғанда, сөзден сөз шығып отырып, таманың біреуі мені начальник екен деп қалды.

— Қалайынша? — деді Қойшыбай. Одан кейін мен тұрып:

— Адо мені Тамаға солай етіп дайындап қойған екен, оған менің барғым жоқ, — дедім.

— О... Барсаң болады ғой, — деді.

— Құрысын. Тама елі — жапанда оз бетімен жатқан

лыс ел. Осы уақытқа дейін өкіметтің не екенін білмей-ді, бағынған емес, елі бұзық келеді, бармағын, — деді Қойшыбайдың катыны.

Менде бармау ойы одан бетер күшейді. Ертеңіне Қойшыбай мені оңаша шығарып алып:

— Менің саған беретін кеңесім — барып келгін, құры-ыр есепші курсінен не қылмақсың? Мына отырғанның барлығы — біздің адамдар. Менің кадірімді көріп отырсың ғой. Барсаң, сен де елге кадірсіз болмайсың. Бұдан бұрынғы милиция начальнигін де өзіміз жіберіп-дік, бірақ та кейіннен ол басқа жаққа ауып кеткен соң, оны орнынан алып, жағдайлы адам табылмай жүр, — деп елдің жағдайын айтып, бармасыма қоймай ақыр баратын етті.

Ревком ағасы мен ақша бөлім бастығы екеуі Әулиеатадан мені тосып алмақ болып кетті. Үш-төрт күннен соң Әулиеатаға жетіп барсам, олар кетіп қалған екен. Маған семізше қара домалақ жігіт келіп:

— Мен Тама ревкомының төрағасының орынбасары едім, атым Ибаділдә. Ревком ағасы асығыс болып кетіп қалып еді. Мен сізді ертіп қайтуға қалып едім, — деді.

Бұл — тама ішіндегі атақты бай, Ақмола қаласында екі жарамды магазині болған, Үбіжан дейтіннің баласы екен. Жүруге қамданып, базарға келген тамалардан екі-үш ат мобилизовать етіп, қаланың сыртына шығып қондық. Алған аттарымыз таманың бір мықты жері — Сарбас дегеннің адамдарының аттары екен. «Жалпы таманың ішінде бізді көріп пе? Жолаушы жүргенімізде, атымызды басып алғаны несі?» — деп жатыр деп естіп едік. Азанда тұрсам, бір аттың кісенін шығарып алып

кетіпті. Қонған үйдің егесіне кейіп, қалалық милициядан жәрдем сұрап келіп едім, қасыма тасырандаған орта бойлы дембелше көк көз, сары Екенбайұлы Мұкатай дегенді қосып берді.

Көше белуардан лай. Декабрь айының он бес-он алты шамасы. Атқа мінін базарға келсек, жастау келген толық сары жігіт бір жақсы көк айғыр мініп, қақ базардың ортасында шалқайып тұр. Мұкатай келе сала кейіп кетті. Шамамда атакты бір байдың баласы болуы керек. Екі ат түсіріп алып, бір шалға келіп түйенді бергін десек, көнбейді. Оны Мұкатайекең түйесімен қоса бір милицияға айдатып жіберді. Енді екеуіміз базарды аралап тамашалап жүр едік, көзі жыпылықтаған өзбек шалыс, даусы жіңішке, ұзын бойлы, орысша киінген бір бала бізбен амандасып:

— Ағалар, мен Орынбордағы рабфак оқушысы едім. Ауру болып, осында келіп, елге қайтып бара жатыр едім. Әкем осында базарлап келген екен, менің атым — Қалып, әкемнің аты — Баймахан, оның түйесі мен өзін қамауға айдатып жіберіпсіздер. Елге жетуге сіздерден жәрдем сұрап, ала кеткін деп айтайын деп едім.

— Шырақ, онда дұрыс, біз амалдап жүгімізді алып кетерміз, барып түйең мен әкеңді алып қайта қойғын.

Кейіннен білсем Баймахан деген Жағалбайлының ішіндегі байдың бірі екен. Қоржындарымызды аттарымызға бөлшектеп салып алып, алда елге қайтып бара жатқан керуендерді қуып жеттік. Жүк астына түйе аламыз деп мен, Ибаділдә, ежелден кедей болып, өмір бойы ұрлық істеп, өзінің пысықтығы арқылы ел жақсыларына қадірлі болып өткен Кәжеке дейтіннің баласы — ұзын

бойлы, сұңғақ қара торы жігіт Жұмабек дейтін (милиция етіп алмақ болып ертіп алғанбыз) — үшеуіміз он бес шақырымдай жүріп, жүгі тірелген (астық сатып алып бара жатқан) керуенге жеттік. Қасымдағы екеу жүгін аударып тастап, бір түйесін алмақ болып еді, мен алдырмай озып кетіп, алдымыздағы жиырма бес шақырымдай жерде кетіп бара жатқан үлкен көшті бір ауылдың ортасында қуып жеттік. Көштің қариясынан түйе сұрап едік, онша ыңғай бермеді.

Бұл көшті бұрын болысы болған Ошакты Дәуренбек дейтін бастайды деп еститінмін. Бір түйесін алмақшы болып едік, атқа мінген Үйсінше киінген сақал-мұртты қара жігіт жақындап келіп: — Жергілікті халық болмаса, коштен түйе ала алмайсыздар, — деді. Бұл Дәуренбектің тап өзі екен.

— Бір жақтағы Таманын өкіметі қалайынша жергілікті халықтан алады? Жүктерін жаймалап, бір түйесін босатып берсе, еш нәрсесі құрамайды ғой. Елге барғанда алады да, біз жеп кетпейміз, — деп едім ол:

— Білгеніңнен қалма. Мен мейманымдікін алдыра алмаймын... — деп ірі кетті.

— Атаңа нәлет! Сенің баяғы болыстығың есіңе түсіп жүр ғой. Тамалардың малына делдал болып, арам ақшаға семіріп, бұл бейшаралардың ақшасын жеп. Айта берсең бұл ел біздікі, бұл көшке қожа біз боламыз... — деп ашуланып, атымды шықшыттан камшымен түртіп кеп жібердім.

Шатақ шықты. Ел жиналып калып, бізді аттан түсіріп, қариелері:

— Дәуренбек, сенікі жөнсіз, бұлар жүктерін атына ар-

тып бара жатқаны еп емес. Ақыр өзіңнен бір түйе сұраса, бермей қалғаның ұят емес пе? — деп мені жүйелеп жатыр. Мен Дәуренбекті акті жасап қалаға айдатып жібермек болып жатырмын. Түскен үйіміз тамақ істеп қойыпты. Тамақ жеп болған соң, сол ауылдың кәриелері жиналып:

— Шырақ, бір білместік өткен шығар, — деп Дәуренбекті сұрап алды. Біз жүріп кеттік.

Сол күні кешке Тәңірберген даласының шетіндегі Сымтас дейтін жерге жақын Ойық Жылқыбай дейтін байдың үйіне кондық. Жүк астындағы түйеміз шығып, ат аяғына ілесе алмай, әбден қорлықты көрсетіп келе жатқан. Бізден бір күн бұрын біздің алдымыздан Таманың атакты байы Өксікбай дейтіннің Мысықбай деген баласының керуені кетіп бара жатқанын білдік. Керуен жалғыз оның керуені емес, көп керуен ішінде сонікі де болған соң, керуен солай болып аталған.

Тәңірберген даласын шолып келе жатып, көз ұшында керуен көрдік. Қуып жетуге ұмтылып, жүрісті жылдамдаттық. Көшке жақындағанда, көштен үш атты адам бөлініп қиғаш кетті. Бұлардың Мысықбай екендерін білдік. Көшке жақындап келіп:

— Анау кеткендер кімдер? — деп едік.

— Қайдам. Осы жердегі Ойықтар шығар, — деп жасырды.

Бұл көштің жүгі басқа көштерге қарағанда жеңіл екен. Бір түйесін босатып алуға толық мүмкіндік бар. Көш ішінде семіз қызыл нарды жайлы комдап, үстіне көрпені қалыңдап салған әйел — Мысықбайдың екінші әйелі, бір жастау қызыл шырайлы әйел екен. Бұл әйелдің өзі

бала тумаған екен. Соған Әулиеатадағы доктырға көрсетіп алып бара жатқанға ұқсайды.

Көшбасшысы шоқша сакал, шүнірек көз бір кәриесін шақырып алып:

— Кәрие, біз сіздің елге бара жатқан өкімет едік, мына түйеміз атқа ілеспей келеді, жүктеріңіз жеңілге ұқсайды ғой, бір жарамды түйеге ауыстырып беріңіз, — деп едім. Оған көнбеді.

— Ал, Жұмабек, енді өзін бір есебін тауып сөйлес, — деп біз озып кеткен едік, артымыздан шаң-шұң шықты да қалды. Қайтып келсек, Жұмабек екен, біреуін ұрып, бір түйесін тартып алып қойыпты.

— Қойғын. Ұрғаның айып. Жапан далада жанжалдасқан да бола ма екен, — деп қойғызып, жағдайын сұрастырсам, бұл көш біз баратын жерден қиғаш, үш күншілік жерге барады екен.

— Егер де біз сіздерге түйе берсек, сіздердің қалдырған түйелеріңізді егесі бізден барып ала алмайды. Арасы мүлдем қашық, — десті.

— Бағаналы бері солай демейсіңдер ме, онда дұрыс, бір лаж қылармыз.

Әлгі әйелдің өзі майысып қалған кісі екен. Пәлен, кезен деп майысып:

— Ойбай-ау, шырактар-ау, арып-ашып келе жатқанымызда көшімізге тиіп... Мен бір қаріппін. Бір баланың зардабынан бармаған әулиелерім қалмады, — деп қыртып тұр.

— Ии, жеңгей, түйеңізді алмадық қой, бір балаға бола онша қамықпаңыз. Тілегеніңіз бір бала болса, елге бара жатырмыз ғой, бір мәнісі болар, — деп жүріп кеттік.

Таласка — Үшаралға қарай түйені арттағы егесіне тапсыратын етіп, екі күннен кейін намаздыгер шамасында құм аузындағы бір топ ауылға кездестік. Ауыл сыртын төрт түлік мал басып, сан жетпес шыбындай болып жатқан бір байдың ауылы екен. Байдың бір қыз, бір баласы, келіні бес-алты жігітпен құдыктан шығыр тартып, жылқыларын суғарып жатыр екен. Біз келіп:

— Біз жолаушы едік. Атымызды суарып алалық, — деп едік, жылқыларын астаудан қуып шығарып, рұқсат берді. Атымызды суарып тұрғанда:

— Меймандар-ау, біздің еңбегімізді ұялмастан-ақ пайдаланып кетесіздер ме? — деп қыз бен келіншек бізге тиісе бастады.

— Ал, онда Жұмабек, сен мына кісіге су тартып бергін, — дедім.

Құдықтың ауызы биік, екі шетінен арқан байлаған камтеріден істеген үлкен бөшкені екі ат шығырмен тартып шығарады екен. Құдықтың екі жағында екі жігіт судың жақындағанын аңдып тұрып, аузына жақындағанда қолымен көтеріп алып, астауға құяды екен. Жұмабек арқанды тақымға басып алып, атын шу-шулеп қисақтатып жүре алмағанына қыз бен келіншек:

— Бір шығырлық әліңіз жоқ екен ғой, — деп кекете күліп тұр.

Мен Жұмабекке көзімді «Өлсең де тарт» дегеннің белгісін беріп қысып қойып едім, атын ұрып шығырды ала келіп жөнелді. Құдықтың екі жағындағы екі жігіт те ұстаймыз деп құлап жығылып қалды. Су төгіліп қалды. Жұмабек әлі сүйреп барады. Мұнда күлмесең қайда күлесің? Елдің барлығы қыран күлкі болды.

— Ал, құдаша, енді қайратына сендіңіз ба? — деп жолымызға түстік.

Екі ай қызмет істеп жүрін, елмен танысып болдым. Қазақтың ескі әдетін тастап, төңкеріс заңын тура мүдіртпестен алып кетуге, ел ескілікті би-болыс байлардың ықпалында, ешқандай мүмкіндік жоқ. Кеңсе дейтін, ол жерде қай бір кеңсе бар дейсің. Барлық қағаздар қоржында жүреді. Қылмыстыларды тапсаң, қылмыс ізін оңайлық етіп таптыра қоймайды. Оларды қамайтын қай бір түзу үй бар дейсің. Тергеп жауап аламын да, жазалыларын киіз үйге қамап, қарауыл қойып жүрдім. Сонда бір күн онда, бір күн мұнда, қылмыстың ізі жойылып кеткенін бір-ақ сезіп қаласың. Өз бетіммен ешқандай іс істей алмайтын болған соң, бір ауылда абыройы бар, сөз білетін адамдар арқылы онша-мұнша істерді атқаруға айналдым.

Мысалы, бір Әбдіхалық дейтін кедей бір байға екі жылға он бес тұяқ, үш төрт түйенің жүніне жалданады екен. Жылы біткен соң, бай ақысын бермей қуып жіберіпті. Сол кедей маған келіп арыз айтып еді. Іске әбден қанып алған соң, кедейді қасыма ертіп алып, сол ауылдың тәуірінің үйіне барып түсіп:

— Қане, қария, мына ақы талап етіп отырған кедей — сіздің өз кедейіңіз, ақысын бермей отырғаныңыз да — өз байыңыз. Мен болсам, әйтеуір ағайындарыңыздың ащы болмай, ынтымақпен бітіскенін жақсы көремін. Екеуін тындырып қояр деп алып келіп отырмын, — дедім.

— Сіздікі мақұл, шырақ. Бәрінен де жөнімен тынғандары дұрыс. Біз баяғыда іске араласып, атқа мінгеніміз болмаса, қай бір көсем дейсің. Бүгінгідей өкімет жөнін білмейміз, өзіңіз не дейсіз? — деп мені арбайды.

— Не деуші едім. Басындағы уәделескен ақысын алып беріңіз.

Осыған ұксап ауыл адамдары арқылы бірнеше жалшылардың ақысын толығынан алып беріп жүрдім. Мен араласқан соң, бір жағы өкіметті сыйлап, қазақшылыққа салмай, кедейді жем қылмастан бітіріп жүрді. Бұлай істемейінше, істі үлгере алмадым.

Тама елі төрт руға бөлінеді. Алшын, Жағалбайлы.

Басынан елдің өзі екі жік болатын. Жік болғанда — ру жігі. Екі жағы да өкіметтің өз жағынан болып, бір-бірін жаншығанын дұрыс көретін.

Февраль айының басында Шымкент уездік атқару комитетінен екі адам сайлаушы келді. Біреуі — уездік жастар комитетінің хатшысы Көшербай Нарбайұлы. Екіншісі — уездік билеу бөлімі қызметкері Қуанышәлі Дүйсебайұлы. Бұлармен бірге Болком союз қосшы болып Шаян болысының азаматы Тамайұлы дейтін келді. Тамайұлы Дүйсебайұлымен жақсы таныс екен. Әрбір ауылға ауылдық кеңестерді сайлап, болыстық съезге делегат сайлауға уәкілдер жіберіп, болыстық съезді февральдың 18 дайындап, ревком ағасы Қанапия Таймасұлыныкінде үшеуіміз күніне үш рет ет жеп, бір рет құрт езіп ішіп жата берейік. Киіз үйдің ортасына сексеуілді өртеп қойдырамыз. Еріккеннен үшеуіміз алысып ойнаймыз деп, сексеуілдің шоғын шашып жіберіп, көрпелерді бірнеше рет өртеп ала жаздадық.

Елдің арасындағы ру тартыстары, сайлау ескі адамдардың ықпалыменен жүріп, әркім өз адамдарын сайлап жатқаны туралы оқта-санда ақша бөлім бастығы Ахмет-

хан айтып келіп тұрады. Онымен сайлаушылардың шаруасы аз. Өз білгенінше істеп кетпек. Таймасұлы мені сайлаушылармен сөйлестіріп, арада жеңгетай қылмак болып еді. Мен оған көнбей, жеңгетайлықты Тамайұлына итере салдым.

Өксікбайдың Мысықбай дейтін баласы «Сайлаушылар сайлауын ел арасына келіп істесін» деп хат жазып қойыпты. Оған біз бармадық. 18 февральға да ешкім келмеді. Бұл қалай деп аң-таң қалсақ, Кентарал дейтін жерде елдің барлығы жиналып, Өмірбек деген байдың баласын болыс сайлаймыз деп жатыр деген хабар келді.

Барып, елдің ішінен барлық делегаттарды бөліп алып келгін деп мені жібермекші болды. Себебі әрі-бері ақылдасып, «Біз бармағанымен, олар өздері сайлайтын түрлері бар. Оларға жиылысты өткізуге рұқсат бергеніміз келіспес», — деп жаңағы қорытындыға келіп едік.

Екі милицияны қасыма ертіп алып, азанда шығып, намаздыгерден жоғары Кентаралға жетіп келсем, сан жетпес қарақұрым адам. Аттарын тұсап байлап айқастырып қойып, қамыстың ішінде де, сыртында да сөз қызып жатыр. Өмірбектің бір үйіне бізді апарып түсірді. Ол үй бір тайды жайратып сойып тастаған екен.

— Нәшәндік, жақсы келдініз, — деп жалпандап елдің жақсылары келіп қолымды алып жатыр, бұл жиналысты атақты бай Омар қария басқарады екен.

— Жиналғандарыңыз айып емес, бірақ та шақырған жерімізге келмей шыли қазақтыққа салынып барасыздар. Ана жақтағы меймандарымыз бірнеше күн күтіп қайтамыз деп асығып жатыр, мен сіздерге келген ша-

қырушымын. Ал, енді сайланған делегаттар жиналсын, жүрелік, — дедім.

Біраз отырдым. Былқ еткен пенде жоқ. Сыбыр-сыбыр, екеулеп топтанып сөйлесу көбейін кетті. Ілесіп жүруге даярлық еткен жан көрінбейді. Сол жерде бір милициям кездесіп қалды, үш милицияны ертіп алып далаға шықтым. Атқа міндім де:

— Делегаттарың, аттарыңа тезден мініңдер! — деп айқайладым.

— Қариялар! Сіздердің боларыңыз болған, төрлеріңізден көрлеріңіз жақын. Топқа әрқайсыңыздың балаларыңыз, інілеріңіз араласып жүр. Енді топқа араласып, баяғыны көксегенге ұялмайсыңдар ма?! — деп кейіп жатырмын.

Қариялар ренжіп қалды. Қолдарындағы қағаздарын көріп, делегаттарды бір жаққа шығарып, теріп алып жатырмын.

— Ал, енді делегаттар, жүріңдер. Қалғандарың кім болыс болғанын ертең естисіңдер, — деп көнген делегаттарды алдыма салып жетіп келдім. Делегаттар үшін үй даярланып, екі-үш ауылдан дайындық істеп қойған екен. Бөліп-бөліп жайластырып, екі-үш милициядан қарауыл қойып, басқа адамдардың келмеуін қадағаладық.

«Әлібайдың Жакыбы, қасында он шақты адамы бар, милицияға бой бермей, делегаттардың үстіне барады» деген хабар сап ете қалды. Бір атқа міне салып, шауып барсам, ауылға жақындап қалған екен.

Жақып дейтін кісі сакал-мұртты, семіз қара домалак, үлкен ақбоз атқа мінген шіреніп қалған кісі екен.

— Қане, қария, жолыңыз болсын!

— Әли болсын. Мына ауылға қонғалы барамыз, — деді Жақып.

— Ол ауылға делегаттарды жайғастырып қойып едік. Олардың үстіне еш бөтен адам жіберілмесін деп едік. Басқа ауылға барып қоныңыз, — дедім.

— Бұл өзіміздің ауыл ғой, шырақ.

— Бүгінше бұл ауыл біздікі. Онда делегаттар жатыр. Онда бізбен бірге қоныңыз, жүріңіз, — десем.

— Қайтсең де осы ауылға қонамын, — деп Жақып ірі кеткен соң, атының басын қамшымен тартып жіберіп, нағанымды суырып алып қайта кудым. Басқа ауылға барып қоныпты.

Азанда тұрып қарасақ, ешкі сақалды сұм қақбастардың бастауымен Кентаралдағы адамдардың барлығы келіп, делегаттармен араласып кетіпті. Делегаттарды зордан ажыратып алып, жиналыс құрсақ, делегаттардан екі есе көп жай адамдар қаптап келіп қалды. Ақыры милициямен токтатуға болмаған соң, делегаттарды бір қамыс қорғанға қамадық. Сайлаушылар баяндама істеп, қолға салуға келгенде тепе-тең болды да тұрды. Бұдан делегаттың екі жағы тепе-тең сайлағандығы мәлім болды. Ақыры зорлап басып жатып, бұрынғы ревком ағасы Қанапия Таймасұлын болысполком ағасы етіп сайлап жібердік. Ахметжан екеуімізді уездік кеңестер съезіне делегат етіп сайлады. Тамайұлы жеңгетай болып жүріп, Таймасұлынан сайлаушыларға 800 сом ақша, 3 түлкі алып беріпті.

Уездік съезд 10-мартта болмақ. Февральдың 24-күні жолға шығып, Ахметжан екеуіміз 4-март күні Әулиеатаға келіп жеттік.

Алшын-Жағалбайлы жағынан Ажыұлы дейтін елдің сайлауға наразылық арызын алып кетті деп еститінбіз. «Сайлау бұзылатын болыпты, Ахметжанды көрсе, қамайтын болыпты» деген хабарды Әулиеатадан естіп қалдық. Ахметжан маған:

— Енді сіз барып істің жағдайын байқаңыз, егер де тыныштық болса, маған телеграмма берсеңіз барармын, — деді.

Шымкентке келсем, Қойшыбай Укомның (уездік комитет) қызметінен, Нарбай Дүйсебайұлы да қызметтен алынып қалған екен.

— Бекер істепсіңдер, Алшын-Жағалбайлыдан бір адамды да болысполком составына өткізбегенсіңдер. Егер де олардан орынбасар, хатшы, бірнеше адамды мүше еткендеріңде, ешқандай жік болмаған болар еді. Сендер жіктің бір жағын қолдағансыңдар. Мен әліп жағынан боламын. Осы сайлаудың осылай өткенін губерналық обком ағасы Жанайдар Садуақасұлы (руы Жағалбайлы) менен көріп отыр. Тек Қойшыбай екі сайлаушымен маған айтты.

— Менің ешқандай ісім болған жоқ, мыналар өздері істеген, — дедім.

Уездік съезд өтіп кеткен екен. Менің енді тама еліне қайтып барғым келмеп еді. Үшеуі:

— Сен қайтып барғын. Бұл жердегілер сайлауды бұзып, қайтадан ревком құрмақ. Онысы заңсыз... Ең ақыры сайлауды бұзғанда, өкіметті қолдарыңнан шығармаңдар. Бұл жерде біз болсақ, ақыры Мәскеуге дейін айтысамыз. Егер де бұл жақтан болысполком

жіберсе де, оған бағынбай, өз беттеріңмен істей беріңдер, — деп бармасыма қоймады.

— Жолдас емес пе едік, осындай қысылғанда жолдастығыңды білдіргін. Біздің жікке жолбасшылық етіп тұрғын. «Бағынбадың» деп конный отряд жібере алмайды, себебі қыстың үдеп тұрған кезі. Бес-алты ай қазақшылыққа салып сүйретсеңдер, ендігі күзге дейін еш нәрсе істей алмайды. Қойшыбайдікі — руын жактап, жігін қолдау. Нарбайұлы мен Дүйсебайұлынікі — бір жағы принцип, екінші жағынан ақша алып жеп қойғандығы.

Установканы көтере алмай елге кайтып барамын. Әулиеатаға келсем, Ахметжан мені күтпестен кетіп қалған екен. Әулиатадан шығып, Таласқа қонып, екі күннен кейін құмның ортасындағы отырған елге барып қондық. Аттанарымызда үй егесі былай деді:

— Осы күні елдің барлығы қар суын қуалап Сарысуға карата қайта көшіп бара жатқан уақыт. Шу өзені де суға толып келе жатқан шығар, — деді де, ол оң жақ бағысты көрсетті, ал, ана жолмен жүрсеңіздер, Шиліден барып құлайсыздар. Ол жерге әлі су жеткен жоқ шығар.

Шабыр құмының басына шықсақ, Шудың үсті бұрқыраған түтін болып көз ұшында көрінді. Бұл әлгі жерден шыққанымыздың ертесі еді. Атты шалдырып алып, ел жата Шуға жетіп келсек, түтіні бұрқырап, айналасының барлығын күндізгідей жарық етіп өзен бойының қамысы өртеніп жатыр екен. Біздің алдымызда қыр бар. Біз ойға түсе бергенімізде, қырдың басындағы екі атты адамды арғы ойдағы өрттің жарығы айқын көрсетті. Ел бар екен деп, тұра шауып қыр басына шықсақ, ешкім жоқ. Айқайлаймын, ~~жауап жоқ. Біз қыла~~

қалып кеттік. Екі жактан да бізді жақсы көріп, кім екенімізді толық ажырататын жарықтың ортасында тұрмыз. «Әлгі екеу сау адам емес қой» деген ой келді, бірақ та жолдасыма еш нәрсе айтқаным жоқ. Себебі, ол Аманқұл дейтін бұрын мұндай жол көрмеген менің жакын туысым еді. «Жарағы болмаса, тиюге батпас» деген ой басымнан кетпейді.

Қайда жүрерімізді білмей, әлі тұрмыз. Оң жағымыздан өртке қарай жалғыз аяқ жол шықты. Сол жолмен келе жатқанда алдымыздан жазық дала шықты, жазық ойдың екі жағы да өрт. Ойдың бұрын су жүріп кеткен арна белгісі бар жалғыз аяқ жол бізді түтін қаптаған қап-қараңғы түнекке апарып кіргізді. Жарым жолға келгенімізде, алдымыздан патыр-пұтыр етіп атқа қамшы басып, екі адам қаша жөнелді. «Тоқта!» — деп қуып бердік. Қырға шыға қашқындар ғайып болды. Ізінен адастық.

— Әй!... Біз жол таба алмай адасып жүрген адамбыз. Бізге жол сілтеп жібергін, әйтпесе, дәмең болса, бізді алғын, — деп айқайлап едім, жым-жырт, жауап болмады.

«Бұлар қашып жүрген таманың ұрылары болу керек, мені таныған болар, сол себепті жарағы бар деп жоламай жүр ғой», — деп жорыдым да қойдым. Бізде жарак түгіл пәле де жоқ еді. Менің нағанымды Ахметжан алып кеткен еді.

Жол іздеп әрі-бері шауып жүріп копаға бірнеше рет тығылып, баяғы жалғыз аяқ жолды қайта тауып алдық. Ол бізді Шудың суына алып келіп тіреді. Шу көкпеңбек болып жатыр екен. Ағып-акпай жатқанын

ажыратып болмайды. Атты салып жіберіп едік, екі күннен бері су ішпеген аттарымыз тұра қалып суды қомағайлана жұта берді. Алға бастырып қарасақ, суға кетіп бар жатырмыз. Қайта шығып, суға ұзындығы екі саржындай камыс салып едім түбіне жетпеді. Бұдан бізді алып келген жол қыстыгүні мұз қатқанда өтетін жол екені мәлім болды. Қайда барарымызды білмей, сол жерде таңның атуын күтуге тура келді. Атымыз ыстықтай су ішсе де, ауыздығын алып отқа қойдық. Қасымдағы жолдасым жолға бостық қылып ұйықтап қалды. Біраздан соң оны оятып:

— Енді ұйықтамай отырғын. Адам дыбысы білінсе, мені оятқын, — деп жатып қалдым.

Таң атты. Телегей-теңіз түтін ішінде біз отырмыз. Жан-жаққа қарап жер болжауға болмайды. Жер болжау үшін кейін жүруге тура келіп, аттарымызды ерттегелі қарасақ, сеп-семіз аттардың жалынан басқа түгі қалмапты. Іштері қабысып, терілері сүйектеріне жабысып, көздері үңірейіп, арқалары гүп болып ісіп кетіпті. Аркасына су бүркіп, ерттеп мініп алып кейін шықсақ, түтін тұман Шудың ар жағын көрсетпейді. Қиқулаған қаз-тырналардан аяқ алып жүргісіз. Өрттен бос жер солардікі. Құстардан басқа жан жоқ. 15 шақырымдай өрге жүрген соң, бір жерден екі саржындай құрық кесіп алып, судың бір жерін келіп өлшесем, түбі көрінбеді, судың арғы беті шамалы-ақ.

— Киім, қоржын, ер-тоқымдарымызды ар жаққа лақтырып тастап, өзіміз атпен жүріп өтелік, — деп едім, жолдасым:

— Судың екі жағы да жар, жылқының аяқ тоқтатар жері болмаса, өте алмайды, — деп көнбеді.

— Онда анау тұрған камыс қорадан камыс тасып, жал жасап өтелік, — деп едім оған да көнбеді. Шай қайнатып ішіп алып, тағы да өрге жүрдік. Жолда бірнеше коралар кездесті. Біраз жүріп екі жаяуға кездестік. Түрлері суық, ақшоқайлы, үстерінде ескі күпілері бар еңгезердей екі жігіт, біз жақындағанда, таяқтарына сүйеніп тұра қалды. Жөн сұрасам, біреуі «Тік көз» деген атакты ұры екен.

— Біздің ауыл осы кезде сарыкамыс тұмасында отыр. Судың аяғын болжағалы шыққанымызға екі күн болып еді, — деп бізден судың хабарын сұрады. Мен жөнімді айтып бердім.

— Сіздер кателесіпсіздер төмен карата жүре бергенде, Кентаралдан барып өтіп кететін едіңіздер, — деді де:

— Шырақ, Үйсін ағаның баласы екенсің, ат тағылған кетпейді, боқ жағылған кетеді дегендей, маған ат тағылған еді. Бұрынғы істеген ісімнің барлығына тоба қылдым. Енді елге барып, ел қатарына қосылып отырсам деп едім... — деп мән-жайын айтып мүсәпірси бастады.

— Жарайды. Елге барып, ел қатарында отыра бергін, — дегеннен басқа жауап бермей, жүріп кеттік. Күн қайта баяғы ат жайып, шай ішкен жерге келіп түсіп:

— Ал, Аманкүл, енді шай қайната бергін, Кентаралға кешке зордан жетерміз, — деп су жағасын қыдырып келе жатсам, алдымыздан бір көпір көрінді. Келіп қарасам, камыс су кеулеп, тамырларын біріктіріп, шөп-шаламның бары байланып, жер көпір болып қалған екен. Аяғымды дәлдеп басып өтіп жолдасымның тұсына келіп:

— Әй! Аманкүл! Шайды қой. Ана жерде көпір бар екен. Өткіп, — дедім. Жолдасым сенер-сенбесін білмей, аң-таң болып қалды. Өтіп алып қыр басына шықсақ, көз ұшында көш көрінді.

Ел көріп, қуанышымыз қойнымызға сыймай, көшке ертерек жетелік десек, атымыздың алға басқан аяғы кейін кетіп жүрісіміз өнбеді. Аттан түсе қалып, қоржынды ат дорба орнына пайдаланып, екі атқа екі қоржынбас бауырсақты ілдік. Аш аттар қатып қалған бауырсақты бидайдан бетер жейді екен. Аттар әлденіп қалды. Күн бата көшке келіп жеттік, бұл Қанапия Таймасұлының ауылы екен.

Болысполкомның көші елдің ең артында қалған екен. Қақтың суын алдыңғы көштердің малдары ішіп, ластап кеткен екен. Лаж жоқ, сол суға ауқат істеп ішіп, көшіп бара жатырмыз.

Ахметжан келген соң-ақ, бұлардың арасына сөз кіріп, біресе ревкомға істі бермек боп, біресе бермейтін болып жатыр екен. Менің онымен ісім болмады. Басында-ақ ісімді өткізіп қайтсам деген оймен келін едім, бірақ та қайтуға елге жеткізерлік жылқы табу киын еді. Көшіп бара жатқанда, мен ауырып қалдым. Тамағым ғұп болып ісіп кетті. Дәмі жаман жалғыз түйе сүтінен басқа еш нәрсе ішпеймін.

Төрт-бес күннен кейін артымыздан ревком ағасы Демесұлы қуып жетті. Болысполкомдермен сөйлессе, олар істі бермекке бекініпті. Далаға шықсам, Демесұлы бес-алты адаммен қырдың басында отыр екен. Мені шақырысты.

— Мыналар ревкомға бағынып, істі бермек емес, сен

айтқын, әлі де болса қазақшылықты қойсын, ісін өткізсін, — деді Демесұлы.

— Міне, менің ауру екенімді көзің көріп отыр ғой. Мен айтқанмен, бұлар менің тілімді алады дейсің бе? Мен елге қайтамын ғой деп едім. Оған жарамды атым болмай отыр. Ат жөнінен мен бұларға жалынышты болып калып отырмын. Мүмкіндігі болса, сен мені бұл қызметтен босатқын, — деп Демесұлын сендірдім. Бірақ та мен айтсам, болысполкомдер ісін өткізер еді... Қойшыбайдың установакасын есіме алып, бір жұмырткам ішімде болып, сөйлескенім ғой.

— Ісін бермесе, күллі тамамен мен ұрысамын ба? Саған өкпем жоқ. ГИК-ке (государственный исполнительный комитет) шабарман жіберіп жата беремін. Енді біз аттанамыз, — деп Демесұлы жүрін кетті.

Пленумның атынан «Ревкомның керегі жоқ, исполком керек...» деген бес-алты табақ қаулы жазып беріп, Қанапия Таймасұлын біз де Шымкентке жібердік. Таймасұлы кетерінің алдында 7000 сомдай ақшаны ақша бөлім бастығы Ахметжанға өткізіп кетті.

Тама елінде екі өкімет болды. Ревком жіктің бір жағын, біз бір жағын қолданып жүре бердік. Біздің ешқандай істеп жүрген ісіміз жоқ. Елдің жақсыларымен сыйласып, жорғаларын мініп, қымызын ішіп, қыз-ойнағын аралап жүрміз. Шынын айтқанда, елде толық ескілік үстемділік етіп, ревкомды танығысы келмеді.

Бір жарым айдан соң Таймасұлы мен Қойшыбай Әулиеатада камалыпты деген хабарды естідік.

Бұдан екі жыл бұрын Шегебай дейтін атақты бір бай өледі екен. Оған «заман көтермейді» деп ас бере алмай

жүреді екен. Тапа биылғы кеңшілікті пайдалана қойып, ел қариялары жиналып, Шеғебайға ат шаптырып үлкен ас бермекке қаулы етеді. Сарыарқаның кең даласына бірнеше қатар етіп қазақтың сансыз ақ үйлерін тігіп тастаған, ұшы-қиыры жоқ сонша адам жиналған айдын мәжілістің бірі болған себепті жиналысты басқару ісіне де мені қосты.

Ат шауып болып, ауылға барып бәйгені бөліп бергелі бара жатқанымызда, 3 милиция келіп Ахметжан Мықанұлын ұстау туралы ревкомның бұйрығын оқып естірді.

— Жаксы, Ахметжан еш жакқа кашпас, әзір мына аттың бәйгесін бөліп бергелі бара жатқан едік. Егер де Ахметжанды қазір ұстасандар, жиналыс бұзылып кетіп жүре ме? Мәжілісті тарқатқаннан кейін Ахметжанды қолдарыңа тапсыралық, — деп едім, ішіндегі біреуі начальник екен, мақұлдасып қойды.

Біз тобымызбен ас берген ауылға қарата жүріп барамыз. Бұл жақтың жігінің ішінде қырық үй қыңырайып іріп жүруші еді. Олардың бастығы аз ғана орысша оқыған Сапалай Исатайұлы дейтін болушы еді. Сапалай жаңағы милицияларды «Ахметжанды қазір ұстағын» деп қайраған білем. Бір уақытта:

— Ойбай-ай! Жәкелер-ай! Енді қайтем? — деп Ахметжан аттан ұшып түскені. Артыма қарасам, үш милиция мылтықтарын серте ұстап бізге қарай шауып келе жатқан екен. Олар бізге жетпей-ақ артындағы ел атты қойып кеп жіберді. Милицияларды қуып жетіп, ортаға алып қалды. Мылтықтың даусы екі рет шықты, топқа қарата

атымның басын жіберіп алып жетіп келсем, ел екеуін потырлатып, қамшыдан бас көтергізбей жатыр екен.

— Тарандар! Тарандар! — деп айқайлап, топты қажарып кіріп барсам, начальнигім атының жалын құшақтап катып калған екен. Мен барған соң, елдің барлығы кейін шыға берді.

— Ойбай-ай, ағажан-ай! Бұл не деген сұмдық еді? — деп начальник менің шылауыма орала түсті. Екі рет мылтық атылғаны — бір милиция мылтығын аспанға атып қашып құтылып кеткен екен.

— Еш нәрсе етпейді. Сыпайыгершілік, — деп жұбатап қойдым.

Екеуінің нагандарын тартып алып қойған екен. Оны маған алып келіп берісті. Сөйтіп, тұрғанымда Сапалай келіп қалды.

— Сапалай, бұл сенің қай адамгершілігің? Осы бәленің барлығын істетіп отырған сенсің. Әйтпесе, бұлармен келісіп қоймап па едік, — деп Сапалайды боқтап едім, бір мыржиған аппақ қудай шал:

— Апырмай, мына қызыңды... Қанғырған Дулаттың тілі өтіп кетті-ау, — деп ажырайып шыға келді.

— Біз мейманымызды сөктіріп тұра алмаймыз, — десіп Таймасұлы ауылының адамдары шалдың үстіне камшыны жаудырып жібергені...

— Қарабура! Қарабура! — деп айғайлап, ұран салып шал бір жаққа шауып шықты. Бұл — Сапалайдың әкесі Исатай би екен. Елдің жарымының көбі шалдың артынан ілесіп кетті.

«Ойпырмау, үлкен соғыс болатын болды-ау» деген ой менің ойыма келіп, үлкен қорқыныш туып:

— Оу, Бейсембай, мынау қалай?! — деп Қанапияның ағасына қарадым.

— Ойбай, иттер түсінбестік кылыпты, — деді де «Жаксылық, жаксылық!» деп ұрандап топқа қарата шаба жөнелді. Елдің барлығы Бейсембайдың артынан ілесіп, Исатай жағында аттың төбеліндей-ақ ел қалды.

Ахметжан сол таманың ішіне сіңіп кеткен Шот дейтін рудағы Қожа екен. Шоттың бір тәуір адамы Смағұл дейтін:

— Ойбай! Менің Қожама тиетін кім?! Қырамын-жоямын, шыққын, бермен, — деп атой салып жүр.

Барлығын сабыр еткізіп тоқтаттым. Сол жердегі бес старшынның мөрін бастырып, акті жасадық. Келген милициялардың мылтығы Мұқаш, Бәйсейіт Әділұлдарында екен. Бұлардың ол уақытта түрмеден қашып шығып жүретін кездері екен.

Асты тарқаттық. Біздің жасаған актіміз қарсы жағымызға үлкен бәледей көрініп, араға адам түсіп, келісім сөз айтылып, жара-жара болғансып, мылтықтарын қайтарып беріп, милицияларды Ахметжансыз қайтардық...

Бұл жиналыстан он бес күннен кейін сол уақыттағы Сырдария облыскомының ағасы Жанайдардың әкесі Садуақас: «Екі жақ та жігін қойсын, жарассын, ревкомға болысполкомдар ісін өткізсін», — деп хат жазыпты.

Бізді Бестау деген жерге шақырған екен. Соған барып болысполкомның печатын ревкомға өткізіп, қалған істі «Көк домбакта» алғын деп шақырып қайттық. Бес-алты күннен кейін ревком «Көк домбакка» келді. Істің барлығын өткізіп, ақшадан 2800 сомнан баскасына документ

өткіздік. 2800 сом ақшаны Ахметжан үйіне адам жіберіп алдырып бермек болды.

Бір күн күтеміз, екі күн күтеміз. Ақшаға кеткен адамнан хабар жоқ. Ақырында Ахметжан жеп қойғанын мойнына алды. Оны ревкомдар қамады.

Жаңылмасам, 1929 жылдың август айының 4 күні «Қу тауының» маңындағы «Көк домбақ» дейтін жерден қасыма Бейсембай Жаксылықұлын ертіп, Шудан пішен шапқалы бара жатқан бір жалшы үшеуіміз азанда шықтық та, сол күні кешке таманың ішінде атағы бар Сарт Әжінің балаларының ауылына келін қондық. Бұлардың кәсібі мал шаруасымен қатар бөкен атып, мергеншілік істеп, қай уақытта болса да жалпы елдің алдында бір күншілік жер озып көшіп жүреді екен. Біздің алдымызда ғана сол ауылдан Әулиеата қаласынан екі мың сомдық түрлі асыл заттарды тама еліне алып келін сатқалы жүрген саудагерлер аттанып кеткен екен. Саудагерлерді ол жерден төрт күншілік жердегі «Арыс» өлкесіндегі Көкеспе дейтін жерде 1922 жылы Түркістан уезінен адам өлтіріп, жүз қаралы түйе алып қашып кеткен «Қыран Қоңыраттар» кездесіп, алып келе жатқан малдарының жарым-жартысын алып, алғандардың тізімін саудагерлердің қолдарына беріп қоя беріпті.

Қоңыраттар Түркістаннан қашып, қатар жатқан Алсай-Таракты елдерінің ар жағындағы Көкірек еліне барып, сіңісіп кетеді екен. Ол елде бір-екі жыл отырғаннан кейін, отыз үй қоңырат он бестен екіге бөлініп, өзді-өзі жауласады. Он бесі Алсай-Таракты елдеріне жағымды болып, олармен шығысып, ақырында қалған он бес үйдін барлық малын алып, бастарына көлең-

келік шайла, сауындық мал мен көндерін қалдырып, тағы бес күншілік шөлге алып келіп тастайды. Кейіннен бұлар қайта барып, елдің бір шетінен өздеріне жетерлік малды шауып алып, Түркістанға қарата жол тартып бара жатқанда жаңағы саудагерлерге кездесіп, «түбі бір бітімі болар» деп малдарының жарымын алады.

Сол өлкенің өзінде Қыскаш дейтін қазақ жігіті бастайтын жиырма шақты орыстары бар бір банды бар екенін бұрыннан еститінмін.

— Сіздер азанда осы арадан шыксаңыздар, төрт коньпы, бесінші күні түсте Арыс өлкесіндегі Қызылауыз деген құдыққа барып түстенесіздер. Қоңыраттар Көкеспеден бұдан үш күн бұрын шыққан болса, олардікі көш қой, олар да Қызылауызға сіздермен бірге түстенеді. Себебі, ол маңайда одан басқа құдық жоқ. Екеулеріңіз де сол жерде лажсыздан жолығасыздар. Сіздер асықпай-ақ қойыңыздар, осы жерде бір аялдап, Қоңыраттарды өткізіп жіберіп, сосын жүріңіздер, — деп қонған кісі өз болжалын айтты. Оған көнбестен біз жүріп кеттік.

Қоңырат болса, елге қайтып бара жатқандар екен. Олар бізге тие қоймас деп, мен олардан қорықпаймын. Менің қорқатыным — Қыскаш. Ол өкімет адамын көрсе, тірі жібермейді дейтін. Менің астымда жақсы жарау атым бар. Бейсембайдың аты да дұрыс. Үшіншіміздің аты шыбықтай семіз құнан. Жол азықтан кептіріп алған бір ешкінің еті, екі қоржын бас бауырсақ, бір мес сүзбеміз бар. Мен өзіме үш метр матаны шатыр істеп алғанмын, оның барлығы Бейсембайда байлаулы.

Бесінші күні түсте шығыстан батысқа қарай созылған Арыс өлкесіндегі Қызылауыз құдығына келіп түстендік. Сонда біз бұл өлкенің оңтүстік жағында боламыз. Аттарымыз теріскен шалып жатыр. Шатыр астында ұйықтап жатып мынандай түс көріппін. Қаперімде Қоңыраттар қаптап келін қалыпты. Мен нағанымды қолыма алып атсам, оғым тиген жерін үңірейтіп ойып кетеді. Бірақ тиген адамдар жығылмастан осылай басып келеді... Ұйқымнан шошып оянып, қасымдағы ұйықтап жатқан Бейсембайды ояттым. Анау аттарды суарғалы кеткен екен. Мен Бейсембайға «Қоңырат келіп қалды» деп қалжындап отырғанымда, біздің бет алдымыздан өлкенің солтүстік жағынан екі атты адам көрінді.

— Әні, Қоңырат, — дедім.

Біз күннің астында едік, олар бізді көрмейтін еді. Ат суарып тұрған жолдасым оларды көре салып, бізге қарата тұра шапқанда, шаң бұрқ ете қалды. Аналар шаңды көріп, бізді де көріп, бір төбешік басына шығып атой салып, басындағы тұмағын алып арттағыларын шақыра бастады. Біз асығып аттарымызды ерттеп, буынып-түйініп жатырмыз. Шығыс жағыма қарасам, бір шоқының басында бір топ атты адамдар тұр.

Менің атымның егесі басында атын берерде «алдыңғы тартпасын қатты тартпаңыз, ақсап қалады, айыл тартпасын қатты тартсаңыз болады» деп еді. Мен асығыста өнысы ескермей, мықтап тартып жіберсем керек. Біз алды-артымызға карамай жөнеліп қалдық. Бес-алты шақырым жорытқаннан кейін қасымдағының құнаны болдырып қалды. Бейсембай болса, алды-ар-

тына қарамай айдап барады. Ақыры түсіп қалған коржынына да қарамады. Оны айқайлап токтатып, коржынын астына салып, ананы мінгестіріп, құнанды жетектеп алдым. Үш-төрт шақырымнан кейін менің атым ақсады. Жолдасымды өз атына міндіріп:

— Ал, енді сендер кете беріңдер. Мен жаудың кім екенін болжап тілдесейін, — деп бір төбенің басына шығып, тартпаны босатып тұрдым. Қуғыншылар әлі өлкенің ойынан шыққан жоқ. Өкше ізімізден екі бүйірден екі атты шыға келді. Қазақ екенін көріп, жолдастарымның артынан жүре бергенімде, мылтықтың даусы шықты да, болат оқ төбемнен сынғыр-сынғыр өте шықты. Артыма жалт қарасам, сол жақтағы екеудің үстіңде түтін тұр екен. Жолдастарыма жетіп:

— Мыналар Қоңыраттарға ұқсайды, мен тілдесейін, — деп тосып қалдым. Астымдағы жығылғыр тықыршып, аспанға қарғып, бір орнында тұрмай ұрынып тұр.

Біраздан соң алдыңғы екеу жетті. Біреуі қолында сойылы бар ақсақалды кісі екен. Екіншісі — қолында мылтығы бар жастау жігіт. Шиыршық атып аттың тізгінімен алысып жүргенімде, қолымдағы нағанымды көріп қойса керек. Екеуі қайта қашты. Артындағы екеуге жолығып сөйлесіп тұрды. Арттарынан әр төбенің басынан біріндеп-екіндеп адам жетіп жатыр. Барлығы он екі болып, маған қарай жол тартты. Бір мылтықтан басқаларының жарақтары сойыл екен. Жақындап келе бергенінде нағанымды серт ұстап:

— Токтаңдар, кім боласыңдар?! Неге осынша қуасыңдар? — дедім.

— Біз Қоңыратпыз! Сендер неге сонша қашасындар, өзің кім боласың? — деді.

— Арғы тегімді сұрасаң — қазақ, оның ішіндегі Дулат боламын, осы тама ішіне болыстық начальник милиция болып келін едім. Енді Шымкентке елге қайтып бара жатыр едім.

— О, айналайын, Дулат ағаның баласы екенсің, — десіп, аттарынан түсе-түсе қалып, ер-тоқымдарын алып жетектеп, аттарына тыныс беріп, шоғырланып отыра қалды да:

— Аттан түскін, жөн сұрасып әңгімелеселік, — десті.

Менің жолдастарым да қайтып келін қалған екен. Атымды біреуіне беріп, нағанымды колдан тастамай оқшау тұрмын. Ақырында, шын Қоңырат екенін сендіру үшін баяғыда Қаратау болысы Түркістан уезінен берілген ескіше жазылған куәліктерін көрсетті. Мән-жайларын айтты. Яғни «біздің сендерді арттарыңыздан қалмай қуғанымыздың себебі — біз Көкірек елінен қашып келе жатқан елміз. Олар біздің артымыздан қуғыншы қол жібермей тұра алмайды. Сендерді солардың қолының жіберген болжаушы, шолушылары «разведка» екен, егер де бұларды ұстап алсақ, арттағы қолды хабарсыз қалдырып, құтылып кетеміз деп едік. Шырақ, түсі жақсыдан түңілме деген, біз саған сенін отырмыз. Біздің ар жағымызды сұрасаң, қыран Қоңыраттың ішінде Көкшешұм дейтін жерді өтен етіп, өкіметке онша бағынбай, елдің бір жағын ұрлықпен, бір жағын зорлықпен бағындырып, өз алдымызға жүретін қырық шақты үй едік.

Кенес үкіметі құрылғаннан кейін де сол кәсібімізді істеп, елмен жауласып, жеті адам өлтіріп, ел шетінен жүз

қаралы түйе тартып алып, Түркістан уезінен қаштық. Артымыздан өкіметтен отыздай отряд шығып, он бес-он алты үйімізді алып қалды, қалғанымыз қашып құтылып кетіп едік, — деді.

Акмола губерниясының елінен Сырдарияға барып теңдік алатынын оттап, менің жәрдем етуімді сұранды. «Құп болады», — деп мен тұрмын.

— Айналайын, Дулат ағаның баласы, кездеспейтін жерде кездестің. Ауылға жүрін, бір мал жеп кеткін, танысып қоялық. Бізді «жетім бала Шоқайбай» дейді, — деп жатып келіп жабысты.

— Үлкен рақмет мейман достықтарыңызға. Өзіміз талай жерге келіп қалдық. Ең акыры кейін қарай бір кадам басқанымыз, бізге өте зиян, әлі алдымызда бірнеше күндік жол бар, рұқсат болса, біз жүрсек, — деп қоштасып жолға түстік.

Бір шақырым ұзаған соң, Қоңыраттар жапырлап бізге қарай қайта шапты. «Қап, мына Қызай...лардың ойлары бұзылды ғой. Қашып құтылуға болмайды. Не де болса тұралық» дестік.

Атса, бір-екеуін-ақ өлтірермін, онан кейін қалғаны бізді өлтіреді деп нағанды қозғамадым.

— О, айналайын Дулат атаның баласы! Жапанда кездестік, дәм ауыз тигізіп кет, — дейді. Сөгілмеген қоржынның ауызын сөгіп жіберіп, он не он екі шеңгел бауырсақ беріп құтылды.

«Енді бұлар күндіз алуға ұялды ғой, түнде тимек болды ғой, шамасы. Еш жерге тоқтамастан түнделетіп жүрелік» дестік. Сонда шамамен намаздыгерден сәл ертеден келесі сәскеде бір құдыққа бір-ақ тоқтадық. Суы

сап-сары, іші құрт-құмырсқаға толған. Іліп алсаң, көп-
кою тары көжедей. Шелекті салып жіберін тартып алғанда,
бір нәрсе сопаң етіп шыға келді. Қарасақ, шіріп кеткен
өлген қасқыр екен. Ішпеске лаж жоқ, басқа жақтан су та-
буға болмайды, қасқырды былай шығарып тастап, суды
аттарға берсек, ішпейді. Иісінің жамандығы сонша —
адамды жақындатпайды. Ақырында аттардың мұрнын
басып, суды алдына алып барсаң, бір шелектегіні екі-үш-
ақ рет сорп-сорп етіп жұтады. Өзіміз де орамалға сүзіп
тынықтырып, әлгі суға ас істеп іштік. Жолда екі қонып,
үшінші қонаға Шу бойына жеттік.

Ымырт жабылып, қас қарайған, біреуді-біреу таны-
майтын уақыт. Алдымызда әр жерден жарқыраған от
шығады. Бір уақытта ну көк камыстың ішіне кірдік те
кеттік. Қай жердің су, қай жердің құрғақ екенін адам
ажыратып болғысыз. Қасымдағы жолдастарым жалғыз
аяқ жолмен бастап келеді. Бір сағаттай жүріп, әр жерге
масадан қорғанып түтін салып қойған бір топ жігіттің
арасына кірдік те кеттік. Бір топ адамның ішіне кір-
ген соң, тап үйіме келгендей-ақ жаным кіріп, көңілім
шаттанып, бір түрлі болдым да қалдым. Бұлар кеш бат-
пай жатып сатқа қақпан қойып, қарақұйрықтың бір
ешкісін ұстап алып, соны сойып, ас істеп жатыр екен.
Сол асты жесіп, біраз әңгіме шертісіп, өлең айтып,
тыныш ұйқыға кірістік.

Бұлар сол кездегі Шудың тозақ отынан ыстық кү-
ніне пісіп, шымалдай маса, соналарына таланып, Сары-
арканың салкын ауа, айдын көл, көк майса шалғынына
лажсыздан, кедейліктен күн көру үшін қу тамақтың қа-

мын ойлап, тұрмыстың айдауымен келіп пішен шауып жатқан жалшылар еді.

Сарыарқа, ауан салқын, көлің айдын,
Шалғын шөп, сап-сары бел, сазың майдан,
Қыз ойнақ, ішкен қымыз, тоқты етіп жеп,
Күн туса рақат етер сол бір жайдан, —

деп зарлы дауыспен өлең айтып мұңайып, тап сезімді күшейтеді.

Ертеңіне түс қайтқанша тынығып, бесінде жігіттермен — Шортанбаймен қоштасып, күн батқанда құмның аузындағы құдыққа келіп ат шалдырып, жүріп кеттік. Түс бола бергенде, құмның шетіне жақындап, астымыздағы құм мен дәл төбеміздегі күннің жалынына пісіп, бір құдыққа келіп ат шалдырып, суына сүзбе езіп іштік. Менің шамамда он бес-жиырма шақырымдай жерде ел болу керек. Соған жете жығылсақ деймін. Елді көңіліме ток санап, ащы суға езген сүзбені бір ұрттадым да қойдым. Бейсембай азырақ дем алалық деп еді, мен болмастан жолға түстік. Бейсембайдың өзі ку тілді жігіт еді. Жолда келе жатқанда:

— Шырақ, ел мен елдің айырмасы болмай қоймайды ғой. Сондай болса да, осы Дулат атамның балалары бір өзгеше-ау. Жолыққанынан жол сұрап, ел жөнін білгін келсе, төмен қарап күнкілдеп жөнін айтпайды-ақ қой. Небір әжептәуір әйелдері жаздың күні тілім — тілім болып жалаң аяқ жүреді... — деп әр нәрсені бір айтып келеді. Өз еліңді мактап келесің ғой деп тырс демей келем.

Құмнан шыққанда алдымыздан кара құрымдай болып түйе көрінді. Шамамда төрт жүз-бес жүздей бар.

Ортасында түйе мінген біреу жүр. Біз жакындай бергенде, арғы шеттегі лағып бара жатқан бір түйеге қарай әлгі адам жөнеліп қалды.

— Токта, — деп айқайласақ, жалт қарайды да жүре береді.

— Қарағым-ау, айтпап па едім, мынау отарда жатқан түйе, анау адам біздің осынша шөлден сандалып келе жатқанымызды біледі. Қайырылып келіп, ауыл жөнін сілтеп жіберсе, несі кетер еді, оған ақы сұрай ма? — деп Бейсембай меіні жеп барады. Жол азабын тартып, «қоржыным тырысып» келе жатқан адаммын. Ызаланып, кейіп ашулы дауыспен:

— Әй! Токта, бері кел! Токтамасаң, атамын, — дедім. Токтады. Қасына барғаннан кейін боқтап сөгіп жатырмын.

Екі-үш қыр асканда, ойдан екі ақ үй көрінді. Келіп: «Кім бар?» — деп едік. Бір жалаң аяқ жас реңді әйел шықты. Мән-жайымызды айтып «түсеміз» деп едік, әйел ыңғай бермеді. Ішімнен «ауызын ку шоппен сүрткен бір пасық байдың үйі екен ғой» дедім-дағы, аттан түсіп, үстіміздегі олбыр-солбыр киімімізбен үйге кіріп бардық. Төрдің алдында бір жаялық киіз төселіп жатыр екен. Үй егесі киіз салмаған соң, басымдағы қалпағымды алып, шапанымды керегенің басына іліп, жүк үстіндегі текеметті алып төсеп жаттым. Шашым бірнеше айдан бері алынбаған еді. Орыстың попының шашындай болып, қалпақты алғанда бұрқ ете қалды.

— Жеңгей, сусын болса, — деп едім, әйел суды икемдей берді.

— Суды қойыңыз. Шалабыңыздан алып келіңіз, — дедім.

— Ойбай-ау, малшыларға алып қойған аз ғана шалап еді, — деді де, бір торсықтан екеуімізге екі тостаған берді. Бір жетідей ащы судан бас аспаған сорлы басым, мына сусынның дәмі балдай татып, тағы бір-бір кеседен берсе екен деп өліп отырмын. Ақырында тостағанды қолыма ұстап:

— Женеше, тағы бір құйып жіберіңізші, — деп телміріп жалынсам:

— Күнге қақталып жүрген малшыларға жетпейді ғой, — деп көнбейді.

— Айналайын женеше, тағы бір беріңіз, малшыларға жетпесе, біздікі де шыдатпай барады, — деп бір жағын қалжыңға айналдырып отырып, бір-бір кеседен тағы іштік-ау.

Атымызды сабанға қойып, жатып қалдық. Бір уақытта оянсам, үйдің ішінен күле сөйлеп жампаңдасқан дауыс шығады. Тыңдасам, сол үйдің бір ренді келген семізше сары кемпірі екен. Бейсембайды тұрғызып, келінінің меймандостығын айтып, оның алдында бізді сыйламаған қылығына кешірім сұрап жатқан екен. Мен тұрмастан оң жағыма аунап түсіп ұйықтап қалдым. Біраздан соң Бейсембай:

— Әй, Анаш, тұрғын, — деп оятады. Бір қозы сойып, ас пісірген екен. Соны жеп, жақсы сусындап, намаздыгерден ерте аттанып жүріп кеттік. Кешке Талас-Ұшаралдағы Ноғай Ешеннің балаларының ауылына жетіп, екі күн тынығып жаттық. Бұл жерде де аспан жерге түсіп, күн қайнап тұр екен. Бұл жерден жотаға ас камдағалы бара

жатқан бір түйелі қатын ілесіп, қоржынымызға үш-төрт дарбыз салып алып, күн бата жолға түстік. Тәңірберген даласындағы бір ауылға түн жарымына жақын кездесіп, бір үйден:

— Кім бар? — дегенімізге жалаңаш етіне желбегей шекпен жамылған бір қатын сидаңдап шыға келді.

— Ойбай-ау, жеңгей, дамбалың қане, — деп едім, бүк түсіп отыра кетті.

— Отырғаныңмен көрініп қалды, бар, дамбалыңды киіп, бізге сусын алып бергін, — дедім.

Ауа ашық, аспанды күлімсірей жылтылдаған жұлдыздар басып тұр. Қасымдағы жолдастарымның шегі қатып күлкісін тыя алмай тұрғанда, әлгі әйел шығып, түйенің саумалынан берді. Түйенің сүтінің дәмі керемет болады. Оның үстіне ащы сор татыған құдықтың суын құйған екен. Дәмі өте жаман болған соң, ауыз тиіп, қайтып бердік.

Жиырма-жиырма бес шақырымдай жүргеннен кейін алдымыздан быжырқай-тыжырқай болып бір нәрсе қараңдап көрінді. Барсақ, көп түйені шөгеріп, жүктерін түсіріп тастаған үлкен көш екен. Көштің сол жағында таласқан жиырма шақты иттің даусы шығады. Барып қарасақ, жинаулы екі-үш қап ұнның қабын жарып, шашып, жер дүниені қар жауғандай аппақ қылып қырылысып жатыр екен.

Көштің адамдары төсекті қатарынан салып, көгендеген қойдай тізіліп жатыр. Жау шапса да оянар емес. Мен жақтағы шетте төсекті қалың салып, күс жастықты жастанып, шәйі көрпеге оранып, талдап өрген ұзын шашы ақ жастықтың бетін алып, жаңа туған айдай болып дөңге-

леніп бір аппақ сүттей қыз жатыр екен. Атпен басына жақындап келіп:

— Әй, қыз, әй, қыз, ұныңды иттер жарып қойды! — деп айкайласам да оянбайды. Жатқандардың ішінен тырс еткен жан жоқ. Сол кезде ай найза бойы көтерілген мезгіл. Ақырында болмаған соң ат үстінен еңкейіп, қам-шыммен қыздың шашбаулы шашын іліп алып ақырын-ақырын тартып қойып едім, оянып бетіме жалт қарады да, жымың етіп күлімсіреп, бүркеніп көрпенің астына кіріп кетті.

— Әй, қыз, ұныңды иттер жарып, шашып жатыр, — деп үзенгімді теуіп, аттың үстінде шіреніп тұрмын. Жолдастарым анандай жерде менің ісіме күліп тұр.

Елдің бәрі оянып, иттерді қасқыр шапқан қойдай үркітіп қуып тастады да, бізге сусын берді.

Бұл онтүстіктен көшіп келе жатқан атакты Ойықтың үш мың түйе біткен Аяпберген дейтін байдың ауылы екен.

ОЛАР МЕНІҢ ЕСІМДЕ

Мен Ленинград финанс академиясының жанындағы мамандық жетілдіру курсы аяқтағаннан кейін, СССР өнеркәсіп банкінің Алматыдағы қазақ конторында экономист-консультант болып қызмет атқардым.

1935 жылдың ноябрінде Орта Азия Соғыс Округінің Ташкенттегі машықтандыру орталығына запастағы командирлер шақырылды. Соған келгендердің ішінде мен де болдым. Біздің топтың командирі орта бойлы, арықша келген, ойлы қоңыр козді, сопақ бет полковник

Павел Вахалов болды. Екі “Қызыл Ту” орденді, азамат соғысында эскадронның алғыр командирі болған кісі еді ол. Павел Вахалов сияқты қос орденді командирлер ол кездерде бүкіл Орта Азия мен Қазақстанда үшеу-ақ еді. Қалған екеуі полковник И.В.Панфилов пен қазақ азаматы Жармұхамедов қана болатын.

Біздің жиынның екінші тобына сабырлы, қарапайым, сұңғақ бойлы сары кісі — майор Степан Чистяков басшылық етті. Ол бұрын атқыштар батальонының командирі болған екен.

Азамат соғысынан алған ауыр жарақаттың салдарынан Павел Вахалов сылти басып жүретін. Ол — қызу қанды, жылдам кісі. Әдетте аяғының кемістігін ұмытып кетіп, бізге сап түзеудің жолдарын, қару ұстаудың тәсілдерін, гимнастикалық жабдыктарда жаттығудың әдістерін, кедергіні алу амалдарын өзі қызбалықпен құмарлана көрсетуші еді. Мүгедектің аты — мүгедек қой. Атты әскердің әдеттегі дәстүр сабаздығын сақтап, ол жаттығуларды қаншама ынтасымен көрсетсе де, кемістіктің аты — кемшілік екенін көрсетіп тұратын.

Соны көре тұрып, «Менің аяқ-қолым сау ғой, бұл кісіден мен жаспын ғой, не бетіммен мұның тілін алмаймын, үйреткенін үйренбеймін» деген ой жан тербетіп, қара терге салып бізді жұмсайтын...

Павел Васильевичті біз жолыққаннан-ақ аға тұттық. Ол мейірімді, кішіпейіл, өзінен үлкенге ізет етіп сыйлай білетін, өзінен кішіге қамқорлық жасап, керек болса, мәпелеп еркелете білетін, керек болса құжырта білетін совет командирі екеніне біз түсінуші едік. Қанша ашуланып, қанша ұрысып, екі аяғымызды бір етікке

тығып қуырып алған кезде де, ол біздің арымызға, намысымызға тиіп, кеміте сөйлеу дегенді білмейтін.

— Сен де адамсың, саған бағынып тұрған да адамдар, олардың ар-намысы бар, кемітпей, мұқатпай билегін,— деген сөзін Павел Васильевич бізге бірнеше рет қайталап айтып беретін.

Ол кісі бізге керекті сабак бергенде еш нәрсені оқымайтын. Қалжың-әзілдерін араластырып, бізді күлдіріп сөйлейтін. Бірақ та қалжыны да, әзілі де негізгі ой шеңберінен шықпайтын. Мен өзім егде тартканда казір есіме алып, казір ойлап отырмын. Ол кісі табиғатынан акын кісі еді. Оқырмандар ұстазын асыра мактап жіберіпті деп ойламасын — акындық алдымен мида, одан кейін ойда, жүректе. Ұйкаска құл болғандар акын емес. Акын болу үшін алдымен терен ой керек, тебірентетін жүрек керек... Павел Васильевич өмірінде бір шумақ өлең жазған кісі емес. Мен ол кісіні акын деп отырғаным, оның терен ойы, мейірімді елжіреген жүрегі, кейде куанышты, кейде мұнды үні.

Бір жетіден соң ол біздің топты жиырма адамнан үш шағын топка бөліп, әрқайсысына басшы тағайындады.

— Ұшкан құс, жүгірген аң, өсімдік, адамға да жараткан бір-ак өмір береді. Біз уақытты бағалай білмейміз, біздің үлкен катеміз сонда. Кейбіреуіміз өкімет боп, көкірегімізді шірене жоғары көтеріп, басқалардың уақытын бағаламаймыз. Мылжындыкпен солардың уақытын ұтамыз. Бұл акылдылыкка жатпайды. Сендер менің карамағыма келдіңдер, мен сендердің бастығыңмын. Бастыктығыма шіреніп, сендердің уақыттарыңды ұрлағым келмейді. Сендер де менің уақытымды ұрламандар. Маған

да жан керек. Өкімет пен партияның тапсырмасын орындау — бізге азаматтық парыз! Бір-бірімізді дұрыс түсінейік. Отан алдындағы парызымызды ақылдасып отырып орындайық. Мен сендерге сенемін, сендер де маған сеніңдер... Келістік пе, жолдастар?— деп күлді. Біз де күлдік:

— Келістік!

Тұйық мінез, әдепті жауынгер түркпен жігіті інілік ретінде ақалтеке тұқымының әсем торы сәйгүлігін Вахаловтың алдына көлденең тартады, қолтығынан сүйеп аттандырады. Командир бізбен қоштасып, әзірліктерің сәтті болсын деп арғымағын тақымдап шаба жөнелетін. Егде тартса да ерден түспеген командиріміздің соңында екі көзіміз төрт боп біз калушы едік...

Өз бетімізше даярлану кездерінде біз бес-алты адамнан топтанып ақылдасып, келесі күнгі сабақты әзірлейтінбіз. Арамызда бұрын взвод, рота командирлері болған, өмірдің ащы-тұщысын татқан, азамат соғысына белсене қатысқан, оның қиыншылығын мейлінше көрген, тәжірибелі егде тартқан кісілер де бар. Олардың көбінің жастары менен бір-екі мүшел үлкен еді... Ең кішісі мен болатынмын.

Бухгалтер Бусин тамаша гимнаст; колхоз бастығы Красноносков аса шебер саптың адамы, инженер Сорокин баллистика мен артиллерия ісін жақсы біледі; аудандық тұтынушылар одағының бастығы өзбек Ахметов уставтың барлық тарауларын жатқа білетін (біз оны құранды жақсы білген «қаридай» «уставшы» деп атаушы едік); татар мұғалімі Шарапов қару-жарақты жіліктеп ажыратып, омыртқадай жік-жігін тауып қоса білетін еді,

тергеуші Пашковский аяғын абайлап басып, әр сөзін тізгіндеп сөйлейтін кісі еді... Ол, әсіресе, тактикалық машықтарда терең ойланып, тұжырымды пікірін айта білуші еді. Завхоз Старостин болса, казармадағы, ауладағы, жауынгердің бұйымдары тұратын бөлмедегі, жаттығу алаңдарындағы байқалған бейберекеттікке жаны қас, ұқыптылықтың құлы еді... Жиылмаған төсек, абайсызда түсіп қалған шүберек, бәрі-бәрі ол кісінің назарынан тыс қалмайтын. Вахалов адам танитын кісі болғандықтан, Старостинді біздің топқа старшина етіп тағайындады. Ал, мені жасым да, шенім де кіші ретінде оның көмекшісі етіп қойды.

Машықтану оңай емес. Машықтандыру үшін каражат керек, қайрат керек. Үйрену үшін қару керек, жарак керек. Олар оңайға түспейді. Старостин солардың ауыртпалығын менің мойныма жүктеді. Ертеңгі біздің топтың машықтануының ауыртпалығы менің мойнымда болды. Шыр көбелек айналып жүгіріп жүрмін. Бір нәрсе бар болса, бір нәрсе жоқ. Маған сенгеннен кейін, жоқ нәрсені де табуға міндеттімін. Жетпегенді жеткіз деп Старостин мені қудалайды. Ол кезде жас кезім. Старостин не айтса, алдына қалт тұрып, оның тілін ала жүгіремін...

Біздің топ қалжың ретінде Старостинді біздің «генерал» деп атады, ал, мені болса «Офицер особого поручения генерала Энто» деп атады. («Генерал Старостин» сөзге олақ кісі еді. Маған бұйрық бергенде «Я поручаю вам — энто» деп сөйлейтін, оның «энтосы»—«это» деген сөзі еді...). Содан бастап қалжың-әзіл ретінде біздің топта екеуіміз де күлкі болдық.

Вахалов таң сәріде, біз оянбастан келуші еді.

Танертенгі дене шынықтыру жаттығуын көзімен көріп, өзі басы-қасында болып, сонан соң арғымағына мініп, азанғы шайын ішу үшін үйіне қайтып кетуші еді. Содан машыктану алдында бес минут қалғанда ұқыпты қайтып келетін.

Әр топтың басшыларынан машыктануға дайындық жөнінде рапорт қабылдап, Старостиннен де әр машыктану орнының дайындығын сабырлы сұрайтын. Сонан соң Вахалов бүгінгі сабақты қайсымыз қандай такырыпта өткізетінімізді хабарлайды да:

— Топтарды сабак өтетін орындарына апарындар, — деп бұйрық беретін.

Өзі әр топтың арасында болып, машықтануымызды сынап жүретін. Ол кісі ешкімнің сөзін бөліп зіркілдеп ескертпе жасамайтын. Машыктану соңында «Бүгін біз не істедік, не таптық? Ертең не істеуіміз керек? Бүгін біз бір-неше оғаш кате жібердік. Оны мен де, сендер де сезіп отырсындар. Бүгінгі қаталығымызды ертең қайталау бізге жараспайды. Әр жөннің жігін таба білейік, жолдас-тар», — дейтін.

— Дұшпан сырын айтпайды. Бірақ та тамырын ұстап, сырын білу — командирдің негізгі міндеті. Шахмат ойнай білмейтін командир — командир емес... Шахматты ойнай білу үшін терең ой керек... Мен бүйтсем, бұл қайтер екен деп ойламаған ойыншы, ойыншы емес... Түбін ойлап ойнау керек шахматты. Шырақтарым, соғыс та шахматтың бір түрі... Ойламаған командир соғыста опырылады... Өз обалы өзіне, бірақ та соның қарамағындағылар қырылады... Командирдің бір оқыс ойы халқымызға қымбат түседі. Өмір жағынан қымбат

түседі... Сол себепті біздің маңдайалды міндетіміз: ел десе еңіреген ерлерді қан майданда орынды жеріне жұмсай білу... Сол себепті командирдің міндеті — ауыр міндет. Осыған түсінулеріңізді сұраймын...

— Мен де бала болғам бір кезде, мен де жасөспірім жігіт болғам бір кезде... Сендер де бала болғансыңдар бір кезде, сендер де жаңа өспірім жігіт болғансыңдар бір кезде... Ақ сүтін берген ана, адал күшін жұмсаған ата біздің карамағымызға бөпелеген, мәпелеген ұлдарын солдат етіп беріп отыр... Сеніп беріп отыр. Отанның арын, бостандығын, тәуелсіздігін қорғасын деп беріп отыр... Солдатыңды аялай білгін. Бастықпын деп маңғазданба. Шеніңе құтырма... Ақылың болса, шенің мен шекпеніңнің қадірін біле біл...— Вахалов соңғы сөздерді қолын сермеп көтеріңкі дауыспен айтты.

Старостин мені өзінің «қолбаласындай» жүгіртіп, жыртық-кетіктің, жетіспей жатқан жердің бәріне жұмсай береді... Тәртіптің аты — тәртіп, орындауға тура келеді.

Біздің тобымызда ашық партия жиналысы болып өтті. Мұғалім Шарапов халықаралық жағдай жөнінде баяндама жасады... Вахалов та президиумда отырды. Старостин өзінің «осыны сізге тапсырамын» деуімен мені жүгіртіп қойып еді. Мен залға кешігіп кірдім. Баяндамашы ауғанның Аманулла ханының тақтан түскені жайлы, Бачи-сакау көтерілісі туралы айтып тұр екен. Басын естімеген баяндаманың аяғына түсіне алмай отыра бердім.

Баяндамадан кейін бірінші болып бухгалтер Бусин сөйледі. Ол өз сөзін тарихи және географиялық анықтамалармен айқындай отырып, Муссолинидің Абисси-

нияға (Эфиопия) жасаған агрессиясы жайлы шегемен қаққандай дәлелдеп сөйледі.

— Жабайы жатқан Эфиоп халқы Муссолинидің танктеріне таяқпен қарсы шықты... Муссолини қолданған у — иприт халыққа бүркілді... Ол у адамның денесіне тисе, қанын қайнатып олтіретін у еді. Жан сақтау үшін эфиоптар у тамшысы тиген денесінің жерін у таратпау үшін өткір пышақпен кесіп тастауға мәжбүр болды. Өзі түгіл басқа адамға пышақ жұмсау оңай емес. Бірақ та эфиоптар соған мәжбүр болды. Сол хабарды оқып отырған кезімде адамның айуандығын мен бірінші рет түсіндім. Адам айуан емес, адамды айуан еткен империализм... — деп сөзін доғартты.

Мен мұғалім мен бухгалтердің сөздерінің оралымдылығы мен олардың жан-жақты біліміне балаша қызығып отырмын. Өзге шешендер де қызу, ұтымды сөйледі. (Маған ол кезде бәрі жаналық еді.)

Инженер индустриямыздың өркендеуі мен советтік техниканың жетіле түскенін айтса, колхоз бастығы құлақтармен таптық бітіспес күресте жеңіп, колхоз құрылысының өркендегенін әңгімелейді. Аудандық тұтынушылар одағының бастығы НЭП дәуірінен советтің мемлекеттік және кооперативтік саудасына көшкенімізді, мұның артықшылығы мен алдағы болашағы жайлы айтты.

— Тағы да кім сөйлейді, жолдастар?

— Осымен сөзді жинақтасак деген ұсыныс бар, — деді орнында отырып Пашковский.

— Қалайша? Мәселеміз өте маңызды. Мүмкіндігінше жолдастар көбірек талқылағаны дұрыс емес пе...

— Ал, кәне, кім сөйлейді... Бүгін бұл ашық партия

жиналысы ғой. Арамызда партияда жоқ жиырма бес адам отыр. Солардан сөйлегені Бусин ғана. Менінше, ол өте жақсы сойледі... — деді жиналыс басқарушы Красноносов. Мен Бусинді партияда жоқ деп ойламаушы едім. Өзім болсам, ол кезде партияда жоқпын.

— Кәне, батылырақ, белсендірек болайық, жолдастар... Өзіміздің ісіміз жайлы толғауға да болады ғой, — деді жиналыс ағасы.

Ұзақ үнсіздіктен кейін Старостин қол көтерді.

— Иә?.. Старостин жолдас па!?!— деді жиналыс ағасы, үміті үзілгендей сарыла күтні отырып кармағына әлденені іліктірген балықшыдай қуанып...— Сөйлеңіз, сөйлеңіз.

— Шынымды айтайын, халықаралық мәселе жайын жете ұғып, жақсы біле бермеуші едім,— деп бастады сөзін Старостин. — Алайда, менің түсінуімше, Бачи-сакау дегеніміз мұсылмандардың нағыз баспашысы екен. Мен Ибрагимбектің баспашыларына қарсы күресіп едім. Керек болса — бұл баспашыларды да турап салармыз... Мен өз халқы үшін аянбай күресіп, тәнінен ет кессе де шыдап жүрген абиссиндықтар нағыз батыр ел ме деп қалдым... Ал, олардың Хайселасе Біріншісі бізге тап жауы болғанменен, жауынгерлерін бастап, өзі бастап дұшпанға атой салғанына мен өте риза болып отырмын. Муссолини, әрине, Италияның итаршысы, немістің — Гитлері, испанның — Франкосы, бәрі де сілімтіктер... Оның үстіне өздерінің самұрайларымен жапондар да кылышын қайрап құтырып отырғанын сездік.

Ал, енді өз ісімізге келейікші. Мен топтың старшинасымын. Мен тәртіп жағын бақылауым керек, ол — менің

азаматтық міндетім. Ертеңгі машықтануға керекті құрал-жабдықтарды әзірлеу де менің міндетім. Оның үстіне тамақ жайын (ертеңгі, түскі, кешкі ас), көрпе-төсек жайын мен ойламасам болмайды. Кезінде киім-кешек ауыстыртып, топты моншаға апару тағы бар... Рас, менің көмекшім бар. Өзі партия мүшесі емес, алайда елгезек, тәртіпті жігіт. Әр тапсырмамды ыждаһатпен орындайды. Ол екеуіміз өз бетінше әзірлену жұмысына көбінесе қатыса алмаймыз. Момышұлын осындағы жолдастардың кейбіреулері «офицер особого поручения генерала Энто» деп оттайды. Өздеріңіз айтыңызшы, осы дұрыс па екен? («Энто» дегені — менмін.)

Қызыл Армияның жас командирін «офицер» деп, мені «генерал» атандырыпты... Бұл не деген бізді мазақтау? Момышұлы соғысты көрген жоқ. Ал, мен болсам, патша өкіметі мен ақтарға қарсы күрескеннің бірімін. Менің жасымды неге сыйламайсыңдар? Мен сендерден осыны күтіп пе едім, інілерім? Сонда қалай болғаны? Біз Момышұлы екеуіміз басшымыз айтқан бұйрықты бұлжытпай орындай береміз. Онсыз болмайды ғой, жолдастар-ау! Тәртіптің аты — тәртіп. Мен айтарымды айтып болдым, — деп Старостин ауыр күрсініп орындыққа сылк етіп отырды.

Вахалов өз сөзінде бүгінгі баяндама мен шығып сөйлеушілердің орынды пікірлеріне, мазмұнды әңгімелеріне ризашылығын білдірді.

Соңғы жылдардағы соғыс оқиғалары алдағы бір сойканның сұркия хабаршысы сияқты көрінетінін айтты ол. Бірқатар буржуазиялық әскери теоретиктердің болжамдарын еске салды. Еліміздің қорғаныс әзірлігі жайлы

айта келіп, әрбір запастағы командирлердің дайындығын, білімін арттырып шынығу, қажет болса әр бөлімшені нағыз командирлерше батыл басқарып кету жайын сөз етті. Сонан соң Вахалов машыктанудың алғашқы жартысының қорытындысын шығарып, екінші жартысын да жақсы өткізу жолындағы міндеттерді атап өтті. Жеңіл әзілмен қоштай отырып, Старостиннің ықыласы мен ынтасын құптады. Мен жайлы да жылы лебіз білдірді. Екеуімізден жодастардың бізге қойған әзіл атын көңілімізге ауыр алмауды сұранды. Сөзінің соңында Вахалов толғанып тұрып, баршамызға ой тастай сөйледі.

— Халқымыз «Сақтықта қорлық жоқ» дейді. “Сактансаң, сактаймын” деген сөз бар. Сіздерден несін жасырайын, егер алдағы кезде соғыс бола қалса, біз соған батынша дайын болуымыз керек. Осы жиналыста Чистяковтың тобы бізді социалистік жарысқа шақырғанын хабарлады. Біз қабыл алдық.

“Соңғы түйенің жүгі ауыр” дегендей, машыктану аяқталар алдындағы екі аптаның ауыртпалығы бізге оңайға түскен жоқ. Вахалов әрқайсымызды көз алдынан таса етпей, қадағалап жүрді.

Ақырғы үш күн бойы округтің әскери дайындық жөніндегі басқармасының начальнигі комдив¹ Брилев төрт командирмен қосылып біздің машыктану тәжірибеміздің қорытындысын тексерді. Оны әскер тілінде сынға салу — инспектирование дейді. Ол сұнғақ бойлы, бадырақ көк

¹ Комдив — ол кезде әскери атақтар осылай комбриг, комдив, комкор, командарм деп аталатын — бұл қазіргіше айтқанда: комбриг — генерал-майор; комдив — генерал-лейтенант; комкор — генерал-полковник; командарм — армия генералы.

көзді, таңқы танау, байсалды, байыпты кісі болатын. Әскер тілінде инструктирование деген сөз — нұсқау, ақыл айту деген мағынада. Инспектирование деген сөз — сыннан өткізіп, емтихан алу деген мағынада. Сыннан өтіп, емтихан беру алдында кім қобалжымайды. Соревнование деген сөз — бәйгеге қосу деген мағынада. Чистяков тобымен бұл сынауда біз бәйгеге қосылып отырмыз. Бәйгеде кімнің артта қалғысы келеді. Әркім шамасы келгенше намысқа тырысады. Ең үлкеніміз Вахаловтан бастап, ең кішісі маған дейін қобалжуымыздың себебі осы еді. Мен турникте айналуудан сүріндім.

— Момышұлы, неге жаңылдың? Сізге не болды? — деп шыдамын жеңе алмай «сенгендегім сен болсаң...» деген көзқарасымен зекіді маған Вахалов.

— Бұлай болады деп өзім де ойлаған жоқ едім, — дедім мен ентігіп тұншыға жауап қатып.

— Қайтала!

— Павел Васильевич, асықтырмаңыз, өзі де ұялып қалды ғой. Кішкене дем алып, етек-жеңін жинап алсын. Содан кейін көрерміз, — деді комдив Брилев Вахаловтың сөзін бөліп.

Мен қызара бөрітіп бір шетке ығысып барып, жерге төмен қарап отырып қалдым.

— Әй, саған не болды? Өзіңді-өзің ұстай білмейтін жігіт екенсің ғой. Сенің саскалақтығыңның кесірі күллі біздің топтың намысына тиіп отыр, — деп зекіді Бусин. Мен үн қатпадым. Бусиннің зекігенін естіген комдив Брилев ала көзбен бір қарап:

— Сәтсіздікке әркім де душар болады, Бусин жолдас. Барлық қимыл өне бойы сәтті бола бермейді. «Иі кан-

баған камырды етке салма» деген мақал бар... Ініңізді мазаламаңыз. Ол жігітке әзір тыныштық керек. Кемітпей, кекетпей сөйлеңіз! — дегенде Бусин де камығып, төмен карап отырып қалды.

Қасыма тағы да екі кісі үнсіз келіп отырды.

— Сендер де «айып алаңына» жеттіңдер ме?— дедім мен Красноносовты кекете сөйлеп. Ол әлгінде ғана мен сүрінгенде маған түнере карап, атарға оғы жоқ еді.

— Сүрінбейтін кісі болмайды деп комдив жаңа ғана айтты ғой. Сен жалғыз болмасын деп екеуіміз де сүрініп, қасыңа кеп отырмыз, — деді Пашковский күліп.

— Момышұлы! — деп шақырды Вахалов. Мен орнымнан ұшып тұрып жүгіріп бардым.

— К снаряду! — деп катал бұйырды Вахалов.

Мен аяғымды нык-нык басып турниктің астына келдім... Құжырланып екі қолымды сермеп турниктің белдеуіне қолымды қапсыра жабыса кеттім де, барлық денемнің салмағын салып, аяғымды сермеп, шыр кобелек айналдым. Оны әскер тілінде айтқанда «крутил солнце» дейді. Дәрменімді біраз басып, турниктің белдеуінен қолымды босатып жерге ырғып түстім. Вахалов жымыып күліп, «дұрыс, балам» деген көзбен маған мейірлене карап тұрды. Комдив Брилев:

— Дұрыс, қарағым. Сен спортсмен екенсің. Әрине, мына қимылыңа бес қойып, баға беруге болар еді. Бірақ та алдымен сүрініп те алдың ғой, жігітім. Сол себепті төрттен артық баға бере алмаймын.

— Комдив жолдас, — деп Вахалов жалынғандай сұп-сұр болып кетті.

— Павел Васильевич, мен осылай шешімге келдім. Менімен таласпаңыз, — деп тастады комдив.

— Құп, комдив жолдас, — деп Вахалов қалт тұрды алдында.

— Мен инспекторым, Павел Васильевич. Мен қалыстығымды ғана айтам. Кешіріңіз.

— Әділеттігіңізге рақмет, комдив жолдас, — деп Вахалов қайтадан қалт тұрды.

Машыктану нысана атумен аяқталуы тиіс еді. Күн жарқыраған ашық болатын. Таңғы сағат онда екі топ та гарнизонның атыс алаңында сыналу үшін салтанатты сапка тұрды. Әскер тілінде оны тир дейді.

Брилев Вахаловтан рапорт қабылдағаннан кейін, әр тобымызды өз орындарымызға апаруды бұйырды. Оның көмекшілері нысананың жайын, оқ-сайман қорамсағы мен қару-жарактың атыс-тартысқа дайындығын тексеріп жүр. Кезектесіп нысанамызды атқылап жатырмыз. Көз алдымыздағы нысана — дөнгелек кара қағаз, қашықтығы жүз-ақ метр. Екі минут ішінде үш оқ атуымыз керек. Алтылық шеңберден оғыңды жібермей атып, 18 ұпай алсаң — қатардан қалмадың деген баға, 20 ұпай алсаң — әжептәуір атқыш екенсің деген баға, жиырмадан асып кетсе — ортаң қолдай мерген екенсің деген баға.

Мен атқанда 23 ұпай алдым. (Оқ нысананың жоғарғы оң бұрышына топтанып 7, 8, 8 шеңберіне тиіпті.)

Қасымызға ақсаңдап сылти басып Вахалов келді. Ол қорытынды шығарғанда, екі топтың да көрсеткіші барлық жағынан бірдей боп шыққанын хабарлады. Брилев бірінші орынды ешкімге қимай, екі топ та тепе-тең деп актіге жазбақшы екен. Оған майор Чистяков:

— Комдив жолдас, мен өз тобыммен полковник Павел Васильевичпен бәстесіп жүрген кісімін, не жеңіп беріңіз,

не жеңілтіңіз, мына билігіңізге мен көне алмаймын,— депті.

— Мен де шыдадым, інім, арпалысып көрейік, — депті Вахалов. — Ұсынысыңды өзің айт. Мен көндім.

Чистяков:

— Екі топтан бір-бір үздік атқышты таңдап сайысқа салайық. Қайсысы жеңсе, жол соныкі, — депті.

— Мен сайысқа дайынмын... Таңдаманды шығар майданға. Мен де құры қол емеспін. Чистяков өз тобынан Петровты таңдап шығарып отыр... Оның бүгінгі атыстағы көрсеткіші 23 ұпай...

Бізде Пашковский жолдастың 25 ұпайы бар. Әрине, ортанқол көрсеткіш екеніне дау жоқ. Бірақ та Бауыржан Момышұлының оқ тобы маған зілдей ауыр түсіп отыр. Орысша айтқанда «Он стреляет не в бровь, а в ресницу». Сол себепті Пашковскийдің қадірін білсем де, мына қазаққа сеніп тұрмын. Ал, қарағым, сені айтыс-тартысқа салдым... Сеніп салып отырмын. Бар орныңа, — деп толқи аяқтады сөзін Вахалов.

Мен Вахаловпен бірге атыс шебіне бара жатқанымда, соңымнан жігіттер: «Сапарың сәтті болсын» деп шуылдасты.

Атыс шебіне Чистяков Петровты ертіп келді. Сөйтіп, өз тобымыз бен бақылаушылардан алыста, атыс шебінде төрт адам қалдық.

Менің мылтығым тазаланған еді. Пәкене бойлы, арық келген, қысық қара көзді Петров болса, сүмбісіне құрғақ шүберекті орап тұрып, «Менімен жағаласасың ба?» дегендей маған кекесін қарап күлді.

Тірексіз атқан оқ зая кетеді. Мен орныма жаттым да,

жерден тірек іздедім. Екі шынтағымды әрі-бері тірек боласың ба деп сынадым. Қолымдағы кішкентай күрек-шені алып, екі шынтағым үшін шұқыр қаздым. Шұқырға екі шынтағымды тіреп, мылтығымның дүмбісін иығыма тіреп, нысананы көздедім. Шынтақтарым, қолым орнында... «Е, атуға болады екен» деп ойладым орнымнан тұрып.

— Мен дайынмын, полковник жолдас, — деп баяндадым Вахаловқа. Ол үн қатпастан қолыма үш оқ ұстатты. Орныма жатып, саусақтарымды саппылдатып, нысананы көздеп, үш оғымды бірінің ізімен бірін жібердім.

Вахалов маған наразылы көзбен қарап: «Неге асықтың, заң бойынша екі минут ату керек еді. Сен отыз секунд ішінде ұшқалақтық істедің», — дегендей бұрылып кетті.

Алыста біздің топтан менің ұшқалақтығымды сезген біреу: «Әй, сен де асығып-аптыққан сабырсыз ит екенсің ғой» дегендей жұдырығын корсетті. (Мен снайпер мектебін бітірген кісі едім. Оларға бұл сырымды бұрын білдірген жоқ едім. Сол себепті Вахалов та, менің жолдастарым да менің шапшаңдығыма түсінбепті.)

Енді Петров атыс шебіне орналасқанда, Чистяков оған оқ беріп тұрып:

— Жаттығудың шарты бойынша, үш оққа екі минут беріледі, асықпай атқын, — деді.

— Білем, майор жолдас, — деп жауап берді Петров мылтығын оқтап жатып.

Петров жалпайып жата қалды. Асықпастан, аптықпастан мейлінше сабырланып, бір оғынан кейін бір оғының арасын ажыратып атып жатыр.

— Тура екі минутта атып үлгердіңіз, — деді Чистяков. Вахалов: «Осылай асықпай ату керек еді ғой» дегендей маған кінәлай ала көзімен қарады. Сынаушылар келді. Брилев топтарды нысанаға апаруға рұқсат берді.

Петров оң нысананы, мен сол жақтағы нысананы атып едік. Нысанаға он метрдей калғанда сынаушылардан, Вахалов пен Чистяковтан және жарысқан екеуімізден басқалары тағатсыз күтіп тұрып қалды.

Петров 24 ұпай (7, 8, 9 шеңберге тиген) алыпты. Ортаң қолдай мергеннің ұпайын көргенде, Вахалов сасқалақтап түкірігін жұта беріп, маған ашулы көзбен қарады. Менің нысанама келгенде, бәріміз таңырқап қаппыз. Үш оқ та қатар қара моншақтай тізбектеліп бір сызықтың бойына топталыпты — 8, 9, 10-дық шеңберге тиіп 27 ұпай жинаппын. Егде тартқан полковниктің ашуы тарқап:

— Жарайсың, Момышұлы! — деп серпіліп кетті. Брилев менің нысанама қарап үн қатпай тұрды.

— Шынымды айтсам, комдив жолдас, бұлай болады деп ойлаған жоқ едім, — деді Чистяков Брилевқа қарап. Қолын сермеп алып, автоматтан атқандай-ақ тарылдатып еді, отыз секундтың ішінде үш оқты нысанаға тамаша тигізу дегенге таңырқап тұрмын. Комдив жолдас, Павел Васильевичтің шәкірті — мергенді құттықтауға рұқсат етіңізші, комдив жолдас, — деді.

— Сабыр етіңіз, кейін топ алдында айтарсыз сөзіңізді, майор жолдас, — деді де, — Бәсекенің аты — бәсеке деп қарқ-қарқ күлді Брилев.

— Мен жеңілдім ғой, комдив жолдас, — деді Чистяков.

— Ағаңнан жеңілгенге намыстанба, інім. Павел Васильевич ағаң болады, — деп Брилев тағы күлді.

— Кұп, комдив жолдас. Жеңілгенімді мойындап тұрмын ғой, — дегенде Вахалов ақсақ аяғын сылти басып келіп:

— Мен сені әрқашан да азамат деп ойлаушы едім, кателеспеппін. Рақмет, інім, кешір, карағым, — деп құшақтап Чистяковтың бетінен сүйді.

— “Күш атасын танымайды” демеуші ме еді халық, ағатай. Жеңілгеніме, сіздей ағаға жеңілгеніме намыстанып тұрған жоқпын, мақтанып тұрмын. Осыған дұрыс түсініңіз, ағатай.

Брилев бәрімізді жинап, сап алдында сынаудың қорытындысы жайлы қысқаша талдау жасады:

— Жолдастар, біз сіздерді оқытқанымыз жоқ, біз сіздерді машықтандырған жоқпыз. Сіздерге сабақ берген, сіздерді машықтандырған менің қасымда тұрған полковник Павел Васильевич Вахалов пен майор Чистяков. Біз сіздерді тексергелі, біз сіздерді сынағалы келген кісілерміз. Сыннан өттіңіздер. Жарыстыңыздар... Мен сыншылардың бастығы ретінде алдымен сіздердің командиріңіз — ұстаздарыңыз Павел Васильевич пен майор Чистяковка рақмет айтам. Әскер қызметі оңай қызмет емес. Оған сіздер түсінесіздер. Таң атпастан тұрып, түн ортасында бастарың жастыққа тиіп, сіздер өздеріңіздің азаматтық міндеттеріңізді Отан алдында ақтағандарыңызға көзім жетті бүгін. Сіздер сияқты інілерімнің барына мен мақтанам. Сол себепті сіздердің адал ниеттеріңізге шын көңіліммен рақмет айтам... (қол

шапалақтау). Әрқайсымыздың бала-шағамыз бар, өмірлік жолдас жұбайларымыз бар. Менің жасым сіздердің барлығыңыздан үлкенге ұқсайды. Менің акниетті тілегім — сіздерден жұбайларыңызға, балаларыңызға біздің сынаушы тобының атынан сәлем айтуларыңызды тілеймін (қол шапалақтау). Ертең оздеріңіздің ауыл, қазан-ошақтың басына қайтасыздар. Сәтті сапар, жолдарыңыз болсын, жолдастар (қол шапалақтау), — деп сөзін бітірді комдив...

Нысана сызығынан қайтарда сап түзеген жоқпыз. Топтанып жүріп келеміз. Кімнің ойы екенін білмеймін, біздің топтың қуанышы қойнына сыймастан, күтпеген жерден мені бастарына көтеріп, нысананың алдынан мен жатып атқан жерге дейін көтеріп келді...

Мен биыл елу сегіздемін. Сол өмірімнің 25 жылын әскер қатарында өткізген кісілердің біреуімін. Комдив Брилев айтқандай, әскер өмірі онай өмір емес. Әр өмірдің азабы да аз емес. Түсіне білген кісіге рақаты да көп... Әскер қатарында жүріп менің бірінші көрген рақатым осы еді.

Арада бес ай өтті. Ол кезде мен Қазақстандағы промбанктің аға консультант-экономисі кезім еді. Күтпеген жерден мені Казвоенкомат шақырды. Ұзын бойлы, ат жакты қара торы жігіт:

— Сізді Ташкентке шақырып жатыр. Билетіңіз мынау, қағазыңыз мынау. Ақшаңызды бухгалтериядан басып алыңыз, — деп бұйырды.

«Не боп қалды?» деп мен шошына кеңсеме қайттым.

Ташкентте округтің штаб үйінде алдымен кездескенім Вахалов болды. Ол мені ағалық ретінде қуана қарсы алды. Мен онымен ренжіп сәлемдестім.

— А, Момышұлы, келіп қалдың ба? — дейді қол алып амандасып. — Сіздің бұл жерге келуіңіздің себепкері мен едім.

— Ойланбай істегенсіз, ағатай, — деп мен қабағымды түйдім.

— Жоқ, мен ойланып істедім. Қазір штабта жиналыс өтіп жатыр. Сені ешкім қабылдамайды. Жүріңіз асханаға, бірге дәмдес болайық. Сізге арналған анау-мынау жаңалықтарым да бар. Соны тыңдай біліңіз, — деп Вахалов мені қолтықтай жөнелді.

Тәшкеннің күні күйіп тұр. Асханада мен ашуым таркамастан, пенжагіме сыймай, шешініп отырдым. Вахалов маған таңырқай қарады.

Көбігі көпіршіген бір саптыаяқ салқын сыраны сіміріп салғанымда, сабырлы отырған Вахалов өз сырасын бір шетке ысырып қойып, маған сұрақ бере бастады.

— Демек, әскери қызметке шақыртқанымызға ренжисіз бе?

— Иә, қатты ренжіп отырмын. Сізден мен мұны күтпеп едім.

— Неге?

— Павел Васильевич, сізге мен өте наразымын. Сіз менің жағдайымды білместен сыртымнан билепсіз. Сол себепті наразымын... Бес қыздан кейін әкем мені елу үшін көрген екен... Менің жасым биыл жиырма алтыда. Елу үш пен жиырма алтыны қоссаңыз қанша болады?

— Ойбай, әкең жетпіс тоғызға келіп қалып па еді? — деп таңданды Вахалов.

— Иә, менің әкемнің жасы сексенге кетті. Кейінгі шешемнен туған бір інім бар. Оның жасы бестен алтыға ғана кетті... Мен осы уақытқа дейін бойдақпын... Сіз осы жағдайлармен санаспастан сыртымнан билепсіз. Сол себептен мен сізге өкпелімін... Қарт әкемді, жас інімді қор етпеймін деген ниетте едім. Осы ниетімді сіз бүлдіріп отырсыз. Сол себептен, ашығын айтсам, мен сізге қатты өкпелеп отырмын. Менен басқа жігіттер құрып қалды ма? Қартайған шалдың жалғыз баласын, жалғыз тірегін қайда жұмсап отырғаныңызды сіз түсінесіз бе, түсінбейсіз бе? — деп қатты сөйлеппін.

— Кешір, қарағым, шынында мен бұл жағдайларды білмеппін. Бұрын неге айтпадың... Болар іс болды. Оны қайтаруға рұқсат жоқ... Ал, енді бір-бірімізге түсінейік... Мұндағы отырған ел бізге қарап отыр... Ақырмай, сабырлы сөйлегін,— деп сырасын алып ішті.

— Ал, өзіңіз жауынгерлік міндетіңізді қай жерде өтеп едіңіз?

— Термезде, Коваленконың қарамағында.

— Дмитрий Коваленконың ба?

— Ия, сол кісінің қарамағында мен қатардағы жауынгерлік тәрбие алып едім.

— Міне, сол кісі Шыршықта полк жасақтап жатыр. Округтің оқу орталығының бастығы ретінде менен ол кісі машықтануға қатысқан запастағы офицерлердің қайсысы әскери қызметтің әжетіне жарайды деп сұрап еді. Оның үстіне болашағы бар жастарды сұрады. Өзің ойлашы, жасы қырықты алқымдап қалған Красноносков пен

Бусинді қалай ұсынбақпын? Взвод, ротаны басқару — аяқ-қолы жылдам жастардың ғана міндеті. Мен сияқты егде тартқан кісілер взвод, ротаның командирлігіне жарамайды. Оған түсін, жастың аты — жас. Қаншама көнбеймін десең де, егде тартқанның аты — егде тартқан... Бағынуға тура келеді. Лаж жоқ.

— Олардың тәжірибесі мол ғой.

— Тәжірибе деген — өмірден алған сабақтың жинағы. Сен әлі жассың. Сенің өмірің алда, қапаланба, қарағым... Екі-үш жыл басқарғаннан кейін, академияға барасың. Сөйтіп, бес-алты жылдың ішінде әрі тәжірибелі, әрі білімді командир боласың да шығасың деп мен сенемін. Жаман айтпай, жақсы жоқ... Егер де соғыс бола қалса, бөрік кигеннің барлығы аттанады. Жаппай әскер қатарына шақырыласыңдар.

— Ондай жағдай бола қалса, сөз басқа ғой...

— Армиядағы жаңа жасақтаулар — соғысқа қарсы сақтықтың белгісі деген сөз. Біз жасы отыздардағы рота, эскадрон, батарея командирлерін, отыз бес-қырықтардағы тәжірибелі батальон және полк командирлерін саптап, машықтандырып алуымыз керек. Ол сақтыққа жатады. “Ел басына күн туса, ел деп еңіреген ерлер толарсақтан қан кешуге дайын” деген сөзді мен шығарған жоқпын, халық шығарған... Мен сені соған түсінеді деп ойлаушы едім.

Қаталасқаныма қапаланып отырмын... Артық айтсам, айып етпе, шырағым...

— Сіз, Павел Васильевич, пайғамбар емессіз ғой... Тіптен соғыс болатынына қандай дәлеліңіз бар?

— Мен пайғамбар емеспін... Мен күнәкар пенделер-

дің біреуі ғанамын. Бірақ кұдай маған ой берген, сезім берген... Мен Отанымның ұлдарының біреуімін... Мен жауынгермін... Отан үшін кобалжу — ол менің правом. Ойлану да — менің правом... Сол праволарыма кол сұкпағын... Болашак шайкаста негізгі мәселені, тап күресінің тартысын білектің күші, найзаның ұшы ғана шешеді... Соған мен ақылым жеткенше түсінгім келеді... Жанымды арым үшін кұрбан еткім келеді... Осыған сен неге түсінбейсің?... Сен маған неге өкпелейсің?... Бураның шудасындай қаптап келе жатқан кара бұлтты сен неге сезбейсің?!

— Кешіріңіз, Павел Васильевич, ойланып, сізге түсінуге тырысайын... казірінше маған жеткен жоқ айтқан сөзіңіз.

— “Игіліктің ерте-кеші жоқ” деп халык бекер айткан емес... Кейін түсінсең де, мен саған ризамын. Ал, шырағым, мен Отан жауларымен соғысқан кісілердің біреуімін... Отан — менікі, Отан — сенікі. Әрқайсымыз жағдайға байланысты, жаска байланысты орынды кезінде Отанды корғауға парыздармыз...

— Кешіріңіз, Павел Васильевич... Енді ғана сізге түсіндім.

— Ал, доғарайын сөзімді. Сен Дмитрий Коваленконың полкында взвод командирі болып тағайындалған бұйрықты мен өз көзіммен оқыдым. Оны қайтаруға болмайды. Жолың болсын, шырағым. Ағалық ретінде ак батамды бердім.

Қолыма жолдама қағазды алып, Вахаловпен қоштастым да, жолшыбай машинаның біреуіне мініп, Шыршық-

ка жол тарттым. Полк штабы жазғы лагерьдің шетіндегі жеке үйге орналасқан екен. Осы үйге жақындағанда, оның алдына жеңіл машина келіп тоқтады да, бір полковник пен оның адъютанты — ұзын бойлы аға лейтенант түсті. Мен батылсызданып тұрып қалдым.

— Сіз маған келдіңіз бе, жолдас? — деп сұрады полковник. Қоңыр дауысты, орта бойлы, қызылшырайлы полковниктің Дмитрий Коваленко екенін танып, мен өзімді запастағы взвод командирі екенімді білдірдім. Коваленко жайдары күліп, қол алды да:

— Ішке кіріңіз, Момышұлы жолдас, — деді. Өзі алға түсіп жүрді. Күзетші документтерімді тексермей-ақ мені де ішке жіберді. Шамасы, полковниктің сөзін естіген болуы керек. Оның кеңсесі әлі жабдықталып болмаған екен.

— Мына орындыққа отырыңыз, — деді де, өзі аласа столдың қасындағы қатқыл креслоға жайғасты. Бір құты «Казбек» темекісін алып маған ұсынды. Өзі шылымын тұтатып болып әңгімесін жалғады. — Басқару құрамының тізімін карап отырсам, сіздің де фамилияңыз жүр екен. Демек, тағы да бірге қызмет етеміз.

— Ия, солай, полковник жолдас.

— Мен де Тәшкеннен жаңа шықтым. Вахалов маған екеуіңіздің араңызда болған әңгіменің бәрін айтып берді. Сондықтан сіздің көңіл-күйіңіз маған біршама белгілі. Бұл ретте мен сізге ешқандай көмек бере алмаспын. Бұйрық берілген. Енді сіз Қызыл Армияның қызметіндегі командирсіз. Сіз Термезде жаман жауынгер болған жоқ едіңіз, енді мұнда да жаман командир болмассыз деп сенемін. Сөйтіп, енді бірге қызмет етеміз, бір-бірімізге көмектесетін боламыз.

— Менен қандай көмекші шығар дейсіз, полковник жолдас.

— Мен жалғыз өзім бүкіл полктің қай жағына жетем, — деп күлді Коваленко, — ал, сіз сияқты жас командирлер өз міндетін өте жақсы атқаратын болса, онда менің де қызметім жеңілдемек... Бүгін тынығыңыз, киіміңізді әскери формаға ауыстырыңыз. Ал, ертең сағат он екіде маған келерсіз.

— Полковник жаңа келген командирді коймада бар ең жақсы киім-кешекпен жабдықтасын деп бұйырды, — деді адъютант полк интендантына мені ертіп келін.

— Қолда бардың тәуірін ертең берерміз.

— Ертең бұл жолдасты полковниктің өзі қабылдайды. Ол кісіге не деп айтып баруды бұйырасыз?

— Солай ма, несі бар. Бұйрық болса, бұл жолдасқа бәрін бүгін-ақ береміз.

— Тігіншілер өлшеп-пішіп көрсін, барлық әбзел-шендерін, түймелерін, жаға астарын тігіп берсін. Бұл жолдас азаматтық қызметтен алыстан келді ғой.

Кешкі асқа мен су жаңа лейтенант формасымен келдім. Бәрі үйренбегендіктен бе, құрым етік аяғымды қысып барады, жаңа португя сықырлайды, қабындағы наган, офицер сөмкесі әр кадамымды тұсаулағандай болады. Кездескен жанға ебедейсіз қырланып, мен асханаға келдім.

— Міне, мәселе енді мүлде өзгеше, — деді Коваленко менің қолымды алып қуанып. Бірақ қысылып тұрғанымды сезіп: — Мына киімге біраз үйренген соң, өзіңді еркін ұстайтын боласың, — деді.

Бұдан соң полковник менің хал-жағдайымды, жай-күйімді тәптіштеп сұрап, ден қойып тыңдады.

— Көріп отырсыз ғой. Полк деген әзірше жоқ. Бірақ коп ұзамай болады. Полк жасақталған соң, біз бұл жерден орын ауыстырамыз. Қайда баратынымызды әзірге өзім де білмеймін. Ал, енді мына киімді сіз жуық арада шеше қоймассыз. Сіз бүгіннен бастап әскери адамсыз. Жаңа орныңызбен құттықтаймын... Сіз тәжірибелі жауынгерсіз, бірақ командир ретінде тәжірибеңіз аз. Жас командир әркімнің-ақ жанарынан тыс қалмайды. Оны бүкіл құрам бақылап, іштерінен «Сенен қандай командир шығарын көрерміз» деп ойлайды. Адамның бәрі бірдей емес қой: біреуімен тіл тауып сөйлессең, екіншісімен қатал сөйлесу керек. Өз қарамағындағыларды әскери тәртіптің ережесінен шығармай ұстаған жөн. «Баланы — жас-тан» дегендей, әуел бастан берік болыңыз. Командирдің алғашқы қадамының өзі талай істің тағдырын аңғартпақ. Бір-екі ойланбай істеген ағаттық, кейбір мүлт кеткен әрекет, сәл ғана салақтықтың өзі командирдің беделіне көп уақыт нұқсан келтіреді... Тап қазір өз басыңызда кобалжу бар, өзіңіздің азаматтық борышыңызбен тұрақты армия қатарында қызмет атқарғыңыз келмеген іштей бір сезіміңіздің қарсылығы бар. Әсіресе, осындай сәтте босаңсып кетіп, тірлігіңізді болбыратып алмаңыз.

Сіз ауылыңызға барып, қызмет орныңызбен біржола есептесіңіз. Коллективіңізбен қоштасып, семьяңызға жағдай жасап қайтыңыз. Қаржыңыздың көбін жинап үйіңізге қалдырыңыз. Біз, байқауымша, барлығы дайын дала жағдайында тұратын болармыз. Сондықтан қаладағыдай ақша шашып жүретін жағдай да болмас. — Осыдан кейін полковник орнынан тұрып, маған қолын ұсынды. Жайдары жымыып:

— Жайшылықтағы киіміңізді қобалжуыңызбен бірге үйіңізде қалдырыңыз. Тура бір аптадан кейін полкке ораларсыз, — деді.

Шынымды айтайын, мен Коваленкодан мұндай қабылдауды күткен жоқ едім. Бірден «армияның арбасына» жегеді ғой деп ойлап едім. Мен қуана-қуана ауылға аттандым.

Біздің меңгерушіміз Борис Бархан көз нұры кеміген қарт кісі еді. Менімен әңгімелескеннен кейін лезде шағын жиналысты ашып та үлгерді. Мен жайлы, менің абыройлы қызметкер болғанымды жылы лебізбен айтты:

— Міне, жолдастар, өз ортамыздан ең тандаулы қызметкерлеріміздің біреуін сүйікті армиямыздың қатарына аттандырғалы отырмыз. Қымбатты Бауыржан, абыройлы болғайсың. Отан даңқын, Отан салтын, Отан шебін қырағы күзете біл. Өз қарауындағылардың кемістігіне төзбес бол. Біздің айтар өсиетіміз — осы. Қызыл Армияның қатарында қызмет ету — Совет азаматы үшін ең бір елеулі құрмет. Осы құрмет біздің ортамыздан сенің еншіңе тиіпті...

Осы жиын үстінде Бархан маған екі айлық демалыс қаражаты мен айлық жалақы мөлшерінде сыйлық та берді.

Коллективімнің осыншама жылы лебізін есітіп, мейірбан сөздерінен нәр алып, кешкі поезбен Алматыдан ауылға жүріп кеттім.

Ауыл менің армияға шақырылғанымнан бейхабар екен. Кәрі әкемді кемсеңдетпейін деп хат жазған жоқ едім. Командашымыз өтінішімді ескеріп ауылға босатар деген үмітпен жүргенмін.

Мен поездда вагон-ресторанға кіріп, оның директорынан тәттінің әр түрінен екі қорап толтырып, менің купе-ме жібертуін отіндім.

— Тойға барасыз-ау, командир жолдас? — деп ақтарыла күлді дөңгеленген төртбак грузин.

— Ауылдың карттары мен балаларына сізден базарлық ала кетпекпін. Мен Әулиеатаның ар жағындағы Бурное станциясынан түсемін, — дедім.

— Жақсы, командир жолдас. Қарттарды сыйлап, жастарды сүйген жақсы ғой. Өзім таңдап, тәттілерді іріктеп, буып-түйіп, жайыңызға апарып берермін, — деп директор жайдарыланып кетті.

Мен кетіп бара жатқанда, директор соңымнан айқайлады:

— Командир жолдас! Шарап! Шарап алдыруды ұмытып барасыз ғой.

— Өзім ішпеуші едім. Ауылда да оны ауызға алар адам жоқ, — дедім мен.

Қолтығымда қос түйіншек, қолымда қолсандық, иығыма шекпенімді көтеріп станция баспалдағымен көтерілгенімде, поезд да орнынан қозғалып еді. Ұзын бойлы, арнаулы киімді, қызыл күнкағары бар мұртты кісі станция кезекшісі екен. Ол да поезды жөнелтіп қайтып келе жатыр.

— Сәлематсыз ба, Сашко ағай! — деп тоқтаттым оны.

— Сәлемат бол, әскери жолдас! — деп әрі таңырқай, әрі абыржып қарап қапты ол.

— Сіз мені танымадыңыз ба?

— Е-е, есіме түспей тұрғаны.

— Мен Бауыржанмын ғой.

— Тьфу! Сайтан алғыр! Момыштың баласымысың!?

— Ия, мен соның өзімін.

— Тьфу! Сайтан алсын!.. Кел, кәне жүгіңді жеңілдетейін. Жүр менің кезекші бөлмеме.

Сашко ағай қолсандығымды көтере-мөтере жүгіре жөнелді.

Мен кезекші бөлмеге келгенімде, ол телефонмен айқайлап жатыр екен: «Абаил ма? Мен Бурныймын ғой. 87-ші бес минут кешігіп келді. Уақытында жөнелттім. Неме? Тьфу! Сайтан алсын! Өй, сен құртымтай шыдашы. Мен Шақпаққа хабарлайын...

Шақпақ! Мен Бурный ғой. Құлақ тос, 87-ші менен уақытында кетті. Неме?.. Мен өйте алмаймын... Құртымтай шыдашы... Өйте алмаймын. Абаилдан жүк поезы шығады. Мен қабылдай алмаймын»... деп жатыр.

Бұдан кейін де Сашко ағай телефонның тұтқасын бұрап, әлденені айтып, тьфулеп, жо-жоқ деп, дамылсыз тірлігін атқара берді. Мен мұнда жалғыз тұра бермей, базар алаңына бет алдым. Станциядан базарға дейін кездескен жұрттың бәрі маған, маған емес-ау әртүрлі әбзелі бар менің әскери киіміме таңырқай караумен болды. Мен оларға басынан бақайшағына дейін қаруланған атамандай көрінсем керек. Өйткені, үстімде жаңа ғана тәртіпке енген әскери киімдер еді. Жұрттың бәрі орағытып өтіп, ойқастай қарап, жол береді. Ал, мен болсам, ауылға бірге барар таныс біреуді кездестірем бе деп жүрмін ғой.

Уақыттың өзі де «той тарқарға» жақындап қалған екен. Базардағы жұрт сиреп қалыпты. Ауыл адамдарынан ешкімді көре алмадым. Сата алмаған торайын шың-

ғыртып, қаздарын қаңқылдатып, қызып алып базардан әлі қайтпай қисандап жүрген кейбір адамдардың арасымен келемін. Екі жирен ат жегілген сатылы арбаға жоңышка ныка тиеліпті. Аттар алдындағы жоңышқаны күрт-күрт шайнап бас шұлғып тұр. Қасында гармоньшы жігіт екі езуі құлағына жетіп құйкылжыта ойнайды. Топырлаған көңілді қыз-жігіттер қикулап, дуылдасып, қызулатып таңдайын тақылдатып, табанын тарсылдатып, алақанын соғып билеп жүр. Мені олар көздеріне де ілер емес. Мен өз жерлестерімнің қарапайым халық өнеріне сүйсіне қарап қаппын.

— Жігіттер мен қыздар! Бүгінгі базарға осы да жетер. Аттарыңды жегіп, ауылдарыңа тарандар енді, — деді гармоньшы жігіт. Мен оны шырамыттым. Жасы отыз бестерге келіп қалған, ауыл советтің хатшысы, ұста Алексей Кононенко екен...

Өлгі сөзден кейін у-шу болған жастар жинала бастады. Қатты сөйлеп, қарқ-қарқ күліп барады... Мен аяндап теміржол көпіріне қарай беттеп келем. Бірінде қызып алған, енді бірінде жайбаракат отырған адамдар толы көліктер өтіп жатыр.

— Др-др-р!

Байқасам, сатысынан асыра сыкита тиелген жоңышқалы арба сықырлап келіп тоқтаған екен.

— Мына су толған шұқанақты амалдап айналып өтпесе болмас. Мә, сен тізгіпді ұстай тұр. Мен қарап көрейін, — деп жүре сөйлеп, ұзын бойлы тарамыс сары жігіт арбадан секіріп түсті. Жылтырақ күнқағары бар жаңа картуз киіп алыпты. Маған көңіл аудармай, жайылып жатқан жайпак лайсаңның айналасын бағдарлай бастады.

— Василь, — деп айқайлап жіберіппіз.

Василий Гончаров менің құрдасым еді, әкемнің тамыры қырылдақ шал Кузьма Гончаровтың кенже ұлы болатын. Балалық кезде бақташы боп жүріп табысқан досым еді. Ол да мені бірден танып:

— Бауыржан! — деп дауыстап жіберді... — Жерден шықтың ба, көктен түстің бе. Қайдан келдің өзін? А?

— Мен сені күтін отырғаныма көп болды, Василь. Жүктерім Сашко ағайда қалды. Сен енді үйге жеткізіп саларсың.

— Ол оңай ғой. Маня, мұнда Бауыржан келіп тұр! Арбаны оңға бұр да, күте тұр. Біз жүктерді әкелейік...

— Тьфу! Сайтан алғыр! Мен тіміскіленіп жүрмін, тіміскіленіп жүрмін... Қайда кетті деп іздеймін кеп, — деп бұркылдап жүр Сашко ағай жүктерді бізге беріп жатып.

Ауылға дейінгі жол кедір-бұдырлы, адырлы-атызды, ой-шұңқырлы, сай-салалы, көп жылғалы еді. Мен осынша жасқа келгенше Азияның, Еуропаның, Американың талай-талай тактайдай түзу, айнадай жылтыр, теп-тегіс жолдарымен де жүріп өттім. Бірақ сол тоқылдақ арбамен ауылға, әкеме, мейірбан құшаққа апарған Маня, Василий үшеуіміздің жолымыздан ыстық сокпақ бар ма екен, сірә? Үшеуіміз де жас едік, үшеуіміз де көңілді едік, үшеуіміз де қуанышты едік.

Арбамыз үйдің қасына келіп тоқтағанда, Василь секіріп түсіп, әкемді шақырды:

— Ата! Біз келіп қалдық!

Әкем шекпенін желбегей жамылып сыртқа шықты. Қуана сөйлеп қалбалақтап жүр:

— Оу, сенбісің, Уәсілжан? Әкелгенің шөп пе, жоңыш-

ка ма? Малдарымыз ашығып тұр еді. Жаксы болды ғой. Көзма-тамыр жіберді-ау? Рақмет, балам...

— Ата! Мен Бауыржанды да ала келдім.

— Не дейсің, балам? Кәне, кәне?

— Мен мұндамын! — деп арбадан секіріп түстім.

Қарт әкем өзіне-өзі сенбеді ме, әлде көзіне сенбеді ме, жеңімен жасаураған жанарын сүртіп, біресе Василийге, біресе маған қарайды. Сонан соң тәңіріне жалбарынғандай күбірледі.

— Өңім бе, мынау түсім бе, аллам-ау!?

— Әке! Бұл мен ғой!

— Даусыңды танып, түрінді ажырата алмай тұрмын ғой.

— Ата, Бауыржан енді командир емес пе! Қараңызшы, мықынында нағаны да бар...— дейді Василий алып ұшып...

Мен әкемнің қажып, қартайып, көзінен нұр тая бас тағанына қынжылып тұрмын. Осы екі арада ауылдың адамдары тұс-тұстан аңдыздап келіп те қалған еді. Жاپырласып, шұркырасып мені ортаға алып жатыр. Әкем бір шетте қуанғанынан не істерін білмей қалшыып тұрып қапты. Кенет өзіне-өзі енді келгендей:

— Шырағым-ау, үйге кірсеңші. Тап бүгін келер деп ойлаппын ба? Қуанышым койныма сыймай кетті ғой. Сендер де жүріңдер, айналайындар, — деп ауыл адамдарын ішке қоса шақырды. Өзі қалбалақтап бастай берді...

Әкем үйге кірген соң да айналып, үйіріліп, қайта-қайта қарай береді. Ел адамдарының көңілді шуына да қуанып жүр. Кіші шешемді, ағай мен жеңгемді онаша шақырып алып, әлденені сыбырлайды. Шамасы қонақ

жайын ойластырып жүр-ау. Аналар да үнсіз құптап бас шұлғиды да, шығып кетеді...

Үнемі асығып-аптығып жүретін, қуақы да адал Василий казакша сөйлеп, үйдегілердің бәрінен де асып түсіп отыр. Сәлден соң ауыл ортасына келгенін енді еске алғандай ізет сақтап тұтығып қала берді. Ақыры шешеме тіл қатты.

— Апа! Дастарканды мол жайсаңызшы. Сараң боп кеткенсіз бе?

— Сабыр етші, шырағым! Қазір самауыр қойып, қой алдырамыз, қуырдақ жасап, бауырсақ пісіреміз... сонан соң шай ішіп, ет жейсіңдер. Ақымағым-ау, қайда асығасың? Атаң солай ретімен жасауды тапсырмады ма.

— Мұның бәрі дұрыс қой, апа. Алайда жолаушының қоржынын сөгіп, базарлығынан дәм таттырмаушы ма едіңіз?

— Хэ-хэ! — деп кеңкілдеп күлді әкем. — Уәсіл дұрыс айтады. Дастарканыңды кең жай.

Шешем үй орнындай үлкен дастарканды ортаға жайды. Жиналғандар жағалай қоршап отыр.

Василь түйіншектің біреуін ашып, ішіндегісін ортаға төкті. Қызыл-жасыл жылтыр қағазды тәттілер көздің жауын алып құлпырады. Ауыл адамдары тұс-тұстан қол созып, жапа-тармағай ұмтылып еді, Василь тыйып тастады:

— Токтандар! Қолдарыңды тартып отырыңдар деймін ғой сендерге! Тағы бір түйіншек бар... Онан да соны қоса ашайық.

— Әкел, әкел, Василь, — деп отырғандар шу ете түсті. Василь екінші түйіншектегіні төккенде, конфет орта-

да төбе боп үйіліп еді. Үлкендер әдеп сақтап, эзер шыдап отыр. Ал, балалар тағатсызданып қыңқылдап, тіптен кейбіреуі жылап та жіберді.

— Кім қыңқылдап, кім жыласа, тәтті түгіл тас та жоқ! — деп қорқытады Василь. Әкем өзінің арық аяғын салбыратып биік төсегінде отыр. Бұл төсекті бұдан ширек ғасыр бұрын өзі шауып жасаған екен.

Қазақша білмейтін арамызда жалғыз Маня екен. Ол істің мән-жайына, байыбына түсінбей, орысша-украинша сөздерді араластырып Василь екеуімізге ұрысып қояды. «Бұларың не?», «Бұлай болмайды ғой», «Балалардың қолын қақпайламасаңшы», «Жұртқа неге айқайлайсың», «Ұят емес пе, Василь?», «Командир, сіз бірдеме десенізші», «Алсын да» деген сөздерді жағы тынбай айтады. Васильдің тізесінен түрткілеп, мазалайды. Оны тыңдар Василь жоқ. «Жайыңа отыр» деп жалғыз сөзбен Маняны қағып тастады да, өз ісін жалғастыра берді. Мен мән-жайды Маняға сыбырлап түсіндіріп отырдым. Төрағасы мен ауыл адамдарының әзіл-оспағын, жарасымды қалжыңдарын аударып жеткізген боламын.

— Ал, енді бас-басыңа екі тәттіден алындар, — деді Василий жұртқа. — Қалғаны апамның несібесі.

— Қой, үш-үштен алсын! — деді шешем.

— Жок! Жок! Екі-екіден, — деп болмайды Василь. — Дәрігерлер тәттіні көп жесең, тісің ауырады дейді ғой, — деп қалжындайды ол.

Ауыл адамдары шұркырасып үйді-үйіне тарап жатыр. Әкем үнсіз тұнжырап отыр.

— Апа, мынаны жинап алыңыз. Үйіңізден бүгін-ертең қонақ үзілмейді ғой. Есігіңізден мереке енбеді ме, — дейді Василь.

— Айналайыным-ау, мен алжыған неме, мына даңдұнның ішінде есімді де жинай алмай қалыппын ғой, — дейді шешем.

Әкем жоткірініп, мұртын сипап, салалы бурыл сакалын тарап қойды. Кебісін қоңылтаяк сұғынып:

— Қап, сорлы малдарды ұмытып кетіппін-ау. Соларды суарып, жайғастырайын. Алдарына бір шөкім шөп шашайын. Көкке аузы тигенше қалтылдай тұрмаса болмас, — деді.

— Ата! Мен сізге көмектесейін. Мен де аттарымды суарып, жемдеп алайын,— деді Василь.

— Отыра бер, балам. Сен біздің қонағымыз емессің бе. Адамдар бар ғой, сенің де аттарыңды жайғастырамыз...

— Жок, ата, мен қонақ емеспін. Сіздің қонағыңыз Бауыржан мен есігіңізді алғаш көрген Маня ғой.

— Иә, иә. Мұндай қонақтарға қалай қуанбассың. Ал, онда жүре ғой, шырағым. Қаранғы түскенше жайғастырып алайық.

Василий әкемнен бұрын үйге қайтып оралды.

— Арбаны түсірдік, жоңышқаны қора төбесіне жинап та үлгердік. Ата қуанып жатыр, — деді Василий.

— Ал, пұлы қайда? — деп қалды Маня. Мен қатты абыржыдым.

— Иә, базарға сатамыз ба деп алып шығып едік. Бес сомға да алмады ғой. Бес сом деген тегін бергенмен тең ғой. Мейлі енді...

— Менде акша бар, — дедім мен.

— Жо-жок. Атам жаңа шарбактан шөптей немесе жонышқа күйінде қайтарамын, — деді.

— Сендер мұны қаржы қажет боп сатуға шығардыңдар ғой.

— Иә, солай. Енді шыдай тұрамыз да.

— Қанбазардың бағасы қанша еді?

— Өткен базарда он сомға да алып кетіп еді. Мен он сомды суырып алып, Васяға ұсындым.

— Жә, жә, мұның не. Өз адамдарымызға сатқанға, оның үстіне қымбатына бергенге бетім шыдамайды, — деп қарсыласты Вася.

Осы кезде әкем де үйге еніп еді. Істің мәнін айтпай-ақ түсініп, әкем мені қолдады. Вася көнетін емес. Болмаған соң әкем бір ұсыныс жасады.

— Мейлі, айтқаның-ақ болсын, Уәсіл. Сен бізге жоңышқанды қарызға бер, біз ақшаны қарызға берейік! Әжетке жарап, бір-бірімізге қол ұшын бергеніміз болсын. Келістік пе?

— Онда сөз басқа, ата, — деп келісті Вася. Сөйтіп, менің қолымнан ақшаны алды.

Кешкі ас үстінде мен жиналғандарға өзімнің әскер қатарына шақырылғанымды айттым. Жұрт әскер жайын білгісі кеп сұрақтарын алдыма тосады. Мен сауалдарына жауап бердім.

Астан кейін қонақтарымыз Василий мен Маняны ауылына шығарып салдық. Өзіміз қалып шүйіркелесіп отырмыз.

— Алғашында мен сені орыс келіп әкелген екен деп қалып ем. — Әкем жымыып езу тартты. — Ал, енді мән-жайыңды айтшы, шаруаңа қанықтыршы. Не болды, қайда бет алдың?

Мен әкеме бар жайды бастан-аяқ баяндадым. Ол

ұйып тыңдап отыр. Мен сөмкемнен бір бума ақша алып, өзіме жүз сомын қалдырдым да, өзгесін әкемнің қолына ұсындым. Ол асықпай санады.

— Мынауың бір жарым мың ғой. Солай ма еді?

— Иә, солай болуы керек.

— Мұның бәрін бізге неге беріп жатырсың?

— Полковник солай ет деген.

— Ол сенің ақшаңа да билік ете ме?

— Жоқ, әншейін ағалық ақылын айтқаны ғой. Бәлкім, алысырақ барып қызмет етерміз деген болатын.

— Біз осындамыз. Ағайындардың ортасындамыз ғой. Сен болсаң, алыста жалғыз өзің ақшасыз жүрмекпісің. Өзің қалтаңа сала кет онан да.

— Жоқ, әке. Мен жүз он сом жалақы аламын ғой. Оның үстіне тегін киім, тегін тамақ.

Әкем ақшаны бір шаршыға мықтап түйді де, сандықтың түбіне тастады:

— Мәйлі, аса қысылып бара жатпасак, бұл ақшаңа қол тигізбеспіз. Өзіңе керек бола қалса, аялдамай, алаңдамай хабарлас.

— Жо-жок. Қайта, өзім қаржы сап тұрармын.

— Демек, әскерге ұзақ уақыт кетеді екенсің ғой, шырағым, — деді әкем. — Соз саптауыңа қарағанда, сенің басшыларың өзіңе де, бізге де қамқор біреу ғой деп шамалап отырмын. Сондай жанашыр адамның қарамағында қызмет ететініңді жанымызға медеу тұтамыз да. Солар айтып, сол екі бастығың да ақыл-кеңес берсе, біз туралы толғанса, озіңді де іштартқаны ғой.

Құлақ сал, балам. Есіңде жүрер бір жай болсын. Ертеде бір бишара кемпір олер алдында жақындарымен

арыздасып-коштасып жатады. Осы сәтте ардың-ғүрдің, әумесер ұлы сырттан кіріп келін көзіне жас алып, анасының тізесін кұша кұлапты. Кешірім сұрай жылапты. Сонда ашулы ана былай деген екен: — Найза алып жауға бармадың, камшы алып дауға бармадың, қос айдап егін екпедің, кұрык ұстап малға кетпедің, қан сасып бір көрден шығып ең, мен сенің неңе мактанбақпын, мен сенің неңді кешірмекпін? — деген екен. Әз ана соңғы демі біткенше, баласының ынжык боп, кор боп калып бара жатқанына күйініп айтканы ғой.

— *Өзің үлкен сапарға шығарда, мен саған бар үмітімді арнадым, ұлым. Жаман атың шыққан жоқ еді. Сол жақсылығыңнан танба. Ақ жүрек болып жолдасың, адалдық сені қолдасын. Жақсылық үшін тірессең, жаныңды арың қорғасын. Арынды болсын шабысың, алымды болсын табысың, найзадай болсын намысың. Ер жігітке бәрі сын. Қиындық көрсең, мұқалма, ауырлық көрсең, жұқарма, қамқоршы бол кішіге, үлкенді үлгі тұт алға.*

Әкем осылайша бар тілеуін алдыма үйіп-төгіп, бауырына басып, маңдайымнан сүйіп қоштасты.

ӨМІРІМНІҢ БІР САЛАСЫ

Жасым отыз бірде еді. Полковникпін. Бір күні мені күтпеген жерден майданның штабына шақыртты. Ол кезде майданның командашысы армия генералы Иван Христофорович Баграмян болатын. 6-шы армияның командашысы генерал-полковник Иван Михайлович Чистяков еді.

Мен кіргенде, Чистяковтың қасында авиацияның маршалы отыр екен.

— Ең алдымен тамақтанып алайық, сонан соң мен майдан командалығына таныстырамын, — деді генерал-полковник Чистяков салған жерден.

Жасыратын ештеңе де жоқ, жүз грамнан тастап алып, тамаққа кірістік. Сол кезде майданда үлкен шайқас болып жатыр екен. Шайқасқа Жоғары командование ставкасының өкілі болып Совет Одағының Маршалы Василевский келіпті. Ара қазы ретінде Совет Одағының Маршалы Жуков те келген екен. Оларды бұрын көргендіктен, білмеймін де.

Тамақ жеп бола бергенімізде, Чистяков орнынан тұрды.

— Ал, мен кеттім...

Шайқастың сәті түспей жатқан кезі еді. Оған елдің бәрі ашулы... Бір сағат, екі сағат өтті. Әлі күтіп отырмын. Бір кезде есіктен генерал-полковник Чистяков көрінді де:

— Полковник жолдас, келіңіз, — деп мені шақырды.

Ішке ендім. Қасқа басы жалтырап, әлденеге ренжіген армия генералы Баграмянның сұп-сұр жүзі көзіме бірден шалынды.

— Маршал, майдан командалығымен тілдесуіме рұқсат етіңіз, — деп генерал-полковник Чистяков маршал Василевскийге бұрылды. Василевскийді өте мәдениетті адам деп еститінмін, бұл жолы да жайдары қарап, сыпайы ізет білдірді.

— Майдан командалығы жолдас, сізге полковник Бауыржан Момышұлын таныстыруға рұқсат етіңіз, — деді генерал-полковник Чистяков.

Баграмян маған аларып бір карады да, сәл-сәл басын изеп калып, үнсіз отыра берді. Кең бөлменің бір жақ кабырғасын түгелдей жауып үлкен топографиялык карта ілулі тұр екен. Василевскийдің мені сынағысы келсе керек.

— Полковник жолдас, біз бір үлкен операция жүргізіп жатырмыз. Өкінішке қарай, операция әзірше нашар отуде. Картаға қарап, жағдайды мұқият сараптап, өз пікіріңізді бізге айтыңыз, — деді маған.

Мен картаның алдына барып, біраз ойланып тұрдым да:

— Хабарлауға рұқсат етіңіз, — деп маршалға бұрылдым.

— Айта беріңіз, полковник жолдас, — деп маршал елгезек қозғалып тыңдауға ыңғай білдірді.

Жағдайдың бәрін айтып болдым да:

— Меніңше, дәл осы корпуста ештеңе де шыкпайды, — дедім, Баграмян сұп-сұр болып кетті. Ашу буғанда қасқа маңдайға қып-қызыл болып қаны ойнап шыға келеді екен.

— Сіз өзіңіз?!... Сіздіңше, біз ештеңе ойламайды екеміз ғой! — деп маған айқай салды.

— Командашы жолдас, мен өз пікірімді Совет Одағының Маршалына хабарлап тұрмын ғой, — дедім мен жайлап қана.

Баграмян тағы бір нәрсе айтқалы ұмсынып келе жатыр еді, маршал Василевский оған ала көзбен ата қарап:

— Иван Христофорович, дыбысыңызды шығармауға тырысыңыз, — деді.

Баграмян төмен қарап отырып қалды. Бір қызарып, бір сұрланды. Екі көзін менен айырмады.

— Полковник жолдас, сөзіңізді жалғастырыңыз, — деді маған Василевский.

Сөйлеп тұрмын. Маршал Жуковтың бөлме ішінде әрлі-берлі жүру әдеті болса керек. Екі қолын артына ұстап, аласа бойлы шағын денесін ықшам қозғайды. Үнсіз ғана тыңдап тұр. Бір сәт менің бірер сөзім жақпай қалуы керек, кілт тоқтай қалды да, мені екі сөзбен шағып алды. Сонсоң түрімнің сұрланып қалғанын сезе қойғандай, іле-шала қасыма келді.

— Сен маған ренжіп қалдың ба?

— Полковниктердің маршалға ренжуі ағаттық болады, — дедім мен.

Маршал Жуков ішек-сілесі қата күлді де, иығымнан алақанымен түйіп жіберді.

— Енеңді ұрайын, катырдың мені, — деді.

Маршал Василевский орнынан қозғала түсіп:

— Полковник жолдас, сізге рұқсат, бара беріңіз, — деді.

Мен шығып кеттім. Бір сағат, екі сағат, үш сағат өтті. Әлі отырмын. Күтіп отырмын.

Бір кезде іштен генерал-полковник Чистяков шықты. Моншадан шыққандай бусанып тұр. Қасыма келді де, кителінің түймелерін ағытып желпіне бастады. Кенет маған бадырая қарай қалып:

— Енеңді ұрайын, боқмұрын, бала! Сен үшін мені қуырдақтай қуырды ғой, — деп айқайлады да, адютантына бұрылды:

— Қане, бізге жүз ғрамнан арақ пен жейтін бірдеңелер әкел.

Манағы авиация маршалы үшеуіміз тағы да жүз ғрамнан тастап-тастап алып, үн-түнсіз тамақ жеуге кірістік. Генерал-полковниктің ашуы әлі тарқар емес. Шанышқысы тәрелкеге шықыр-шықыр тиеді. «Е-е, құрыған жерім, осы екен ғой» деп ойлап отырмын..

Шайды ішіп болғаннан кейін генерал-полковник саба-сына түсіп, ашуы басылды. Маған ошарыла бұрылды да:

— Совет Одағының Маршалы Василевскийдің ұйға-руы бойынша 9-шы гвардиялық дивизияның команда-шысы болып тағайындалдың. Қазір саған машина келе-ді. Бар да дивизияны қабылда. Дивизия сұрапыл шайқас үстінде. Егер бірдемені бүлдірер болсан, айтпады деме, өз колыммен атып тастаймын, — деді.

Сөйтіп, мен дивизия командирі болдым.

Что такое политика — многие этот вопрос не понимают. Я когда был учеником интерната, нам прислали одного идиота из Шымыров, язык у него был на пять километров... Когда один из моих одноклассников задал ему вопрос.

— Ағай, саясат деген не?

— Саясат дейтін қулық-сұмдық деген сөз, — деп жауап берді (өз көтін өзі ашты деген сөз осындайdan шығады)

Политика — не қулық-сұмдық, а гений человечества; политика — это своеобразное классовое обобщение обществен-ных взаимоотношений; политика — есть война, а война есть продолжение политики. Древний арабский полководец до нашей эры дал правильное определение «*Ас сияси Си, сияси си Ас*»

«Политика есть продолжение войны,
Война есть продолжение политики».

Ленинді біз данышпан дейміз, солай деп дүние жүзіне атын таратқанбыз, гений дейміз, бірақ та ол кісі өзі туралы осылай ойлаған емес. Өзінің бір еңбегінде ол кісі мен көп қателестім дейді. Соларды түзетуге уақытым болмай барады, арманым сонда деп Лениннің өзі жазған. Шынында, осы мойындауы рас. Оған бірнеше дәлелдер бар:

Лениннің өз сөзімен айтқанда...

ГОЭЛРО (инженер Крижановский) деген планға Ленин қол қойған. «Коммунизм — это есть революция плюс электрофикация страны» Осы нәрсе ол кісінің үлкен қатесінің біреуі.

2-катесі, трактор болатын болса, «Я коммуна» деп күлді крестьян қуанып, айқайлайды дегені. Бұл — ол кісінің ең үлкен қатесі. Он не знал крестьянской психологии...

3-катесі. Исходя из этой позиции, он ненавидел всеми фибрами кулачество, так же настоящих хозяев земли.

Исходя из этой ложной позиции, он выдвинул так называемую теорию «кооперирование сельского хозяйства». Сталин протрактовал этот его тезис, как «сплошная коллективизация» — на этом совершил непростительную историческую ошибку. В этой сельскохозяйственной политике мы потерпели непоправимую катастрофу (*гибели миллионов людей из 8 разных республик от голода — это отрицать нельзя*).

Крестьянство могло покормить самих себя. Сталин сам признал это в своей знаменитой статье «Головокружение от успехов».

Ленин был прав, когда призывал к особой революционной бдительности. Сталин злоупотреблял этим указанием Ленина. Он физический уничтожал всех неугодных ему партийных, государственных, военных деятелей... Ленин сотрудничал и в соавторстве писал несколько своих теоретических трудов с Николаем, Бухариным, Зиновьевым, Пятаковым, Львом Троцким, (Ленин его назначил народным комиссаром военно-морского флота)...

Теперь их фамилии вычеркиваются из произведений Ленина — это не справедливо. Ленин был справедлив. Ленин скончался очень молодым. Ему было всего 53 года. Если бы он дожил до 70 (семидесяти) лет — у него хватило бы мужества исправить свои ошибки.

Ленин с глубоким уважением относился к талантливым военно-начальникам: он назначил главнокомандующим Красной Армии ЭСЭС Камнеева — бывший генерал царской армии; — он назначил командующим западным фронтам младшего офицера царской армии Крыленко (в последствии прокурор Союза ССР); он назначил командующим фронтом 22 летнего младшего офицера царской армии Тухачевского (в последствии маршал Советского Союза) и т.д и т.п. Сталин, руководствуясь некоторыми неосторожными выражениями В.И.Ленина, слишком злоупотребил и физический уничтожил партийных, государственных, военных деятелей накануне Великой Отечественной войны, тем самым обезглавил партию, государство, народ накануне великих испытаний.

Это оплошность Сталина обошлось нашему народу слишком дорого: достаточно одного примера, немцы воевали 6 лет — они потеряли всего лишь 13 миллионов, а мы

воевали всего лишь 4 года — мы потеряли более чем 30 миллионов. Если Ленин воскрес бы, никогда это не простил бы.

ӘШІМОВ БАЙКЕН

Әшімов Байкен — Талдықорған облысының обком секретары.

Кіруге рұқсат сұрадым.... Кірдім...

— Менен жасың кіші шығар?

— Я, кішімін.

— Онда сені жолдас деп жалпақтар жайым жоқ... Алматыдан, шынымды айтсам, қашып келдім, жұмыс істетпейді.

Келесі жылы Лениннің 100 жылдығы, соғыстың 25 жылдығына даярланудасың.

— Бауке, сөзіңізді бөлейін

— Я.

— ЦК КПСС осы туралы кең атап өтуге қаулы алды, оны атап өтіңіз.

— Сіз мені танымайсыз, секретарь обкома жолдас.

— Бауке, не деп отырсыз? — деп абыржыды.

— Сіздің атыңыз Бауыржан, фамилияңыз Момышұлы емес пе?

— Міне, танымағаның осы.

— Ойбай-ау енді, сізді қалай танимын, үйретіңізші?
— деді.

— Ал, қазақ дейтін халық бар, олар мал бағады, ет жейді, сүт ішеді... бірақ та жауынгер халық. Оған менің

документім бар. Мысалы, 4 рет Совет Одағының батыры Маршал Советского союза Жуков былай дейді:

«Мне часто задают вопросы, какие у меня глубокие впечатления и тяжелые осадки в годы ВОВ». Он отвечает сам на этот вопрос:

— Это сражение под Москвою под главным командованием И. В.Сталина.

Как вы знаете, я был его первым заместителем, — дейді Жуков. Қазақ халқы өз тарихында ондай шайқасқа қатысып көрген емес бұрын. «Елдің атын ер шығарады» деген сөз бар.

Біздер, казактар, әбден Отанның басына қиын жағдай түскен кезде, Москваның түбіндегі шайқаста «Біз казакпыз» дегенді жанымызбен де, қанымызбен де, арымызбен де айта білдік.

«Біз казакпыз» дегенді біз ұялмастан, қызармастан бүкіл жер жүзіне айкайлап айттық. Бұған куә — тарих, халық. Бұған куә — түнде ұйқы, күндіз күлкі көрмеген еңбегіміз. Бұған куә — өлген, жарақаттанған, аяғымен келіп, мүгедек болып таяғымен қайтқан немістер — фашистер. Бұған куә — достарымыз бен дұшпандарымыз да...

Жана мен айттым ғой, карағым, менің денсаулығым жағынан алып бара жатқан еш нәрсе жоқ дедім. Алматыдан қашып келдім дедім ғой. Шақырған үш датаға мен құр қол бара алмаймын.

— Мне нужно рабочее место. Тауып берсең, рақмет айтамын. Отказ берсең, өкпелемеймін. Мен кедей казак емеспін. Акшасын төлеуге жараймын.

Он обалдел, нажал на кнопку, явилась его секретарша

Лидия Ивановна. — Срочно соедините меня с первым секретарем Кировского райкома партии, если нет его, тогда с председателем райисполкома, — деп бұйырды. Секретарь жылдам екен.

Райисполкоммен сөйлесті:

— Сүлеймен, мен Байкенмін ғой. Менің алдымда Баукең отыр, полковник, жазушы Бауыржан Момышұлы, ертең бізде областной актив болады ғой. Соған сіз обязательно келесіз. Партактив біткен соң, Баукен Айнабұлақта бажасының үйінде, сол кісіге барасыз. Бүрсігүні өзіңіз лично өз машинаңызбен ертіп барып, Баукенді курортка орналастырасыз.

Чтобы были созданы все условия для работы, для лечения,— деп орысшалап айтты. —Я сам через 2 дня приеду на курорт Капал-Арасан и лично буду проверять как устроился Баукен.

II

На второй день моего прибывания на курорте прибыли первый секретарь обкома партии Байкен Ашимов, председатель областного исполкома Забурувный, первый секретарь Кировского Райкома Комсомола О. Бекеев, председатель Кировского райисполкома Сүлеймен Кибраев и др. По приезду они интересовались прежде всего как устроился полковник Б.Момышұлы. В это время я принимал ванну, отсутствовал.

Главный врач повел их в мою комнату, открыл и показал как я устроился в отдельном люксовом номере. Увидев на письменном столе пишушую машинку, полдюжины авторучек, кучу бумаг и рукописей, они удивились.

— «Ей, мына кісі шынымен жұмыс істегелі келген екен ғой!» — воскликнул первый секретарь обкома... Қоғда я возвращался в номер, они по дороге встретили меня.

— Бауке, сіздің рұқсатыңызсыз, жатқан жеріңізге кіріп шықтық. Вас устраивает этот номер?

— Я очень благодарен главному врачу, меня вполне устраивает этот номер.

— Создайте все условия для товарища полковника, писателя, чтобы он хорошо отдыхал, лечился и работал, — деді первый секретарь главному врачу. Потом, обращаясь ко мне, сказал:

— Бауке, не керек болса, маған да, райкомға да, райисполкомға да қысылмастан айтып отырыңыз. Сіз бізге әр жылы келін жүрген кісі емессіз. Сізді күтін ала алмасақ, бізге ұят болады ғой... Біз курортты аралап шығайық, мына кісіні танысыз ба?

— Жоқ, танымаймын.

— Бұл — ақсақал Бекең Жидебаев дейтін кісі, — деп ақ мұртты шалмен мені таныстырды.

Бұл кісі осындағы колхоздың бастығы болады. Колхоздың шамасы жаман емес, алдыңғы қатарлы колхоздың біреуі... Бұл кісінің жасы 65-те. Пенсияға шық десек, тіл алмастан осы уақытқа дейін еңбек етіп жағаласып жүр...

— Ей, Бәйеке, менің сендерге қандай зияным бар. Жоспарды өздерің бересіңдер, орындайтын біздер ғой. Менен құтыла алмай жүресіңдер ме? — деп шал бұлқынып үн қатты.

— Беке, ренжімеңіз. Сіз сияқты шалдарымыз көп болса, әлдеқашан-ақ байып кетер едік. Сізді зейнеткерлікке қимастан айтып тұрған сөзім ғой, көңіліңізге алмаңыз.

— Я, қарағым, сөйтіп айтсаңшы, — деп шал қуанып кетті.

— Беке, батырды үйіңізге ертіп барып, шайыңызды беріп әңгімелесіңіз. Біз 30 минуттан кейін сіздің үйге барамыз.

Газ-69-бен шалдың үйіне бардым.

Жаксы сары кемпірі бар екен. Бала-шағасы, немере, шөбересі бір қорада орналасқан, өскен-өнген жандар екен...

— Батыр, жоғары шығыңыз, — деп ізетпен мені төрге отырғызды...

— Батыр, шаймен бастайсыз ба, коньякпен бастайсыз ба?

— Қонақ қойдан жуас, май берсең де жей береді дегенді мен шығарғам жоқ, сіздің ата-бабаңыз шығарған, — деп мен күлдім.

— Онда коньяктан бастайық, — деп шал екі рюмкаға коньяк құйды.

Екеуіміз де қағып салдық... 30 минуттан кейін баска қонақтар келді. Менің байқағаным, обкомның аты — обком екен. Барлығы да қалжындап отырды. Бірінші тос-ты обкомның бірінші секретары көтерді. Орысшалап сөйледі:

— Среди нас присутствует знаменитый полковник Советских вооруженных сил, имя которого известно не только в Советском Союзе, но из зарубежом — всеми нами уважаемый Бауржан Момышұлы. Среди нас присутствует один из крупных партийных работников республики, бывший заведующий отделом науки и культуры ЦК КП Казахстана, теперь директор института при ЦК КП

Казахстана, доктор исторических наук Серикбай Бейсембаев. Разрешите мне поднять тост за их здоровье...

Мы встали, хлопнули, налили рюмки коньяков. Доктор наук притронулся губами своей рюмки и отложил в сторону (Я его знал раньше, как отъявленного пьяницу, признаться, удивлен его отказом от коньяка)... После этого говорили в мой адрес всякие нелепые дифирамбы, понимали тосты за мое здоровье.

Признаться мне весьма неприятно было. Хозяин дома облокотился ко мне.

— Бауке, сіз де бір сөз айтсаңызшы?

— Я говорил на русском и на казахском языках. Уважаемый хозяин, кәдірлі жеңгем, адал ниеттеріңе, адал тамақтарыңа, ақ дастарқандарыңа сансыз рақмет... Сіздер мені сыйлап шақырғандарыңызға рақмет. Бірақ та шынын айтсақ, сіздер мені емес, менің халқымды сыйлап шақырдыңыздар — оны сартша айтқанда сіздерге катта рахмад...

Облыстың бірінші бастығы айтты ғой, кымбат уақытын бөліп келгеніне бұл кісіге де рақмет. Ендігі айтайын дегенім — Талдықорған биыл ғана бөлініп облыс болды. Біздің қазекң ат қойғыш келеді. Талдықорған деп атын бекер қоймаған екен. Шынында зәулім-зәулім теректерің көп екен. Оларды мен өз көзіммен көрдім.

«Көрген көзге жазық жоқ» деген сөзді мен емес атабабамыз шығарған. Богатство создается народом, трудящимся; богатство создается кровью и жизнью сыновей и обильно пролитым потом. Если не было бы таких трудящихся, народа — не было бы обкома партии. Если не было бы тщеславного Советского воинства — не было бы гвардии полковника Бауыржана Момыш-улы...

1970 году предстоят несколько знаменательных исторических дат: 100-летие со дня рождения В.И.Ленина — Ленин велик!.. 25-летие победы вооруженных сил Советского Союза над фашистской Германией (Я это говорю как воин).

— Товарищ гвардии полковник, ЦК нашей партии, эти даты решили отметить очень серьезно, — бросил реплику первый секретарь обкома.

— Благодарю вас за информацию, — дедім мен — хочу закончить свое слово. Короче говоря я желаю, притом искренно желаю, трудовых успехов всем трудящимся вашей области. Я — муж, отец, дедушка. У Вас тоже есть дети. Поэтому, как аға баласы (мен ұлы жүзбін), по традициям наших предков разрешите мне дать ақ бата:

— О, Алла тағала, Сіздің барыңыз рас болса, біздің бала-шағамызға, Абайдың басын бергін, Жамбылдың жасын бергін, Сәкеннің сәнін бергін, Күләштің әнін бергін, Исатай-Махамбеттің атағын бергін, Бауыржан Момышұлының шатағын бергін.

Громкие хохоты, смех и бурные аплодисменты...

Жылқы айғырларының арасында жұмыртқасы ішінде болатындарын ауыл-шаруашылық ғылымында внутряк дейді. Ал, образно выражаясь, біздің партия қызметкерлерінің көбі — внутряктар. Олармен құдай ешкімді дастарқан басына отырғызбасын. Мен өз басымнан соны көп кешірдім. Обком, райком жиналып, мені қонаққа шақырды. Сондағы сезгенім — адал тамақ, адал дастарқан, ақ ниет дейтін олар отырған жерде бола бермейді екен. Емін-еркін отыру жоқ. Бірін-бірі іштей андып отырған кісілер...

— Адал асты арам істейді екенсіңдер, ақ дастарқанды кара істейді екенсіңдер, ақ ниеттің бетіне түкіреді екенсіңдер, — дедім маған сөз бергенде. Бұдан былай аштан өліп, көштен қалсам да, обком мен райкомның үйінен дәм татпаймын. Маналы бері не ішіп, не жегеніме түсінбестен отырмын.

Бұдан былай мені қонаққа шақырушы болмаңыздар, рақмет.

Отырғандар ха-ха-ха деп өтірік күлісті. Мен ішімнен күлдім.

АЙТЫЛҒАН СӨЗ ЖЕЛІСІ

Бүгін (1965 ж. 8 июль) сағат 14-тен 16-ға дейін Имашевта болдым.

— Орталық Комитеттің хатшысы болып сайланғаныңызбен құттықтаймын! Сізге бұл үлкен сенім, — деп қол алысып амандасып, ол кісінің ұсынған орындығына отырдым.

Саттар әдеп ретінде менің хал-жайымды сұрады да:

— Ал, енді Бәуке, бұйымтайыңызды айта отырыңыз, — деді.

— Мені тыңдау үшін қанша уақыт бөлесіз?

— Уақыт жағынан қысылмаңыз. Күнде келін жүрген жоксыз ғой.

— Мен үлкендердің алдарына келе бермеймін (мысалы Қонаевтың алдына бармағаным он жылдан асып барады. Нұрымбетпен сіздей беттесіп сөйлескен емеспін, Тәшеновпен ол орнынан түскеннен кейін ғана, біреулердің үйлерінде кездестім...) Неге десеңіз, олардың уақ-

тыларын алғым келмейді; оларға айтар өз жеке басымның шаруасы жоқ; мен ешқандай жікке жатпаймын; «ағайын арасындағы көже өкпелерге» араласпаймын; мен туралы сөздер аз емес, естіп те жүрген боларсыз.

— Я, ел құлағы елу емес пе?!

— Солай. Мені мақтаса да, жамандаса да, өте көпіртіп айтады. Кейбіреулер мақтаймын деп, жамандағанын білмей қалады. Я не располагаю временем опровергать эти вздоры или полувздоры...

— Елдің барлығы сіздей болса, бізге жұмыс істеу оңай болар еді. Өсек пен арыздарға уақыттың көп кететіні рас.

— Мен сізбенен бірінші рет кездесіп отырмын. Ашық сөйлескім келеді. Бірінші кездесуде бірін-бірі іштен сынап отыру заңды. Сіз мені, мен сізді сынап отырмыз. Мен ашық айтайын. Мен сізді хатшы деп келіп отырмын. Түспейтін хатшы болмайды...

— Я, ол дұрыс қой...

— Сіздің қызмет жағынан тағы да жоғарылай беруіңізге шын тілектеспін.

Мәселе хатшы түсуде емес — оның ісінде. Темірбек Жүргенов аз уақыт қана нарком болған... «Жүргеновтің кезінде» деп, ол кісіні мәдени, әдеби қайраткерлер әлі ауыздарынан тастамайды. Демек, ол кісі партияның, халықтың сенімдерін ақтап, артына жақсы із қалдырып кетті... Қай хатшының халық аузында қалай қалғандарын өзіңіз де білесіз. Кімдердің өрге, кімдердің көрге тартып өткендері де іс жемістерінен, нәтижелерінен халыққа, тарихқа мәлім... Сіздің участоғиңіз өте ауыр учасок...

— Я, солай.

— Жазушылар, журналистер, ғалымдар, суретшілер, өнер адамдары, ұйымдары. Әрқайсыларының ерекшеліктері бар... Мен сізге лекция оқып отырғаным жоқ па?

— Жок. Әңгімелесіп отырмыз. Мен тындап, кей пікірлеріңізді естелік ретінде қағазға түртіп отырмын. Айта беріңіз.

— Жазушылар туралы: «Это беспартийная организация. Притом там писателей мало, а желающих быть писателями много. Не так-то легко иметь партийное влияние на эту организацию. Если Союз писателей работает плохо, в этом прежде всего виноват ЦК. Вам известно выражение Энгельса: «Если рабочий класс не понимает нас, в этом виноваты прежде всего мы».

Творческие люди по команде и по приказу не вдохновляются. Под видом выполнения социального заказа пишутся всякие «временки», они слишком легковесны, поверхностны.

В чем же причины?

Дело прежде всего в правильной, продуманной организации и в умелом руководстве.

Наши писатели делятся на три поколения — старшие, средние и младшие. У каждого поколения свое достоинство и недостатки, присущие только им в отдельности связанные временем, их школой, окружением и возрастным индексом.

Время, люди и события для трех поколений представлены и пережиты по разному.

Феодальные устои, Царизм, Революция, гражданская война, НЭП, начальные училища, семинария, гимназия — жизненно известны первому поколению;

НЭП, детдома-интернаты, семилетки, техникумы, ликбезы, коллективизация, ВОВ — жизненно пережиты вторым поколением.

Молодое поколение — Вузовцы. В течение сорока лет руководство Союзом писателей целиком и полностью доверено старшему поколению: Сабита сменяет Габиден, Габидена сменяет Габит, снова Сабит, снова Габит, снова Габиден, снова Габит, они незаменимы, лишь происходят смены одного другим. Они сделали немало хорошего, но и много плохого. Это вам известно больше чем мне.

— В частности?...

— Беспринципная группировщина со всеми ее отрицательными последствиями. Злоупотребление доверием (властью, именем) в своих личных выгодах. Вовлечение в сферу беспринципной группировки молодежь... Это для вас не открытие, это давно известный факт...

— Да, к сожалению, так...

— Экспериментирование в руководстве СПК старшего поколения, как видите, продолжалось довольно длительное время... Мне кажется, СПК нужно нейтральное — партийное руководство, умеющее организовать правильное взаимодействие трех поколений, восполняя недостатки одних достоинствами других, ради общей цели и задачи правильного развития казахской литературы и выращивания кадров. Старикам надо передать эстафету руководства более молодому поколению.

Писателей часто, очень часто упрекают, что они мало пишут о современности. Тема современности связана с жизнью народа, безусловно является актуальной. На всех собраниях, совещаниях говорят по этому поводу и при-

нимаются клятвенные постановления писать на современную тему, а на деле получается «А воз и ныне там».

В чем же дело?

Надо определенно понять — что следует понимать под *современностью*. Надо строго разграничить понятия злободневность и современность. Правомерность малых жанров нельзя навязывать большим жанрам. Последние требуют глубокого изучения, осмысливания и обобщения.

У нас бытуют крайности: охаивание прошлого, восхваление настоящего, (перспектива будущего), пророчествование на райские блага будущего.

Настоящее большое полотно должно объективно дать их единство как наследственное развитие, взаимосвязь, взаимообогащение, взаимозависимость. «Объективно-правильное знание прошлого, есть признак просвещенности», — писал Энгельс. У нас не хватает просвещенности.

«Көзің желкеңе біткен бе? Неге артыңа қарай бересің», — говорил ваш предшественник. А почему бы не посмотреть в ретроспективном плане, чтобы во всеоружии понимать всю глубину настоящего и обоснованно помечтать о будущем? Разве это не современно?

Благородные традиции, этические, эстетические взгляды, моральные нормы наших предков, воспитывающие молодежь в духе благородства, добропорядочности, патриотизма не являются современной темой? Разве лучшие страницы романа «Абай» является не современными?

Разве лучшие произведения на тему ВОВ не являются современными?

Гали Орманов говорил: «Сары жамбас болған соғыс темасын қоялық та», это- невежество и кощунство над историей, над народным подвигом.

Подготовка и проведение XX летия победы выявило доселе неизвестные имена, неизвестные события, а сколько еще не выявленных подвигов, эпизодов на фронтах ВОВ, в партизанском движении, в рядах движения сопротивления (в Польше, во Франции, в Италии, в Югославии), бывшими военнопленными и в самих концлагерях. Разве это не современная тема? А трудовые подвиги в тылу в годы ВОВ, и в послевоенный, восстановительный период?

Как можно писать историю, не зная истории? Как можно написать книгу, не зная самой жизни?

Гастроли бригады писателей — это не изучение жизни, а увеселительная прогулка, почетные встречи, обильные угощения, банкетные обещания, торжественные проводы. Что в этом делового?

Мы часто встречаем слабые произведения...

«Жаным саған кұрбан», «Жарым саған кұрбан», «Қаным саған кұрбандық» деп тұншыға, қылқынып жазылған өлеңдерде кандай патриотизм, тереңдік бар?

Біздің жазушылардың көбі Алматыда тұрады. Олар астанадан көшірілсін деп отырған мен жоқ. Облыстар да, аудандардағы қызметтер де шалажансар деуге болады.

Әдебиет кадрларының баулынып, өсу жағынан сатыларға қамқорлық жоқтың қасы. Жергілікті талапкерлерге жетекші жұмыстары өте нашар.

Болашақта әдебиетіміз кімдермен нәрленбек. Қала жастарының жөні бөлек. Ауыл, аудан жастарына көңіл бөлінуі өте жөн болар еді.

Әдеби үйірме, қабырға газеттер, оқырмандар конфе-

ренциялары, әдеби тәрбие болашақ әдебиетшілерді баулудың бірінші сатысы емес пе?! Содан бастап әдеби құрамдардың істері ойдағыдай жандандырылып, өз орындарын алып, қалыптарына келтіріле басталғаны жөн болар еді. Ол туралы менің нікірлерім Жазушылар одағына жазба түрде берілген болатын. Сол ұйымдастыру мәселесін кең карап шығып, жергілікті жерлердегі істі дұрыс арнаға салған дұрыс болар еді.

— Ондай ұсыныстарды каралық.

— Ол қағаз кезінде жазылған еді, оны мен алып келгенім жоқ. Онда нақты ұсыныстар бар еді.

— Мен оны алдырып көрейін.

— Значимость 1941 года весьма велика. Подвиг 1941 года не имеет себе равных. Он был проявлен в самый критический период, нависшей смертельной опасности для нашей родины — подвиг носил стихийно-общенародный характер. Я принес вам этот проект письма, чтобы посоветоваться с вами, разрешите прочесть.

— Оқыңыз.

Секретарю ЦК КП Казахстана Имашеву С.

Копия:

Начальнику главного политического
управления Советской Армии и военно-
морского Флота МОСССР
Генералу Армии товарищу Епишеву.

Уважаемые товарищи! Я в этом письме Вам докладываю не мое личное мнение, а мнение ветеранов ВОВ — моих фронтовых друзей. Они сводятся к следующему:

1) Мы ветераны ВОВ с глубоким волнением и гражданской гордостью вместе советским народом отпраздновали Двадцатую годовщину великой победы нашего Советского народа и его вооруженных сил над гитлеровской Германией. Наше правительство день 9 мая узаконило, как праздничный день победы — нерабочим днем. Это решение доставило всем советским гражданам приятное моральное удовольствие — всеобщее одобрение.

Этот традиционный праздник вслечения нашего народа, нашей КПСС, не меркнущая слава СССР в истории человечества — вечная слава погибшим, слава инвалидам ВОВ, оросившим своей кровью священную землю нашей Родины, и воинам, перенесшим все невзгоды военной службы, боевых походов, огни и дымы боев. Слава труженикам тыла, обеспечившим все нужды фронта во всех отношениях.

Мы все это сознаем с чувством гражданской гордости.

2) В 1966 году предстоят три знаменательных дат:

а) 25-летие начала ВОВ.

б) Формирование из сынов Казахстана пятнадцати дивизии и восьми бригад, впоследствии отличившихся на полях сражения ВОВ.

в) Первого крупного поражения немецко — фашистских войск во второй мировой войне и первой крупной победы РККА в ВОВ, положившей победное начало, как ходу, так и исходу всей второй мировой войны.

Мы не сомневаемся, что эти даты достойно и подобающе будут отмечены. Но, как и всякое мероприятие требуется продуманное организационное начало и тщательная подготовка в продолжительное время (особенно в

области литературы, искусства, историографии — краеведения и в других организационных вопросах)

3) Исходя из выше изложенных соображений, как частности общего мероприятия мы считали бы желательным следующие мероприятия:

а) Подготовить и издать сборник воспоминаний под названием «От западных границ до подмосковья»

б) Подготовить и издать сборник солдатского фольклора (документальные переписки фронта с тылом)

в) Документальный сборник о героях Советского Союза (портрет, биография, реляция — страна, подрастающее поколение должно знать своих героев.)

г) Издать и переиздать лучшие произведения на тему «За нами Москва».

е) Издать и переиздать лучшие монографии и исторические труды на тему «За нами Москва».

д) Подготовить к постановке пьесы на тему «За нами Москва».

ж) Подготовить и демонстрировать кинофильмы на тему «За нами Москва».

з) Радио, телепередачи, статьи, очерки, стихи в периодической печати на тему «За нами Москва».

4. Во всех краеведческих музеях необходимо организовать постоянные залы «Революционной и боевой славы на местных документальных материалах».

Необходимо установить памятные монументы на местах формирования частей и соединений, отличившихся в сражениях в ВОВ.

Необходимо установить мемориальные доски погибшим героям на местах их учебы и работы.

Необходимо подготовить и провести научные сессии и доклады перед трудящимися на тему «За нами Москва».

Некоторым особо отличившимся воинам в сражениях под Москвой, но в свое время в суматохе в разгаре боев, огня и дыма не отмеченных за истинные подвиги желательно было бы присвоить звание героя Советского Союза, или наградить орденом Отечественной войны на основании архивных документов, или по представлению группы ветеранов подмосковных сражений.

Весьма желательно было бы в Алма-Ате, на одной из площадей (или в парке) зажечь Вечный Огонь в честь участия Казахстанцев в сражениях в ВОВ, или — это выразить в другой форме.

Я очень надеюсь, что Вы меня правильно поймете, если я в чем-либо не прав, то по-товарищески Вы меня поправите.

— Дұрыс. Мәселе дұрыс көтерілген. Бұны маған тапсырыңыз. Мен Қонаев жолдасқа көрсетіп, ол кісімен ақылдасып көрейін. Меніңше, ол кісі де мақұлдар... Шығармалар туралы солардың аттары, авторларын соңынан қосымша ретінде жазып берсеңіз...

— Мен жігіттермен ақылдасып, жазып берейін.

— Сіздің айтқан пікірлеріңіздің барлықтары да есте болатын нәрселер екен, қысқа айтсаңыз да, мен олардың мәніне түсініп, жазып алып отырдым. Принципті мәселелер... Әсіресе, мен сияқты жаңадан келген адамға осындай әңгімелер өте керекті... Келушілердің көбі өз жеке басындағы мәселелермен келеді. Өз мәселелерін де айтып шешкендері дұрыс қой, бірақ та — арыз, айтыс-тартыстар жағы басымырақ болады. Әркімді өзіне жарасымды орындарына қоя білсек, жұмыс жақтары да

қалпына келе бастар еді... Қиындық сонда болып тұр... Творчестволық ұжымының жұмыстарын баулып-басқару оңай емесін өзіңіз де айтып отырсыз. Ол рас. Араларында ауызбірлікті ұғымдастыра білсек, әжептеуір жеміс берерлік істерге талаптана кіріскен болар едік.

Ауыстыру оңай. Орынға лайықты кісі табу қиын. Бұл, әрине, бізде кадр жоқ деген сөз емес — солардың ішінен таңдай білу деген сөз. Сырттан басқармаға қол сұғу бола қоймас деген ойдамыз.

— Сіз айтқан сөздердің ішінде күрделі-күрделі проблемалық мәселелер жатыр. Оларды да хал келгенінше ойланып, толғанып көрерміз.

Алдымыздағы XXIII съезден көп нәрселердің беталысбағыттарын күтіп отырмыз... Оған сіз жақсы түсінесіз...

ЖҰМАБЕК ТӘШЕНОВ

Телефон сыңғыр ете қалды. Мен алдым.

— Тәшенов жолдас, сізді сағат 12-де қабылдамақ.

Жоғарғы Советтің президиумының председателі Ж.Тәшеновты естігенім болмаса, көрген кісім емес.

Верховный Советке бардым. Тап мені күтіп отырғандай-ақ, помощнигі алдымнан шығып, ізетпен кезексіз мені тіптен-тіке председателге ендірді.

Кең кабинеттің төрінен алдымнан орта бойлы, тығыншық сары жігіт орнынан тұрып, жеңіл кадаммен алдымнан шықты.

Амандастық. «Тақтың» алдындағы столға қарама-қарсы отырдық.

— Бауке, халіңіз қалай?.. — деген сұрақтардан сөзін бастады председатель. Мен жауап қаттым.

— Денсаулық қалай?

— Онша мақтанарлық емес... — деп бастай бергенімде ол столдағы бір седеп түймені басты. Помощнигі жетіп келді.

— Немедленно позвоните Ерастову. Чтоб он прикрепил полковника к больнице Совета Министров...

— На Ерастова не жалуюсь...

— Если нужно, пусть его положат в больницу в правительственную палату. Идите.

Помощнигі кетті. Мен не айтарымды білместен, сасқалақтап:

— Благодарю Вас, — деппін.

— Сіз арақ ішесіз бе?

— Ішемін.

— Сізге пиво да ішуге болмайды. Темекі тартасыз ба?

— Тартамын.

— Көп тартасыз ба?

— Көп тартамын.

— Оныңызды қойыңыз. Сіз бізге өте керек адамсыз. Не істеп жүрсіз?

— Жазып жүрмін.

— Не жазып жүрсіз?

— Көрген-білгендер мен өткен-кеткендер. Менің темаларым...

— Ол өте дұрыс екен. Ол да бізге өте керек, — деп бастырмалатып сөзімді аяқтатпады. «Е, бұл кісі асығып отыр екен ғой» деген оймен тілімді тарттым.

Председатель маған Рахымжан Қошқарбаевтың арызын көрсетті.

— Мен сізбен осы жағынан ақылдасайын деп шақырып едім, — деді мен оқып шыққан соң.

— Его личное заявление не служит основанием...

— Қазақшалап сөйлеңіз.

— Архивтан дәлелдейтұғын материалдар керек. Оларсыз киліксеңіз, ұялып қалуыңыз мүмкін.

— Бұныңыз өте дұрыс ақыл. Оны қалай табамыз?

— Іздеу керек.

— Сіз іздесеңіз қайтер еді?

— Іздейін.

— Қаражатты мен бергізейін.

— Жоқ. Мен қаражат алмаймын.

— Бұныңыз не?

— Таба алмасам ше?..

— Жоқ. Сіз табасыз. Сіз таппағанда кім таппақ оны?

— Мен іздестірейін. Тапсам дұрыс, таппасам — ешқандай міндеттемені мойныма алғым келмейді...

— Келістік. Сіз іздестіресіз, сіз табасыз.

— Жарайды. Бірақ та мен ақшадан аулақпын.

— Жарайды. Ал, енді сіз туралы да көп хаттар бар. Сізді неге Герой Советского Союза емес деп жазады менің атыма...

— Это компетентия правительства.

— Мен үкімет бастығымын...

— Вы всего лишь председатель президиума Верховного Совета Республики...

— Я заместитель Ворошилова...

— Оны мен білемін.

— Сіз менің атыма арыз, өмірбаяныңызды толық етіп жазыңыз. Барлық көрсеткен ерліктеріңізді жазыңыз. Мен ол мәселені Ворошиловтың алдында көтеремін....

— Жоқ. Мен еш нәрсе жазбаймын. Мен туралы жазылғандар аз емес.

— Онда соларды қарастыралық. Оларды қайдан табуға болады?

— Мен ол жағын білмеймін.

Тағы біраз сөйлестік.

II

Маған Рахымжан Қошкарбаев келді.

Қадірлі Жүмеке!

(Шаяхметов Ж.)

Я не сомневаюсь, что в правительственных кругах Казахстана продолжают по сердцу отдавать должное делам боевым гвардейцев — казахстанцев Панфиловской дивизии. Я не имею оснований сомневаться также, что и ЦК партии и Правительство Казахстана помнят, что в ноябре 1946 года исполняется пятилетие боев под Москвой, пятилетие со дня гибели Ивана Васильевича Панфилова, пятилетие преобразования первой боевой дивизии из казахстанцев — в 8-ую гвардейскую дивизию.

Не распространяясь о значении и роли той дивизии в тогдашней оперативной обстановке в решающем историческом сражении под нашей Столицей, признанном общественным мнением и Союзным правительством, как достойный вклад Казахской Республики в дело общей борьбы с врагом и имеющим право на достойное место в истории Казахстана, в истории его участия в Великой Отечественной войне, считаю своим долгом (не с целью

вмешательства во внутренние дела) поделиться по порядку следующим:

Дату — 17 ноября 1941 года мы считаем днем проявления весового героизма личным составом дивизии, днем проявления высокого патриотизма и творческой инициативы сынами Казахстана в тяжелый час испытаний. В эти дни второго тура наступления немцев на Москву с особенной яркостью проявились тактическая зрелость, большевистская моральная стойкость офицерского состава дивизии под руководством Ивана Васильевича Панфилова, выразившиеся в искусстве умелого ведения маневренно-оборонительных боев против превосходящих сил противника и приведших к крушению его наступления на этом участке. Военные специалисты продолжают признавать действия дивизии, как образец оборонительных боев, сочетавших в себе основные принципы оперативно-тактических установок Верховного Главнокомандующего в этот период войны: — «сковать, перемолоть живую силу и технику врага, обескровить его и выиграть время для последующего контр-удара мощными резервами».

18-го ноября 1941 года мужество бойцов и офицеров и полководческое искусство генерала Панфилова — нашли Правительственное признание. Дивизия была преобразована в гвардейскую и награждена орденом Красного Знамени, что принесло большую радость и вселило законную гордость в казахстанцев фронта и тыла, чему свидетелем Вы были сами.

В этот же день в Ореоле славы народного героя на поле боя погиб Иван Васильевич Панфилов, оставив после себя как боевое наследие благородные традиции боевого сод-

ружества, сплоченности, инициативы воинов-братьев разных национальностей, объединенных под гвардейским знаменем его дивизии, что и порождало неоднократно достойное поведение воинов и массовый героизм и в последующих боях за родину, как выполнение боевого завещания первого командира дивизии.

И, наконец, в эти дни и с тех времен по всей Советской земле пронеслась слава о 28-панфиловцах, как вершине проявления массового героизма, и установилась, как незримый символ высокого патриотического чувства всех честно сражавшихся воинов.

Надеюсь, что Вы не сочтете излишним такое пространное вступление. Короче говоря, я хотел в этом письме сделать некоторые предложения по поводу предстоящего пятилетия вошедших в историю дней, ибо долг нашей совести перед кровью и героическим духом обязывает чтить память и на коленях произнести с сердцем за упокой души погибших — «Аминь».

Конкретно:

Для «тіріге сәлем, өлікке бата» следовало бы, уже теперь создать авторитетную комиссию по подготовке и проведению предстоящего пятилетия, на которую возложить:

1. Подготовку и организацию выставки, посвященной боевым делам панфиловцев. (Можно использовать карты подмосковных боев, фото-документы, номера газет за 1941 г., брошюры, письма, телеграммы и т.п.) Желательно заказать и выставить скульптурные портреты Панфилова, его боевых соратников и героев дивизии.

2. Создать слет демобилизованных панфиловцев —

ветеранов подмосковных боев, для организации квалифицированных докладов и выступлений с воспоминаниями в аулах, колхозах и на производствах в эти дни пятилетия.

3. Подготовить мероприятия по проведению ко дню пятилетия вечеров батырских айтысов акынами и жоктау по Панфилову и погибшим героям. (Удачные варианты в последствии следует издать).

4. В эти дни в кинотеатрах организовать просмотр документальных художественных фильмов, посвященных дивизии и героям войны.

5. К этому дню постараться сделать специальный выпуск хроники, в котором были бы засняты и смонтированы куски фронта, тыла, работавшего на фронт, и сегодняшний день — люди войны — панфиловцы, вернувшиеся к родному очагу, станкам и колхозным полям с чувством выполненного долга, старающиеся на новом фронте восстановления ликвидировать последствия войны.

6. В эти дни в драматических и оперных театрах должны идти постановки, посвященные дивизии и Панфилову.

7. В этот день в столице Казахстана должна быть торжественно обставлена закладка памятника генералу Панфилову и объявлен конкурс на памятник Панфилову, который, мне кажется, должен включать тему героизма бойцов Казахстана, их многонационального содружества, где казахи, русские, киргизы, украинцы и другие грудью защищают народ, детей и матерей.

8. Издать:

а) Полноценную биографию генерала Панфилова, под названием «Генерал Панфилов и его дивизия».

б) «Люди Панфиловской дивизии» — с фронтовыми иллюстрациями и воспоминаниями участников.

в) Сборник стихов панфиловцев и посвященных 8-ой гвардейской.

г) Фронтовые записи Дмитрия Снегина, Павла Кузнецова и др. Посвященные пятилетию.

д) Разумеется, соответственно должны быть составлены специальные номера Казахстанских газет, посвященные этим дням.

Со своей стороны, я заканчиваю к этим дням на казахском языке «Хронику одного дня» (17 ноября 1941 г.) — отрывок из моих воспоминаний под общим названием «Облик воина» и работу над третьей книгой «Волоколамское шоссе» (А. Бека).

О том, что широко отмеченное пятилетие участия Панфиловской дивизии в подмосковных боях и дня героической смерти Ивана Васильевича Панфилова, безусловно, весьма положительно повлияет на мобилизацию общественного мнения на выполнение задач, стоящих сейчас перед нами, писать много не требуется, это и так понятно.

И не нашел среди посетителей Москвы ни одного, с которым мог бы устно передать изложенное, и потому вынужден отнять Ваше время на прочтение сего письма.

Желаю Вам здоровья. Салам!

17.05.46 г.

г. Москва

Мына кітап «Генерал Панфилов». «Я их помню» со-
вещаниесында генерал-лейтенант Копытинға (18) IX-71 г)
менің жазғаным мынау деп тапсырғамын.

Қазақстан Украинадан кейін 2-орында әскери патрио-
тизм тақырыбын жазған дегенмін.

«Под руководством полковника Варзунова работайте,
ол надан» дегенмін. «Сендер Московский отдел Совет
Одағын түгел камти алмайсыңдар. Қазақстан екінші
орын алса да, бізді баспайсыңдар», — дегейімде, пред.
В.О.Кручкин:

— Это правда, — деп реплика тастады да, генерал Ко-
пытин қып-қызыл болып кетті.

— Военное издание — по закону всесоюзное изда-
тельство, — дедім, — под руководством полковника Вар-
зунова.

Сделалось это издательство монополией не только
РСФСР, но, в основном Московских писарщиков, — дедім.
— Пока полковника Ворзунова не выведете из членов
Военного издательство, Военное издательство не будет
Всесоюзным, а всего лишь Московским Российским
издательством. А мы СССР Республик, — дедім.

Генерал Копытинге колымды сілтеп: — эта нелепость
делается под Вашим руководством, — деп тастадым. Ол
кып-қызыл боп кетті.

— Мы посмотрели Ваши книжные выставки, я увидел
всего лишь невзрачную одну узбекскую книгу — дедім,
— остальные все русские, так же Московские издания
русских писателей. Я имею полное право на основании
ваших выставок заявить товарищу генерал-лейтенанту:

«Ваше издательство — шовинистическое издательство, а была наша Армия интернациональная, многонациональная. Мы бывали, мы писали о войне. Почему Вы нас не издаете? В Казахстане 54 живых военных писателей. Нас издают в других союзных республиках, даже издают зарубежом, а нас не издают только военные издательства. Как на это смотрите, товарищ генерал лейтенант?..»

Мои выступления не нравятся кое-кому. Я откровенно признаюсь, товарищ генерал-лейтенант. Я — националист, исходя из марксистской, ленинской позиции.

Мы пишем на своем родном языке, но и пишем на русском языке, исходя из национальной чести и марксистской позиции. Мы у Вас перенимаем все честное, исходя из марксистской позиции все достижения классиков, всех народностей, включая великую русскую литературу.

Мы с уважением относимся к афоризмам, гениям народов с позиции Марксизма.

Мы народ с древней культурой. Наш народ первобытные скакуны, мы жокеи.

К тому есть исторические доказательства. Конница А.Македонского ездила на коне без седла, не знала что такое стремяна, а мои предки саки оседлали коня, имели пики, луки. Вот кто древнее из нас, в воеводстве. А если не верите, пожалуйста, посмотрите архив. Если я голословно заявляю, повесьте меня.

Генерал лейтенант Копытин кызарды...

Но наш народ потерпел катастрофу, остатки нашего народа сделались «дикими киргизами». Невежественные русские княжества нас называли киргизами.

А мы казахи.

Веками мы не могли прийти в себя, опомниться. Монгольское нашествие, калмыцкие нашествия, русские колонизации, октябрьская революция...

И наконец мы стали казахами и Казахстаном.

Казахстан — это великая страна. Территория более 3 млн. км². Население в современном Казахстане 13 миллионов, из них около 6 миллионов коренное население казахов. В общем казахов во всем мире — более 10 миллионов.

В Китае, Иране, Индии, даже в Алжире есть казахи. Мы имеем свое национальное достоинство. Несмотря на все исторические невзгоды — мы сохранились как нация. Мы сохранили свой язык, свою культуру на огромном пространстве от Туранской долины до Волги. Это расстояние солнце проходит за 6 часов. Наш народ был владельцем этой территории. И сейчас владеет этой территорией.

Я сказал 13 миллионов в Казахстане. Из них 5-6 миллионов казахов на собственной земле Казахстане. Остальные пришельцы, но мы их терпим, но отдать должное, они нам очень помогают.

Мы учимся у них, они учатся у нас....

По-современному говоря, с благосостояния, так же пропитание всего советского Союза дает Казахстан.

Если не верите мне, прочитайте газету «Правда» о миллиардах пудов хлеба, который дает Казахстан ежегодно. А насчет мяса, масла это разумеется само собой.

Я назвал цифры проживающих в нашей республике. Среди Советских народов в смысле жертвоприношения первое место занимает Украина, исторически известно, что немцы — фашисты прошли всю Украинскую территорию с боями. Немцы наступали и отошли от территории Украины, а сколько жертв и катастроф — известно одной истории. Второе место в смысле жертвоприношения занимает Казахстан. Несмотря на то, что Казахстан находится от Европейской части России за несколько тысяч километров. Это исторический факт. На это есть архивные материалы...

Я это заявляю официально, как полковник генерального штаба. Кто мне не поверит, пусть посмотрит архив...

ПОЛКОВНИК КУРГАНОВ

Бұл кісі туралы мен «За нами Москва» деген кітабымда жазғам. Оларды қайталамадым. Оқырманға эпилог ретінде ұсынамын.

Бұдан он шақты жыл бұрын Сарыағашта демалыста едік. Ташкентке бардық. Қайтарда жұбайыма мен:

— Георгий Федоровичқа соға кетпесек, қарт өкпелеп қалар, — деп айдаушыға қаланың шетіндегі адресті айттым.

Үлкен дарбазаның таянышындағы түймесін басқанымда, қора төріндегі қоңыраушаға жетіп сылдырлады. Оның даусына іле-шала әуілдеген төрт сырттан қы-

зыл ит әуілдеп, дарбазаның ар жағына жүгіріп келін: «Сендерге не керек?» — дегендей тістерін сақылдатып, ырылдап ашулы көздерімен бізді жеп барады.

— Дарбазаның жабығы қандай жаксы болды, әйтпесе, мыналар біздің борша-боршамызды шығарып, талаудан тайынбайтын сырттандар ғой, — деп жұбайым шегінін менің артыма тығылды.

— Қой дегенде қойындар. Болды, барындар өз орындарыңа, — деді жеңіл шапанды, қоңылтаяқ кебіс киген аппақ қою шашы таралмаған, ұйқысын әлі ашпаған шал.

Дарбазаны ашып, бізге үңіле қарап, маған:

— Сен өзің мені ыңғайсыз жағдайға қалдыруыңды қашан қоясың? — деп амандаспастан қолымен қораға енуді ұсынды.

Көлеңке шатырындағы орындықтарды көрсетіп:

— Қазірше осы жерде отыра тұрыңыздар, — деп бұрылып үйіне кіріп кетті. Мен темекі тұтаттым. Жұбайымның мені атарға оғы жоқ. «Саған осы керек!», — дегендей үн қатпай ішінен тынып, тоңғандай бүрсііп отыр. Менде де үн жоқ. Ермегім сигаретімді сора беремін. Онша кешікпей-ақ, театрға баратындай-ақ, жаксы тігілгендіктен өзінің денесіне қонымды қоңырлау көк костюмін киіп, ұзын бойлы, ақ шашты реңді сары кемпірді ертіп, баспалдақтан түсіп, бізге жакындаған сайын түсін жылытып:

— Вот, как видишь, сам Бауржан изволил наконец-то навестить нас, — деді әйеліне.

— Очень приятно... Я вас таким не представляла, — деп кемпір қолын ұсынды да, жұбайыма жакындап, — Я очень рада видеть вас. Меня зовут Евгения Николаевна, а вас как?

— Меня зовут Гайникамал, — деді күлімсіреп жұбайым.

— Будемте знакомыми, — деп жұбайымды құшақтап амандасты. Иттері: «э, ботен кісілер емес екен ғой», дегендей құйрықтарын бұлаңдатып келіп, иесінің артында тұрды.

— У вас очень надежная охрана, Ваше претоварищество, — деп едім, шал күліп:

— Так точно, Ваше Высокородие, — дегенде, әйелдер бізге тандана қарады. Шал мырс етіп күліп:

— Патша әскерінде генералдарға Ваше превосходительство дейтін. Оны Бауыржан Ваше Товариществуға айналдырып тұрғаны ғой, — деп күліп, — ал, полковниктерді ол заманда Ваше Высокое Благородие деп жоғары мәртебелейтін...

— Ал, сенің Ваш-пышың не? — деп әйелі сөзін бөлді.

— Қоғда в Санкт-Петербургском артиллерийском училище его императорского величества служил в нижних чинах полковником в строю на его «здравствуйте, молодцы!» хором отвечали: «Здравжам Ваш Выш Бродие!», «Здравжам» — это значит: «Здравья желаем», — дегенде, әйелдер орамалдарымен көздерін сүрте күлісті.

— Мына кісіге жаңа ғана жүрегім жыли бастады, — деді жұбайым. Шал оған күлін:

— Қызым, менің дарбазаның алдында состиган түрім коңіліңе келіп қалған екен ғой,

— Солай қарсы алуыңызға не істерімді білмей қалғаным рас, Георгий Федорович.

— Көршің соқыр болса, бір көзіңді қысып жүр, — дегендей ондай әдетті осы жерде үйрендім.

— Қалайынша?

— Қазір айтам, шырағым, — деп орнынан тұрып, ашық дарбазаға қарай жүріп, жүргізушіге: «Әй, балам, мәшиненді жауып, мұнда кел», — деп дауыстады да, қайта отырып, бізге қарап, — сендерді қондырмастан мен жібермеймін. Айдаушыларың біздің үйден дәм татсын. Ертең сендерге бұл жерден де көлік табылар, — деп орнынан тұрды. Біз де тұрдық. Үйге кіре берісте:

— Айдаушыға сүлгі алып келіп бергін. Жуынып-шайынсын, — деді.

Ас үстінде айдаушыға:

— Ал, балам, қысылып-қымтырылмай отырып ас алғын, — деп онымен жылы шырайлы әңгімелесіп отырды.

— Ата! — деп Ғайникамал мүдіріп қалды.

— Дұрыс, қызым, дұрыс. Барлық жағынан да саған ата екенім рас, балам.

— Онда, ата, манағы әңгімеңізді аяқтаңызшы.

— Әй, сен манағы айдаушыдан тығып қойған коньягінді алып келсеңші, тілім шығуға себеп болсын, — деді әйеліне.

— Тағы да бір ішетін қу келіп қала ма деп әдейі столға қоймап едім. Онсыз да сен маналы бері ешкімге сөз беріп отырған жоқсың ғой, — деп әйелі жымия күліп, графинді алдымызға қойып:

— Ал, біз мына бір жеңіл-желпісін ермек ете отыралық, — деді Ғайникамалға.

— Бәсе, маналы бермен мен «осы үйден коньяк сұрап ішеміз бе?», — деп отыр едім дегеніме күліп:

— Егер де сен қызымды ертіп келмесең, саған дарбазамды да ашпас едім. Саған деген ызам әлі де тарқар емес...

— «Ұрсып бергенше, ұрып бер» деген екен бір казак баяғыда, — дедім мен.

— Дұрыс айтқан екен ол казак. Ал, мынаны ұрыссам да ішесің, ұрсам да ішесің... Ғайникамал карағым, сенің бұдан былай да гүлдей, күндей жарқырап, сау-саламат өмір сүруің үшін!

— Ракмет, ата!

— Ал, сұрап алдырғаныңды алдымен өзің тарт, — деп менімен ыдысын соғыстырды.

— Ішінен ғана ойлапты ғой, — деп әйелі күлімсіреп, ол да бакалын соғыстырды.

— Сөзімнің аяғын есіме салшы, қызым... Мынау баяғыдай қайдан болсын, — деп мандайын сұқ қолымен нұсқады.

— Көршің соқыр болсашы, ата.

— А, енді есіме түсті, — деп минералды суды ішіп, карт үзілген әңгімесін жалғастырды.

— Сендер келгенде, мен ұйықтап жатыр едім. Иттердің даусын естіп сыртқа тұра жүгірдім. Сендерді көргенде күтпегендіктен, сенер-сенбесімді білмей, дарбазаны аша бергенімде көзім олпы-солпы шалбарым мен қоңылтаяқ киілген кебісіме түспесі бар ма?! Одан кейінгісі оздеріңе мәлім ғой.

Осында келген ең алғашқы жылдардың бірінде көршімізбен қарым-қатынасымыз әжептәуір жап-жақсы-ак еді. Таңертең тұрып қораны аралап жүр едім, менімен жасы қатар көршім краннан су алып келе жатып, тап мен соның әкесін өлтіргендей-ақ сәлемдеспестен өте берді. «Апырмау, неге қатты ренжіді екен?..», деп қораға сыймай тұрғанымда, «Ас сәлям...», — деп күлімсіреп екі

қолын ұсынып, алдымда тұр әлгі көршім. Таубаға ішімнен тілімді зордан келтіріп, мен де оған қос қолымды создым.

Кейіннен білдім, олар жуынып-шайынып, азанғы намазын оқымастан бір-бірімен амандаспайды екен.

— Міне, қызық, — деп әйелім күлді.

— Кейіннен бұнысы ғиғисна жағынан дұрыс па деп те қалдым. Екінші маған ұнаған нәрсе — бұлар шақырмаған үйдің есігін ашпайды екен. Әйелдері болсын, еркектері болсын, кісі жатқан бөлмеге енбейді екен. Мұнысы да дұрыс, кімнің қалай жатқанын көріп несі бар. Бұл — әдеп.

— Ал, әйелдерін дастарқанға бірге отырғызбағандарын да дұрыс көресің бе? — деді кемпірі.

— Олары қонақтар үстінде ғой. Онысы да дұрыс, меніңше. Әр жыныстың өзіне лайықты сөз-сөйлемдері болады. Әркімдер өз тобымен беймарал отырыскандары да дұрыс деп ойлаймын.

— Ал, онда біз де ана бөлмеге барып, өзімізбен-өзіміз болайық, ал, сендер де беймарал отырындар, — деп Евгения Николаевна Ғайникамалды ертіп кетті.

— Мейлі өздері шүйіркелесіп отыра берсін. Ал, екеуіміз ауаға шығып келейік, — деп қарт орнынан тұрды.

Тәшкендіктер меншікті жерді қоршап жекелейді. Оны «Біздің хаула» деп те атайды. Біздің қора. Біздің участок деп те жүрміз ғой.

Биік темір шатырлы гараж, итхана, төрт канат үйдей шатырлы көлеңке отырыс, терең қазыла көтеріліп, күмбездей жабылған сақтаманың алдында тұрмыз.

— Мынаның үстін әдейі бір қарыстай топырақ жауып, жоңышка ектік. Көк әсемдік, ыстықты жібермейді. Жазды күні де май ерімей сақталады...

— Холодильник десеңізші.

— Сол шамалас, бірақ та бұнда сақталған нәрселерді суық сорып дәмдерін кетірмейді...

Бау-бакшасын араладық. Емен, кедір, карағаш, он шақты түп мәуе ағаштары, т.б. өсімдіктер орын-орнында. Асыкпастан аралап келеміз, мен ақсақалды тындап жүрмін. Бәрі орнында, тап-тұйнақтай таза...

Қайтып келе жатқанда маналы бері көргендерім ішіме сыймай:

— Сізді мен шаруа ұстай білу жағынан бұндай ұқыпкер деп ойламаушы едім, — дедім.

— Ал, сені жазушы болады деген ой менің түсіме де енбеген еді...

— Неменеге мәз-мейрам болып күліп келесіңдер?— деп алдымыздан шыққан Евгения Николаевна шалының сөзіп бөлді.

— Әншейін. Бауыржан екеуіміз қайтадан, жаңадан танысып келе жатырмыз, — деп шал күлкісін токтатып орындыққа отырды. Мен темекі тұтаттым.

— Менің естуімше, саған баяғыда біреу «сенде академиялық білім жоқ» дегенде сен: «Мой полк — моя академия» депсің ғой. Сол рас па?

— Рас. Мен академияны соғыстан кейін ғана бітірдім ғой.

— Сенің сол сөзің менің бір ұстазымның «Я вас учу для того, чтобы и самому кое-чему научиться у вас» деген сөзін есіме түсірді.

Марқұм Иван Васильевич Панфилов та: «Учи и учись у него же, как надо учить» деуші еді. «Раз подчиненный не так сделал — значит он вас не понял» деп тастаған болатын ол кісі маған, — деп біраз ойланып отырып, — алғашқы екі жылдың ішінде менің участогімді шөп, сора, тікен қаптап кеткен болатын. «Мына генералға қор болған жарықтық жер-ай», — деп ішінен айтқандар аз болмаулары керек сол жылдары. Астымда мәшинем бар (өзім айдаймын), қолымда мылтығым бар, мына жетімдердің (итханаға қолын созып) шешесі соңымда, зеріксем екі-үш күнге аңға шығып кетемін. Ол кезде мынау участокпен ісім жоқ... Кейіннен құдай ақыл беріп, мына коршіме жалындым. Алдыңғы екі жылдың шығымына тепе-тең ортақ болдық. Обалы не керек, адал кісілер екен, бірге істесіп, бұлардан көп нәрсеге үйрендік. Енді, шүкір, еңбек, ермек, рақат. Сенің тамсана таңғалғаныңа риза болып отырмын. Демек, менің темирязовкам — селхоз академиям — мына көршілерім. Рақмет бұларға.

— «Ұлың өссе, ұлы жақсымен, қызың өссе, қызы жақсымен ауылдас бол» дейді қазақ.

— Өте дұрыс айтылған екен. Өте дұрыс.

— «Жақсы ауылдас — жарым ырыс» деген де сөз бар деп естіп едім.

— Оған көзім жетті, — деді шал.

— Кешкі шай! — деген әйел даусы терезеден естілді.

— Кемпір ғой, жүргін, — деп Курганов орнынан тұрды.

Столдың үстінде майға піскен үлкен балық...

— Сіз балықшы екеніңізді айта бердіңіз ғой, Георгий Федорович.

— Болайын-ак деп едім, бірақ та бола алмадым.

— Неліктен?

— Қармақ тастап томсырайып, балықтың қашан ілгекке түсуін күтіп отыруға шыдамым жетпеді...

— Кейін қалғанын айтарсың. Тамақ суып қалмасын. Алдымен мынамен кенірдектеріңді жуып алыңдар, — деп Евгения Николаевна рюмкамызға коньяк құйды да, күлімсіреп: — енді сөз жағынан бұл кешкі столдың үстінде әйел теңдігіне жол бересіңдер, — деді.

— Ол сөзсіз ғой, Бауыржан, — деп Курганов мені мақұлдатты.

Ғайникамал менің алдымдағы тарелканы алып, балық етіп сүйегінен тазартып алдыма қойғанда отырғандар таңдана қарады. «Әйел теңдігін өзіміз осылай таптасақ, еркектерден не күтуге болады?» деген көзқарасты сезген Ғайникамал:

— Бауыржан балық жей білмейді. Бұл — Алатаудың қазағы. Мен Семейдің — Ертіс бойының қызымын, — деп, кейіннен шай үстінде Таубай ағамның балықтан бесбармақ астырғанын айтып берді.

Ол әңгіме былай болған еді. Билікөлден ұзындығы қарыстан аса бес балық беріп жіберіпті. Бұрын балық көрмеген үй қазанға асып, камыр жайып салып түсіріп, табақты қоршап, «бисмиллалап» асағанда, балықтың қылтанақ сүйектері көздерінен жас шығарта қақалтыпты...

Шал мен кемпір ішектері түйілгенше күлді.

— Бауыржан сол шалдың туған інісі болады, — деп аяқтады сөзін Ғайникамал. Олар тағы да күлді.

Біраздан соң Ғайникамал «Қазақ вальсін», «Черные

глаза, черные ресницыларды» айтып берді. Кургановтар кезек-кезек мақтап рақаттанып отырды.

— Рақмет, айналайын, арқамыз бір жазылып қалды ғой, — десті.

— Қап, мұндай өнеріңнің бар екенін білсем, жерден қазсам да магнитофон алдырып қояр едім, — деп Курганов санын бір ұрып, Ғайникамалдың денсаулығына тост көтерді.

«Сырлы аяқтың сыры кетсе де, сыны кетпейдіні» мен естіртіп қазақшалап айттым. Ғайникамал жақсылап аударып, сыпайы түрде түсіндірін жатты.

— Это к вам относится, Евгения Николаевна, — дегенде:

— Что вы? — деді ол.

— Восток есть восток. Шығыстың аты — шығыс. Бұдан артық комплиментті саған кім айтар еді? — деді әйеліне Курганов.

— Көп жаса, қарағым, — деп Евгения Николаевна тағы да құйды.

— Сұрап ішу деген осы болады, — деп күлді Ғайникамал.

— Ия. Шығыстың аты — шығыс, — деп қарт қайталап рюмкасын көтерді.

Әйелдер кетті. Біз қалдық.

— Осында ветерандар комитеті бар. Оның төрағасы менмін. Запастағы, отставкадағыларымыз оқта-текте окружной дом офинеровтегі жиырма төрт шаршы метр бөлmemізге бас қосып ақылдасамыз. Шақырған жерлерге барып кездесу ұйымдастырылады. Көбіміз жолығысып кездесулерде Александр Бектің, сенің кітаптарыңды

пайдаланамыз. Толстунов та, Капров та, Калмыков те осы Ташкентте. Сенің әне бір жылдары осында пединститутта, әскери округтын бір ірі жиналысында сойлеген сөздерің де бізге көмекке материал ретінде жарады. Бірақ та бізге сен жазған Капров менмін деп ол айта алмайды, Толстунов та солай, мен де солаймын. Панфиловтың аты әлемге мәлім 28 геройлары жаппай батырлықтың символына айналған. «Панфиловшылармыз» деуіміз қайсымызға болса да мақтаныш қой, бірақ та...

— Екінші рет бірақ та деп отырсыз.

Мен кітаптарымды, басқа жазбаларымды өзімді-өзім дәріптеу үшін жазғаным жоқ. Бауыржанды Борис деп, Кургановты Куров, Капровты Картов, Толстуновты Толмачев деп жанамалай алмадым. Мен жанынан шығарып жазатын жазушы емеспін, ақсақал. Менің пірім, дәстүрім — шындық. Еш нәрсені өзгерте алмаймын. Ерлік елеусіз қалмасын. Никто из нас не вечен. Ешқайсымыз мәңгі жасамаймыз. Ол — мәлім, ол — табиғи заң. Жылдан-жылға біз азайып барамыз. Былтырғы тірілеріміздің кейбіреулері биыл қатарымызда жоқ. Өлгендерге де, тірілерге де мен жанама ат бере алмаймын; болмағанды болды, болғанды болмады деп әдейі әшекейлеп бейнелеуге менің қаламым жүрмейді. Менікі естеліктер. Көргендеріме, естігендеріме еш нәрсе көркемдеу үшін қоса да алмаймын...

— Жетті. Осы сөздеріңді естимін ғой деп өзім де ойлап едім...

— Простите, ақсақал! Ложная скромность...

— Равносильно лицемерию демексің ғой.

— Ия, солай демек едім.

— Түсінікті еді, енді өз аузыңнан естідім. Оларға келесі бас косуда сөздеріңді бұлжытпай жеткізуге тырысам...

Айтпақшы, «Генерал Панфиловтың» өте қажетті кітап болып шықты. Онда мен үшін де жаңалықтар аз емес. Әсіресе, от «автора» өте орынды, ойланып жазылған, оның соңындағы; «Мои личные воспоминания... не могут стать предпосылкой для больших обобщений» дегенің, әйтпесе, «За нами Москвадағы» эпиграф ретінде дегенің де орынды-ақ. Осы екеуі — менің қолымдағы козырлер. «Наша семьяңды» оқып отырып, қазақтармен жөнді таныстым.

— Мактай беріңіз.

— Мен оқырманмын. Оларды Момышұлы емес, Михайлов жазған болса да, айтарым осы болар еді. Ал, «История одной ночиыңа» мен, шынымды айтсам, әлі түсіне қойғаным жоқ.

— Әдейі сізді түсінбесін деп жазғанмын.

— Айтып жазсаң, мақсатыңа мүлдем жеткен екенсің, — дегенінде мен күліп жібердім.

— Менің балдызым мұғалима, орта мектепте істейді «Наша семья» мен «Генерал Панфиловты» аузынан тастамайды. «Сенің Момышұлың балалар үшін жазам деген шығар, бірақ та біздің балалар да оқып жүр», — деді.

— Бұдан артық бағаның керегі жоқ.

— Міне, саған бейтаныс адамның сөзі.

— Георгий Федорович, неужели вы не замечаете, что я уже давно остыл.

— Да, это по тону чувствуется. Наверное устал?

— Жоқ. Сіз ойыма ой қосып отырсыз. Орынды ақылдасу шаршатпайды ғой.

Есіңізге салайын, «Наша семьяда» «чыи критические замечания и советы помогли мне больше, чем она подозревает» деймін ғой

— Ия, ия. Соны айту жадымнан шығып кетіпті. Оның да менің қолымдағы тағы бір козырым.

— Простойларыңыз канша?

— Үш козыр барда екі простой қауіпсіз ғой.

— Екеу болса да айтсаңызшы. Есте бола жүрсін.

— Никто из нас не безгрешен, а ты не исключение. Ну пошли спать, — деп шал орнынан тұрды.

Орнымнан тұрып, жуынып-шайынғанша ешқайсысымен сәлемдескем жоқ.

— Өз обалым өзіме, Бауыржанға көршімнің салтын бекер айтқан екенмін, — деп шал күлді.

— Бәсе, түнде екеуі дүрдиісіп қалған ба деп қалып едім, — деп күлді жеңгей.

— Дүрдиісуді бұлардың аулында яшейкелесіп қалыпты дейді, — деп Ғайникамал да күлді.

— Онысын қалай түсінуге болады?

— Бауыржанның өзі айтып берер.

Шай үстінде айтып бердім.

— Они трое братьев по ячееквались деп бастадым.

...Төңкерістің басқы жылдарының бірінде бір откочевник соғыс коммунизмнің кезіндегі уәкіл бір үйге тоқтап қоныпты. Үш ағайынды дәулеті шамалы кісілер енші алыспастан бір бөлмелі үйде тұрады екен. Бөлменің үш қабырғасында үш төсек, бір үйде үш еркек пен үш әйел.

Бір қазан, екі ағаш табақ, екі ағаш қасық... Қонақ жаңа тәртіпті әңгімелеп болған соң, «дәулеттерің шамалы екен... кедейлер теңдігі туды... Ауылнай, болыс сайлауында бұрынғыларға орын болмайды... Енді кедейлер мен орташалар сайлану керек... Сайлаушы келгенде, сайлауға кімді ұсынуды алдымен коммунисттер айту керек... Үшеулеріңіз коммунист болыңыздар...», — деп түсінік жүргізіп, аты-жөндерін қағазға түсіріпті. «Ал, енді сіздер ячейка болдыңыздар... Барлық мәселені өздеріңіз ғана ақылдасып, шешін отырасыздар... Ячейканың жиналысына сіздерден басқа, кім болса ол болсын, қатынаспау керек... Сіздерге ауызбірлік керек... Мәселені кең талқылап, пікір алысып болған соң, ашық дауысқа қойып шешесіздер... Екі қолға бір қол қарсы көтерілсе, кейінгі жалғыз екеуге бағынуға тиіс... Ел алдында сөйтіп, ячейканың атынан ұсыныс етіледі... Ұсынған орынға, ұсынған кісіге дәлелді мінез де ячейканың атынан айтылу керек... Келген сайлаушы алдымен сіздердің пікірлеріңізбен санасуға тиіс...» дегендерді айтып аттанады.

Сайлау жакындағанда ол кезде казекеннің ру-руға бөлініп, жіктесіп, шәт-шәлекейге түсетін кезі... Ячейка қалай қарап жатсын... Күнде жиналыс, күнде жанжал... «Не сен, менің қайным сенің құдаңнан кем бе?»; «Нағашым бола қойғаны жөн емес пе?»; «Тәйт! Сен тапқан екенсің!»; «Онда мен екеуіңе де қарсымын»... Ағайын арасынан күндіз күлкі, түнде ұйқы безеді, ячейка балағаттасумен жұдырық жұмсауға дейін өршиді...

Бір жолаушы жегжаты жолдан атының басын бұрып келсе, сыртта үш әйел қалш-қалш етіп тонып, үйдің

ығында тұр. Үй ішінен у-шу дауыс естіледі: «Әй, не боп қалды? Анау айкай-ұйкайға жол болсын?» — деп сұрайды; «Өздері яшейкелесін жатыр ғой», — депті әйелдің біреуі. Атынан ырғып түсіп үйге еніп барса, үлкені: «жолыңыздан қалмаңыз, біз әлі келіскен жоқпыз», — депті...

«Әй! Келген кісіге кет деу сендердің қай ата-бабаларыңнан калып еді? Мен сендерге көрсетемін кәзір яшейкелесуді», — деп қарулы жасы үлкен қадірлі жолаушы кісі қамшымен үлкенін, хатшысын сабайды. Қалған екеуі үйден ата жөнеледі...

Әйелдерін шақырып алып: «Бұдан былай шықпандар, шық десе де. Яшейкелессе, сыртқа шығып яшейкелесіп, маған десе, қырылып қалсын. Егер тағы осылай болса, үшеуің де төркіндеріңе тартыңдар. Тізелерің құшақтап бұлар жата берсін. Егер де біреуі сендерге қол жұмсаса, сендердің төркіндеріңнің бәрін бұларға жабамын», — деп жолаушы атына мініпті.

Содан бері біреумен ренжісіп қалса, жанжалдасса, төбелессе, біздің ауылда «яшейкелесіп калыпты ғой» деген сөз мәтел болып кеткен.

Күлкі тыйылғаннан кейін біз қарттарға «Кел демек бар, кет демек жоқты» айтып, Сарыағашқа тарттық.

— Мына, жаңағы кісінің жас кезінде досының жүрегі жылып, дұшпанның түрі құбылған болар, — деді жолда жұбайым.

1953 менің Қытай делегациясымен кездесуім болды (Гостиница «Ленинградта»). Мен 30 минут сөйледім. Делегацияны академик Ван-Чон-Ху басқарады екен. Ол маған ризалық білдірін, осы дәптерді тапсырды.

Мен Калининде Әскери Академияда оқытушымын. Генштабтан маған звондады, қытайлар сізді көргісі келеді деп. Капитанның басқаруымен Қытай делегациясымен кездесу болды. Сөнда 30 минут сөйледім. Сөзімді переводчиктер аударып отырды. Сөзім екі жаққа да ұнады. Сонда делегацияның бастығы академик осы дәптерді жылы лебіз ретінде маған естелікке берген еді.

СОЛДАТ МАХАББАТЫ

Тауда Қазақ ССР Министрлер Советінің демалыс үйінде жатыр едім. Зеріккеннен қалғып кетіппін. Біреу есікті қақты...

— Кір кім болсаң да, — дегенмен, көкірегім ояу, көзім ұйқыда еді... Ала тақиялы бір қара өзбек кіріп келді. Таңқалып қарап қалдым. Мен өзбек тілін ептеп білетін қазақпын.

— Иогары шигиң, — дедім.

Қонағым жоғары шықты. Мен орнымнан тұрмастан жатырмын.

— Исимиңиз кім? — дедім.

— Баһадур — деді өзбек сасқалақтап, — Мениң исимим — Исмайыл Рахимов.

Мен таңқалып қарадым..

— Сизни танимаймын — дедім өзбекшелеп. Қонағым:

— Әкажан! — деп мені кұшып кұлады.

Мен сасып қалдым. Менің сасқан себебім — көз токтатып қарасам, шашы аппақ, жасы менен үлкендеу екен, не айтарымды білмедім. Біраздан кейін есімді жинап, айқай салдым.

— Ей, өзбек, тұр орныңнан! Кім екенінді маған дұрыстап айт!

— Әкажан, мен сиздің солдатыңыз буләмән.

Мен қайта қарадым да:

— Қай солдатсың, соныңды айт! — дедім. Солдат еңкейді.

— Минаған қараң, бұякқа қараң, — деді.

Мен қарадым. Сөйтсем, желкесінің сол жағынан тиген оқ оң жағынан шығып, тыртық болған жері бар екен. Есіме сап етіп түсе қалды.

Қыстың күні еді. Үш-төрт күн сәтсіз соғысып жатыр едік, отыздағы полковник кезім. Алғы шепке бара жатыр едім. Бізді немістер пулеметпен атты. Зуылдаған оқтан қаймығып, қардың үстіне құладық. Біреулерімізге оқ тиді. Маған оқ тиген жоқ. Орнымнан тұрдым. Қарасам, бір солдат талып жатыр, желкесіне оқ тиген екен. Күре тамырынан аққан қызыл қан ақ қарға шапшып жатыр. Қасына келіп шошып кеттім.

«Е, енді мынау адам болмайды екен» деп ойладым. Қасымда адъютантым капитан Ложкин бар еді.

— Ложкин, жерлеңдер, — дедім. Соны айттым да, алдыңғы шепке кетіп қалдым...

Мен бұл солдатты бұдан отыз төрт жыл бұрын өлді-

ге санап қойған болатынымын. Сонша уақыттан кейін есен-сау мен жатқан бөлмеге кіріп келгенде, есімнен танып қала жаздағаным да рас еді.

Мен командирмін ғой. Өлді деген солдатым отыз төрт жылдан кейін тіріліп келіп отырғанына сенер-сен-бесімді білмедім. Әйелім қасымда жоқ еді. Оған үйреншікті қонақжайлылық та таныта алмадым.

— Иогары шигин.

Бұдан өзге мен ештеңе айта да алмадым. Ұзақ үнсіз отырып қалдық. Өзіме-өзім келгеннен кейін оған өзбекшелеп:

— Гапырын, — дедім.

Ол маған өзінің басынан өткен қайғылы тарихын айтып берді. Күре тамырынан ақ қарға атқылап жатқан қызыл қанды есіме түсірдім. Ол сонда тірі қалыпты. Отыз төрт жыл өткенде, мені іздеп келіпті. Соғыстан кейін ол Өзбекстанның Наманған облысындағы бір аудандық партия комитетінің секретары болып істепті. Соғыстан кейін үйленіпті. Қазір бес баласы бар екен. Өзі құрметті демалысқа шығыпты. Бірде, жакында радиодан мен туралы хабарды естіпті.

— Ох, полковник, әлі тірі екен ғой, барып сәлем берейін, — деп шешіпті.

— Естигән кезимда юрагим ярылып кита яздади, Өкажан. Ертаина райкомға бардим. Эмапам тири икан, рұксат биринлар, чол кисига барип қайтамын дедім. Рұксат берди. Сизниң дидариңызды көргели келдім, Өкажан. Өкажан, мен сизга ала топпы алып келдим, мен сизга ала шапан алып келдим. Мархабат етиниз. Қабылдаңыз.

Мен солдаттың ықыласына қатты тебірендім. Шапанды, тақияны киіп, оны құшақтадым. Ол қайта жылады. Мен әмір еттім:

— Не плакать, солдатам не полагается плакать, — дедім орысшалап.

Екеуіміз иық тіресе отырып тамақтандық. Оның маған айтар ешқандай өтініш-тілегі жоқ екен, көрін-көріскелі, сәлем бергелі ғана келінті.

Ол қоштасып, ауылына қайтты...

Ол кеткен соң, менің жанымды толқытқан бұл әңгімеге қандай тақырып қою керек екенін ойлап, ұзақ жаттым. Ақыры «Солдат махаббаты» дегенім дұрыс болар деп түйдім...

ӘЗІМХАН ТУРАЛЫ

Маневрден келісімен Әзімхан көрші полкқа басқа қызметке ұйғарылып кетті. Арамыз 10 километрдей жер болып және де қызметпен әуреленіп жүріп, сирек, қысқа уақытқа жолығып, амандасудан басқа ұзын әңгімеге жағдайы болмады.

Көрші полк жаңадан келіп, орналаса алмай жатқан, үй пәтерлері жоқ полк еді. Сондықтан Әзімханның бірнеше заттары менің пәтерімде қалып кетті.

...Бір жыл өтті.

Сол жылдың әңгімесі.

1937 жылдың 5-сентябріnde жорықтан қайтып үйге келсем, көрші әйел маған Әзімханнан хат тапсырды.

«Бауыржан, мені Украинаға перевод жасады. Әдейі са-

ған жолығып, сенімен қоштасқалы келсем, жоқ екенсің, киімдерімді, шамаданымды алып кеттім.

Барғаннан кейін толық етіп хат жазармын. Қош, достым. Аман-есен елге қайтуыңа тілектеспін, егерде құдай сәтін салса».

Әзімхан ғой.

Дивизияда айналдырған екі-ақ казак едік, оның біреуі кетіп, жалғыз қалғандығыма біраз қапаланып отырып, терезенің алдында үйіліп жатқан кітаптарды тәртіптеп жинап жатқанымда, кітап арасынан қара мұқабалы қалың қара дәптер шаң-шаң болып шыға келді. Шаңын үріп, сүртіп, ашып қарасам — дәптер Әзімхандікі екен. Бірінші бетінде тышқанның ізіндей майда колмен «Слог характеризует не только человека, но и общество данной эпохи» деп Гогольдaн эпитафия етіп жазған екен. Одан кейін он жыл тастап,

«Өмірде біз қайғырып уайым жейміз,
Аңсаймыз анау біздік болса дейміз
Егер де аңсаған зат қолға түссе,
Тағы да одан өзге нәрсе іздейміз.
Аңсаумен өтеді өмір бір қалыпта,
Құдірет оны да біз өмір дейміз».

Лермонтовтан депті.

Дәптердің екінші бетінде арапша ірі «Ауыл» деп жазып, астына екі рет қалың сиямен сызыпты. Қызыға қарап оқыдым.

Кейіннен Әзімхан уәдесіне жетіп хат жазбады ма, жоқ

жазса да, хаты маған тимей жоғалды ма, әйтеуір, хабарсыз кетті.

Есінен шығып қалған дәптерін қайтаруға адресі жоқтығынан мүмкіншілік болмады.

Сондықтан зерікпесеңіз, оқушы, Әзімханның күнделік дәптерін алдыңыздан өткізейін.

Әкемнің айтуына қарағанда, мен 1910 жылдың 24-декабрінде туыппын. Мен емшектен шығып жүре бастағанымда, шешем қаза болып, жетім қалып, үлкен анамның қолында өстім.

Әкем шешемнің олгеніне жыл толған соң, ас беріп, үш айдан кейін үлкен апаммен жасты бір қызға үйленді. Ол кезде әкемнің жасы қырықтан асып қалған кезі болуы керек.

Өгей шешемнің жастығынан менің тәрбиемді тапсыруға жүрексінін, мені әкемнің шешесі қолына алып тәрбиелепті.

Төрт қыздың ішінде мен жалғыз ұл болғандықтан ба, мен үйде өте қадірлі, еркелеу болып өсуім керек — бірақ та балалық дәуірімді мен басқа балаларға ұқсап аласұрып жүгіріп, ойынға айналып өткізгенім жоқ.

Әкем ауылдағы сауатты адам еді. Арабша жаза, оқи білетін.

(соңын кейін жазармын).

Сырдария губерналық халық ағарту бөлімінен мен, Құрманбек, Сейтқасым үшеуіміз Орынбордағы Халық ағарту институтының шақыру қағазын қолымызға алғанбыз. Үшеуіміз 23 сомнан – 69 сом жол қаражат алдық.

Губерналық атқару комитетінің қорасынан шыға салысымен «Киім» мектебіндегі ондай-бұндайларымызды алып поездға шықпақ болып үшеуіміз бірдей жүгіріп бара жатырмыз. Жүрегіміз дүрсілдеп, поездға қашан мінеміз деп, поездға жеткенше жүрегіміздің дүрсілі қоятын емес.

Үшеуіміз бір жарым сомға бір арбаны жалдап, бір сәтте стансаға жетіп бардық. Барсақ, билетке кезекте тұрған адам мүлде көп екен. Сейтқасым біреуінің артына тұра қалды. Орынборға дейін 18 сом 75 тиыннан билетті алып шықты. Сол арада бәйгіден озған жүйріктей, алдына жан салмай поезд да пышылдап келіп қалды. Токтағаннан кейін біреу мінін, біреу түсіп жатыр. Біз де біреуіне барып міндік. Біз мінген поездға бізден басқа да бірнеше адамдар мінді.

Қоңырау үш қағылды, паровоз ақырды, ағып жатқан дарияша поезд жылжый бастады. Терезеден қолын былғақтатып жолаушылар бір-бірімен қоштасып жатыр. Біз «қош, Шымкент!» деп Шымкентпен қоштастық. Поездың сып-сып, дүрс-дүрс еткен даусы естілді. Ішіндегі адамды бесіктегі баладай сәл-сәл қимылдатып, тербейді.

Біз үшеуіміз терезеден қарап тұрмыз, жол-жөнекей не бір жақсы сайлар, басын ағартып, шағаладай болып тұрған мақталар, жапырағы сарғайып тұрған талдар, аңыздағы шырмауықты быртылдатып жеп жатқан қойлар, сиырлар көзге бір көрініп қалып кетіп барады.

Солардың ешқайсысына зер салмай, ботасы өлген түйедей боздап, жұла тартып паровоз бізді Арыс қайда-сың деп алып қашып барады. Поезд жолдағы Бадамға сәл тоқтап, сып-сып етіп және жөнелді. Паровоз бір ақырып, жылжып барып тоқтай қалды. Терезеден ст.Арыс деген жазу көрінді. Әрқайсымыз жүгімізді аркалап түстік. Стансаның алдына барып, жүгімізді үстел етіп отырдық. Түскен адамдармен қоштасқандай паровоз бір ақырып Ташкентке қарай сүйрей жөнелді. Біз отырып қала бердік. Бойы аласалау келген жас орыс жігіті: «жолдастар, қайда барасыздар?» — деп бір кішкене сандықшасын колына алып, біздің қасымызға келді. Қайда баратынымызды айттық.

— Мен Қызылордаға барамын, жолдас екенбіз ғой, — деді. Жүгін біздің жүкке қосып қойды. (Бұл Крайкомолдың еңбек бөлімін басқаратын Пермин деген жігіт екен).

— Біз қай поезға мінеміз? — деп Перминовтан сұрап едік.

— 22-ге — деді. — Азанда келеді.

Күн батқанша скорый, поштабайлар өтіп жатты. Міпегін адамдар мініп кетіп жатты. «Өттең, плаңкорт сатып алуға пұл жоқ-ау» деп қоямыз. Перминов «жүріндер, дарбыз желік» деді. «Мақұл» деп қауын базарына қарай төртеуіміз жүрдік. Барып бір әйелден 20 тиынға бір дарбыз алдық.

— Я режу как аксақал, — деп Перминов күлін, қарбызды сойды. Біз де күлдік. Дарбызды жеп болған соң стансаға келсек, көшеге панарларды жағып қойған екен, елдің бәрі ерсілі-қарсылы жүріп жүр екен. Біз де жүрдік. Перминов әр нәрсені бір айтып, бізді күлдіріп қояды.

Сол жүргендердің көбі — студенттер, ақшалары жоқ болып, бәрі де 22-ні қашан келеді деп қарап отырғандар. Орынбордағы рабфак студенті Орынтайұлы бізге жолығып қалды. (Бұрыннан таныс) «Қайда барасыздар?» — деп жөн сұрады. Жайымызды айттық. Одан біз бара жатқан институттың жайын сұрадық. Ол жаман атамады.

Ерсілі-қарсылы жүруден де зеріктік. Жалғыз біз емес, елдің бәрі де жүктерінің қасына барып отырып жатыр. Біз де жүгіміздің қасына барып отырдық. Сол уақытта шамасы түнгі сағат 11-12.

Еш нәрсеге көңілді бұрдырмай, тұл дененді босатып, арақ ішкендей мас кылып, көзінді еріксіз жұмдырып, бәрімізді де ұйқы билеп барады.

Қолымызды жастанып бәріміз қисайып жатырмыз... Қол-аяғымыз бүрісіп, бір тұтам болып жатырмыз. Жатқан жеріміздің жайсыздығынан оянып кетеміз. Аяқ-қолымыздың сәл жаурап қалғанын сеземіз. Мейірімсіз ұйқы бойымызды қайтадан билеп кетеді. Әулиеатаға және басқа жакқа баратын поездар өтіп жатыр. Олармен ісіміз жоқ.

Күн шыға 22-ші поезд келді. Апақ-жұпақ тұра салып поездға қарай жөнелдік. Келсек, вогонның көбі бос екен. Бесеуіміз 2 бөлмесінен орын алдық. Бақалдан барып нан, кант алып келін, бәріміз шай іштік. Шай ішіп болғаннан кейін, Перминов ұйықтауға жатты. Біз төртеуіміз әңгіме айтып отырдық. Әңгімеміз таусылған соң, вагон-вагонге қыдыра бастадық. Сейтқасым біздің алдымыздағы вагонда бірде адам жоқ және жаңадан ремонт қылған, таза екен деді. «Онда соған баралық» деп Орынтайұлы екеуіміз көрпемізді алып, сол вагонға бардық.

Құрманбек пен Сейтқасым стансаға барамыз деп қалды. Бізден кейін, біз отырған вагонға екі өзбек келді. Біреуі сакал-мұртын қырған, жас жігіт, біреуі қырықтар шамасындағы адам.

Келін біздің жанымызға отырды. Орынтайұлы «Е, әкелар, қайда барасыздар?» — деді.

— Түркістандағы Ахмет Ясавый (Әзіреті-сұлтанға) зейрат қылғалы барамыз — деді.

— Зейрат қылғандарыңа Әзірет-сұлтан сендерге не береді деді Орынтайұлы.

Екеуінің де түрі бұзылып кетті. «Ә, берәдігәні барда» деді. «Сұрасаңыз береді» деді.

Орынтайұлы өзбектердің зәресін алып, бара жатқаннан кейін Әзіреті-сұлтанның мешіті туралы әңгіме айтып, Орынтайұлын сөзге қонақ бермей кеттім. Мешіттің тарихы туралы сөйлегеннен кейін өзбектердің реңі кіре бастады.

Әңгімеден әңгіме туып, шариғаттан сөз қозғалып кетті. Мен жас өзбек жігітіне:

— Шариғатта сакалда не бар деген? — дедім.

— Періштелер бар дейді ғой — деді.

— Онда сен періштенің барлығын құртыпсың ғой деп едім, сол жердегілердің барлығы күлін жіберісті, жігіт «яшмізкү» деп қызарып ұялып қалды.

Қасындағы жолдасы қалжындап, табалап жатыр.

— Қатын алдың ба? — деп едім,

— Алғаным жоқ — деді.

— Сен ақыр сауап іздеп барады екенсің ғой, мұсылманның шариғатында да «патшаның әмірі уажұп» деген, осы күні өкімет ісіне бұрын есті адамдардың тіліне

кіріп, суық көзбен карап жүргендер аз емес, мысалы: жас кызды кәрі адамға беру, малға сату сықылдылар. Елінде сен сықылды жастар да бар шығар, соларды бастап, қыздардың қалауына баруына жәрдемдес болсаңдар, әйелді сатудан құтқарсаңдар, сауаптың ең үлкені сол. Өздеріннін колдарыннан келмесе, өкімет уәкіліне жәрдемдес болыңдар — дедім.

Менің сөзімді шын қоштаса да, өтірік қоштаса да, екеуіде мақұл көріп отырды. Бұдан кейін қожа-молда туралы, олардың тура еместігі туралы барлығымыз айттып жатырмыз. Ақырында бізбен қосылып оздері де жамандап берді.

Әңгімемен отырғанда Түркістанға келіп қалыппыз. Өзбектер бізбен қоштасып, поездан түсіп кетті. Артқы вагоннан Құрманбек пен Сейтқасым да қошіп келді.

Кешкі сағат 2-3 шамасында Шиеліге келдік. Поезд бұл жерде көп тоқтады. Қауын, дарбыз сатып алдық. Біздің вагондағы емпростың балалары қауынға бір полкіні толтырды. «Мұны мұнша не қаласыңдар?» — деп едік, «Аралдан ары Ақтөбеге жеткенше ауқат табылмайды» деді. Біз оны елең де қылғанымыз жоқ. Қызылордадан, Қазалыдан, Аралдан өттік. Жаңағылардың айтқаны рас екен, қай стансаға тоқтаса да сатып алатын ауқат табылмады. Емпростың балалары 20 тиынға алған қауындарын 60, 70 тиыннан сатып жатты.

Біздің артымыздағы вагонда стансалардың тізімі бар еді, әр стансаның арасында, енді қай станса екен деп әр қайсымыз бір барып көріп келуші едік. Құрманбектің бір дөңгелек қалпағы бар еді соны киіп артқы вагонға өттім. Келесі стансаның атын біліп, өзіміздің вагонға өте

бергенімде, жел тұрып Күрекеннің қалпағын басымнан ұшырып алды да кетті. Қалпакты ұшырдым деп вагонға келдім. Бәрі күлісті. Августтың 26-сы күні 62-ші разъезге жеттік, мұнда ауқат бар екен, ондай-мұндай сатып алып, ауқаттанып қалдық. Емба, Ақтөбені басып өтіп, августың 28-і күні азанда Орынборға жеттік. Поездан түсіп, жүгімізді бір жерге қойып тұрдық, қаланы бекеттің үйі көрсетпей қалкалап тұр. Бір есіктен елдің бәрі билеттерін беріп өтіп жатыр екен, біз де билетімізді беріп өттік. Қарасак, екі автомобиль және бірталай извозшіктер сап тізіліп тұр екен. Екі извозшікке екі-екіден мініп алып, жұмыскерлер факультетінің үйіне келдік. Оқушылар көп-ақ екен. Олардың ішінде біз танитын Сырдарияның балалары амандасып жатыр. Сол жерде ИНО-ның да оқушылары жатады екен, бір жатақ үйіне біз де орналастық. Бір күні еріккен соң мен, Құрманбек, Сейтқасым, Шаймерден төртеуіміз Оралдың суына қайық жалдап түстік. Ішімізде есу білетін Шаймерден-ақ екен. Ағыс жактағы үлкен темір көңірді көргіміз келіп, ақтық. Көпірге «жақындама» деген сигнал берілді. Қайта жүзіске ағыс бой бермеді. Әбден састық. Ақыры далбасамен қайықты шетке карата бұрдық. Бір жерге келін қайық құмға шөкті. Күн бұлттанып, суый бастады. Үшеуіміз шешініп суға түсіп, қайықты өрге қарай жетелеп, пристаньға әрең дегенде жеттік.

Ақыры екі-үш күннен кейін үшеуіміз, шетімізден қайра бастадық. Қатты суық тиін қалыпты. Құрманбектің көзіне, Сейтқасымның мұрнына, менің бетіме жара шығып, барлығымыз да басымызбен әлек бөлып, ауылға қайтуды мақұлдадық. Қайтып кеттік.

Вагонның ішінде астыңғы полкесінен орын алып, бинтпен бет, көз мұрнымызды таңып алған — жаралы, соғыстан қайтқан солдаттарша тырп етуге әліміз келмей жатырмыз. Стансаларға тоқтағанда ауқат алу үшін бір-бірімізді жұмсап, келіскенімізше поезд жөнеліп қалады. Үшеуімізде де дәрмен жоқ.

Поездағылар «бұл бет-ауыздарын таңып алған неткен жап-жас балалар» дегендей, біздің бетімізге қарап өте шығады.

Шымкент қаласына келіп, Окроно жанынан ашылған І айлық бірінші басқыш мектепке мұғалім даярлайтын курска кірдік. Айлық степендиямыз 20 сом болды. Ақшаны орынды жарату үшін Сейтқасымды кассир етіп сайладық.

Бір ай бір күндей өте шықты, аудан-ауданға бөле бастады. Құрманбек екеуіміз Сарысу ауданына дайындалдық. Дәл сол кезде Сарысуға экспедиция жаңа аудандық аткомның құрылысыменен жүргелі тұр екен, бізді де ілестіріп алып кетпек болды.

Экспедиция Әулиеатадан бастап, атпен жүрмекші болып, 1-ноябрьді уәде қылып, біз ауылға қайрылып калдық. Ат-сайманымыз түгел, мылтық, қылыш, патранташтарды мойнымызға асып алып, 50 адамдық экспедиция жолға түстік.

Сол күні кешке Шайқорықтың ар жағына барып қондық. Экспедиция бастығы Оқратком ағасы Мақыұлы барлығымызды жинап алып, экспедицияның мақсатын түсіндіріп:

— Барлығымыз да әскер тәртібінде болалық, әркім өз атын өзі бағуы керек, көбінесе түнгі салқынмен жүріл-

сін. Аукат, жем, шөп, көрпе-төсек артқан түйелерге екі адамнан сөткілеп дежурный болсын, — деп тәртіп берді.

Жолдан мидай сор даланы, қып-қызыл сексеуілді, ішінде жәндік қорқағы сансыз қояны өріп жүрген сусыз шөл, сап-сары сасық суы бар, іші қоныз, құрт-құмырсқаға толған құдықтар кездесіп, лаждың жоқтығынан зәрдей ащы суын жұтып, 7-ноябрь күні Шу бойындағы «Кентарал» дейтін ауданның болашақ кіндігіне жеттік.

Үгіліп тұрған сорлы топырактан тұрғызған Өксікбай дейтін байдың ағаш үй-тамына орналастық. Ел әлі Сарысудан Шуға құлаған жоқ екен. Шу бойында жатақтардан басқа ешкім жоқ екен. Қонышы үлкен киіз етікті тамалар келіп, кетіп жатыр. Іздеп жүріп-жүріп екі қой тауып сойып, группа-группаға бөліп ас істеуге кірістік. Біздің группаға роно инспекторы Тыншықбайұлы, тағы сол сықылды құрғақ сыпылар душар болды. Олар аштан өлгеніне пейіл, ас істегісі жоқ. Қарнымыз ашқан соң, Құрманбек май турады, мен нан илеп бауырсақ кестім, оны пісіруге қазан жетпейді. Ақырында түс қайта, бір ғруппадан «жарык» қазан тиді. Екі тасты қалап, қазанды асып, астына қамыс жағып, майды шыжғырып, бауырсақ пісіре бастадық. 2-3 минут өтпей-ақ қазандағы бауырсақ мылтықша атылды, өте көп салып қойған екенбіз, қасына адам жолатар емес. Құрманбек екеуіміздің ішегіміз қатып, тышқан аңдыған мысықша бұғып отырмыз. Етігін майлап, галустігін жөндеп әуреленіп жүрген Тыншықбайұлы келіп, о да жолай алмай жүр. Елдің барлығы жиналып келіп қалды. Ақыры атылғаны қойылған соң барып қарасақ, қазанның жарығынан май ағып кетіпті. Түбінде қалған тоқаш, қап-қара көмір болып күйіп кетіпті.

Мақыұлы оны көріп, біздің группаластарға ұрсып-ұрсып, біз екеуімізді өз группасына қосып алды. Аукатқа тойып, біздің жанымыз кіріп қалды.

БІЗ ҰРЫСТАРДА ЕР ЖЕТТІК

28-гвардияшы Панфиловшылар өздерінің қанымен өшпес даңқа ие болды. Халқымыз олар туралы олең-жыр шығарды, аңыз етеді. Олардың есімдері халқымыздың гитлершіл басқыншыларға қарсы Ұлы Отан соғысының тарихында мәңгі сақталады. Дивизиямызды құрушы Иван Васильевич Панфиловтың есімі мәңгі өшпейтін жауынгерлік даңққа бөленген. Сондықтан да панфиловшы ерлерді көргенде:

— Сіз расымен Панфилов дивизиясынансыз ба? — деп танданған адамдарды талай кездестіргенім бар.

— Ия, — дейді панфиловшы. Сол тандандырған панфиловшы кәдімгі жай адам болып шығады.

Ол керемет батыр емес, асқан алып емес, ол, тіпті, соғыстан бұрын армияда болмаған, тек бір колхозда адал еңбек еткен, фабрикада немесе заводта жұмыс істеген, я болмаса бір мекемеде бухгалтер болып қызмет еткен өзіміздей бір адам болып шығады. Әрине, бұл бейбіт совет азаматы солдат шинелін киіп, қолына винтовка алғаннан кейін де бірден жауынгер бола қойған жоқ.

Осындай әр алуан қарапайым адамдардан Генерал Панфилов 2,5-3 айдың ішінде жауынгерлік құрама жасақтады. Взвод емес немесе рота, полк емес, тұтас бір дивизия құрды. Бұл — Панфиловтың зор еңбегі. Ол 8-гвардия дивизиясының қолын жеңістерге жеткізді.

Панфилов соғыс өнерінің кеменгері еді. Ол соғыстың өнері мен әдісіне мейлінше жетік, ұрыста батыл, соғыс ғылымында жаңалық тапқыш ақыл-ой иесі еді. Ол ұрыстарда дұшпанның генералдарынан басым түсіп отырды, оларға өз дегенін істей білді, жаудың әскер сапының осал жерлеріне қатты тиіп, оған істің түйіні шешілетін учаскелерде, үзілді-кесілді кезеңдерде қирата соққы бере білді.

Ол адамгершілігі күшті, басалқылы генерал болды, солдатты аса құрметтейтін, оның адамгершілік қасиетін жоғары бағалайтын. Иван Васильевич барлық ұлтты тең көретін. Ол өз ұлтын — орыс халқын шын сүйетін, оның ардақты дәстүрлерін жақсы білетін, мақтан ететін. Осы тұрғыдан карап, ол басқа ұлттардың халықтарын да сондай жақсы көріп, құрметтейтін.

— Өз ұлтын кәдірлемеген, мақтан етпеген адам нағыз жексұрын, мекенсіз, тұрақсыз, бишара, — дейтін Панфилов. Ал, біздің 8-гвардия дивизиясында орыстар, қазақтар, қырғыздар, украиндар, өзбектер бір анадан туғандай қол ұстасып, жауға қарсы соғысты.

Егер мен өзіміздің генерал туралы жаза қалсам, онда бұл шығармамды мынадай тарауларға бөлер едім: парасатты генерал, логикалы генерал, кең толғанымды генерал, әдіс-айлалы генерал, қажырлы генерал, қайсар генерал, саспайтын салқынқанды генерал, қабырғалы генерал, кішіпейілді генерал, дегеніне жетпей тынбайтын генерал.

Панфилов өзінің офицерлерін тактикада икемді болуға үйретті. Білегі жуан, бірді жығатын солдат болудан гөрі, ақылымен мыңды жығатын солдат болуға үйретті.

Командир — әскердің ақыл-ойы, ұрыстың, жеңістің ұйымдастырушысы. Ол — ақыл-ой қызметкері.

1941 жылдың күзінде панфиловшылар Москваны төсін төсеп қорғауға шықты. Бір гвардеец алты гитлершіл бандитқа қарсы тұрды. Жаудың басым күшіне қарсы бұл ұлы ұрысқа бүкіл дүниежүзі назарын салып отырды. Бұл ұрыста біз жауды жеңін шықтық. Санымызбен емес, шеберлігімізбен жеңдік, өйткені соғыс әдісі жағынан біздің командирлер басым болды. «Білегі жуан бірді жығар» деген қазақ мақалы тегін айтылмаған.

Мәймөнкесіз, желдіртпе емес, қарапайым, бірақ өзінің шындығымен нәзік сезімді қозғайтын жауынгерлік өткір сөз командирдің күшті құралы болу керек. Жауынгерді тәрбиелеудің, басқарудың бір күшті құралы — командирдің өз басының үлгілілігі. Оның үлгісі көрік үшін емес, мақтан үшін емес, толығынан іске пайда келтіретін, жауынгерге дарымды үлгі болу керек.

Командирдің негізгі міндеті — солдатты ержүрек етіп тәрбиелеу, оған солдат өнерінің техникасын, ұрыс жүргізу өнерін үйрету. Біздің генерал нақ осындай командирлерді тәрбиелеп өсірді.

Соғыс өнерінің негізін меңгергеннен кейін советтін бейбіт азаматы жауынгер солдат болды. Бірақ, ол бұрынғысынша қарапайым, соғысқа дейінгісіндей еңбек сүйгіш, кішіпейілді адам болып қала берді. Ол кішкене кара домалақ ұлын немесе құралай көзді бөбек қызын бұрынғысынша жанындай жақсы көреді, әйеліне сырын айтып хат жазады, сүйіспеншілік қуанышына еріп, күн нұрының шуағын сезіп отырады. Жылайтын да кезі болады. Жауынгер жолдасының денесін қабірге түсірерде

ол көз жасын булап, жылайды. Өзіне шамадан тыс ауырлық келгенде ол ойланады, қайғырады. Ол шаршайды, өйткені оның да кеудесінде соғатын біздікіндей жүрегі бар.

Ол өзінің адамгершілік қасиетін, дүниежүзіндегі бірден-бір тамаша ерікті Отан — анасын, өзінің еңбек ету, білімге жетілу, демалу правосын мақтан етеді. Ол құл емес, малай емес, ол өзінің өмірін, өзінің бақытын, өзінің намысын жанымен де, қанымен де қорғайды. Ол өзімен ұлттас туысқандарын мақтан етеді, оларды жанындай көреді.

Бұл — ерікті совет азаматының өз басының мақтанышы. Ал, өз басының мақтанышы мен ұлт намысы ұрыста батырлық, ерлік туғызады. «Жаным — арымның садағасы», «Өлімнен ұят күшті», — дейді қазақ мақалы.

Солдат — біреудің ері, біреудің әкесі. Неміс оның семьясына, бақытына қанды шенгелін салды. Неміс оның өзін де өлтіргісі келді. Ал, ол адамның өмір сүргісі келеді, өлу үшін емес, өмір сүру үшін ұрысқа шығады.

Неміс, тіпті, жақын жерде тұр, бірақ жауынгер оны әлі жүзбе-жүз көрген жоқ. Онда екі түрлі сезім — қорқыныш сезімі және өзінің борышын атқару сезімі бар. Қиынқыстау кезеңде ол жаумен өліспей бітіспейтін ұрысқа шығады. Тап осы жерде оған теңеу табу қиын. Ең жауыз аңдар да ондай қырқыса алмайды. Қорқыныш сезімі жеңсе — қорқақ болғаның, борышыңды атқару сезімі жеңсе — батыр болғаның. Командир жауынгерлердің жан сезімін, жүрек сезімін байқап отыратын болу керек. Ол жауынгерлердің жан сезімі берік болмаса, ең күшті қамалдардың да сақтап қала алмайтынын білетін болу керек.

Дүниеде қорықпайтын адам болмайды. Екі жарым жыл бойына майданда мен өзім ондай адам көрген емеспін. Адам туа батыр болмайды, батырлық — жауынгерлік тәрбиеден пайда болады. Бұл тәрбиенің мәні жорықтағы жауынгерлік өмірде кездескен қиыншылықтар мен ауыртпалықтардың бәрін жеңе білуде, жүректегі қорқыныш сезімін жеңе білуде.

Ұрыстағы солдат үнемі өзін сақтауға тырысады, өмір сүру үміті оның жүрек отын қаулатады. Біз айтып жүрген қаһармандық, ерлік ұрыс майданында пайда болады. Жау дегеніміз — жеті басты жалмауыз емес, жай адам екенін, оқ пен найза оның да денесін тесіп өтетінін өз көзімен көргенде, солдат қорқыныш сезімін жеңіп, өзінің өмір сүруі үшін жауын өлтіруге ұмтылады. Кескілескен ұрыста өлім туралы ой болмайды, тек барлық кедергіні жеңетін, өмірге сусаған жігер болады.

«Соғыса жүріп үйрен, есейіп, шынық. Өлуге асықпа, соғысқа үйрен», — дейтін бізге Иван Васильевич Панфилов. Бұл данышпандық қағиданы біздің гвардеецтер қазір де берік ұстайды. Ұрыста қаза тапқандардың орнына келген жаңа жауынгерлер осы қағида бойынша соғысуға үйренеді. Панфиловшы гвардеецтер ұрыстарда өсіп ержетті, соғыста шын батырлық мектебінен өтіп, шынықты. Біз шын махаббат пен өшпенділікті сынап көрдік. Өмір үшін күресте біз қорқыныш сезімін жеңуге үйрендік.

Біздің дивизияда жаппай батырлық көрсететін даңқты жауынгерлік дәстүр пайда болды. Панфиловшы 28 гвардеец Волоколамскі тас жолы бойында жаудың 50 тажал машинасына қарсы ұрысқа шықты — бұл жаппай

батырлықтың айқын үлгілерінің бірі ғана. 11, 16, 20, 50, 100 панфиловшы, бүкіл дивизия мақтан етерлік жауынгерлік даңққа ие болды. Панфиловшы жауынгерлер ұрыс майданында жауды рақымсыз қыруда, істеген жауыздығы үшін одан кек алуда, қанға қан, жанға жан алуда.

Мұндай жауынгер дұшпанның зәресін алады. Бірақ панфиловшы — қазір де бұрынғысындай ізгі адам. Қазір де майданның алдыңғы шебінде, аз ғана уақыт толас болған кездерде жолдастарым жаңа жыл алдында әйелдеріне, аналарына, балаларына құттықтау хаттар жазып, сәлем жолдайтынын мен жақсы білемін. Осы жаңа жылдық хаттарға олар өздерінің барлық жан сезімін, өздерінің асқан сүйіспеншілік сезімін төгеді.

Ардақты жұртым, туған елім! Сіздерді 1944 жаңа жылмен құттықтаумен қатар, жаңа жылда тілек дегендейін, шын пейіліммен, ақ ниетіммен, барлық жақсылық тілек-тестігімді білдіргім келеді.

Бұл жаңа жыл майданда жүрген ел ерлерін, халық азаматтарын, ата-бабамыздың аруағы қолдап, ел намысы медет болып, қанды балақ фашистердің жанын жаһаннамға тапсырып, күлін кокке ұшырып, дұшпанды жеңген ұлы мерекелі жыл болсын.

Бұл жаңа жыл майдандағы Қазақстан ерлері аман-есен, батырлық көрсетіп, дұшпанды жеңіп, соғысты бітіріп, абыроймен елге қайтып, ағайын туыскандармен, жегжат-жұрағаттарымен, үй ішіндегі бала-шағаларының дидарын қуанышпен көрісетін жыл болсын.

Бұл жылы елімізге, жерімізге бейбітшілік орнап, халық қуанышы қойнына сыймай — үлкен мереке, той болсын.

Бұл жылы еңбек майданындағы еңбек ерлерінің табысы ұлғайып, өндіріс өсіп, қаламыз гүлденіп, колхоз отары малға толып, қап-қамбаларыңыз дәнге толып, әдебиет, мәдениетіміз көсегесі көгере гүлденіп — елге тамаша байлық берекелі жыл болсын.

Бұл жылы соғыс пен еңбек майданындағы ел ерлері ана сүтін ақтап, ата жолын қуып, ұлы маршал көсеміміз Сталиннің жол басшылығында — абырой табысқа үнемі ие болып, сау-саламат, тар жол, тайғақ кешуден өтіп, өмірлері ұзақ, даңқы жер жарып, атақтары шыға берсін.

Бұл жылы қанішер неміс нағылеттері ел мен халықтың, бүкіл әлемнің қарғысына ұшырап, өлімге, опатқа душар болсын.

7) III-1972 ж. «Правда» газетінде жарияланған «Фронтوفيки» деген мақалада Женя Иванова Баукең берген сыйлықтың текстін келтіргенін Баукеңнің өзіне оқып бердім. Баукең Женяның өмірінен бірнеше эпизодтар келтіріп айтып берді.

1) А. Бек туралы бір күні Женя (ол әуелі Баукеңнің полкына неміс тілінен аудармашы болып, соңыра оны дивизияға Чистяков алыпты) Бек непорядочный адам деп ренжіпті. Себебін Баукең сұраса, айтпапты. Баукең Бекті шақырып алып, қыстаған соң, ол «Женя, сен қызсың ба, әйелсің бе?», — деп сұрап едім дейді. Өзі шамасы қырындаған сияқты. Ол кезде оның жасы елулерде. Женя оның қызынан кіші. Өзіне де өлердей ұрсып, бір айға оны (Бекті) полктан қуып жібердім. Өйткені оған дейін Женяның ашу-ызасы басылсын деп ойладым. Шынын айту керек, Женя моральный жағынан өте ұстамды, бірде бір офицермен ыржаңдап тұрғанын көрген емеспін.

Ол Алматыдағы шет тілдері институтында істеп жүргенде салпаң ерін жеңген «өмірде ең көп үйренген, тәрбиеленген кісім Момышұлы» деп айтқаны бар.

2) Соғыстың бір қарбалас кезінде немістерді біз қуып ала алмай, не немістер бізді қуып ала алмай, тіресіп тұрған кезіміз еді. Немістерден тіл әкелуге Женяны және 4-5 жауынгерді жібердім. Олар міндетін орындап, немістің передовойда жүрген бір майорын ұстап әкелді. Маған хабар берген соң, тексерін, сұрауға келдім, бірақ Женя жоқ екен. Бір командир ол қазір келеді деп ескертті. Майорды жанымдағы орындыққа отырғызып, аз-маз білетін немісшемен тілдесе бастадым. Полктағы командирлерімнің бәрі де орындықтарға орналасып отырды. Осы кезде Женя кіріп келді де, маған рапорт беріп, жөнін баяндай бастады. Рапорт берген соң, аудармашылық қызметіне кірісті. Бірақ ол отыратын орындық жоқ екен, соны тұтқын майор сезін қалып:

— Мадам, менің орындығыма отырыңыз, — деп ұшып тұрып, орындығын Женяға тосты. Женя отырып, майор тұрып қалған соң, алда отырған бір командиріме айкай салып, орындығын майорға бергіздім де, Женяға:

— Екі құлағыңды тас бекітіп отыр, мен майорға ұрсамын, — деп бұйырдым. Женя қызарып кетті де, бұйрығымды орындады. Мен осы кезде командирлерімнің бәрінің жер жебіріне жете ұрсып, балағаттап, «өңкей надан немелер!» деп кейідім. Бәрімізді тұтқын майор жерге қаратып кеткенін сезбейсіңдер деп бара сабадым.

Соңыра тұтқынды сұрап болған соң, осы эпизодты генерал Чистяковка айтып ем, ол ішек-сілесі катқанша күліп: «ой, иттің баласы-ай, сендерді ұятқа қалдырған екен», — деді.

1941 жылғы 26 ноябрь күні маршал К.К.Рокоссовский мені полк командирі етіп тағайындады. Онда менің жасым 30-да еді. Әскери дәрежем аға лейтенант болатын. Ол кезде партия қатарында жоқпын. Полк командирі болу дейтін оңай емес. Мен одан бұрын батальон командирі болатынмын. Бес рет қоршауды бұзып шыққам. Соны марқұм генерал Иван Васильевич Панфилов Рокоссовскийге жеткізген екен. Маршал Рокоссовскийдің маған сенгендігінің төркіні сонда жатыр еді. Партия қатарында жоқ аға лейтенантты полк командирі етіп тағайындау — үлкен сенім. Ал, полк штабының бастығы подполковник Сорокин екен. Аға лейтенант пен подполковниктің айырмасы жер мен көктей. Полк комиссары — батальондық аға комиссар Петр Васильевич Логвиненко. Батальон командирлерінің әскери дәрежесі майорлар. Полкты қабылдауға келдім. Полк штабы Трусово деревнясында екен. Менің штабқа кіргеніме бір сағат болған жоқ, күтпеген жерден немістер Трусовоға шабуыл жасады. Мен қатты састым. Немістердің күші мол. Қарсыласуға шамам жоғын сездім. Шегінуге мәжбүр болдым. Шегіну — оңай емес. Шегінуден шығу үшін тосқауыл керек.

— Комиссар, сіздің қарамағыңызға бір рота қалдырамын. Мен полкті алып шығуым керек. Сіз тосқауыл боласыз, — дедім. Комиссар Логвиненко:

— Түсінікті, командир жолдас, — деді маған.

Жасыратын еш нәрсесі жоқ, быт-шытымыз шығып қашып бара жатырмыз. Обалы не керек, комиссар бір рота-

мен сіресіп тұрып алып, тосқауылға тоқтау болып, немістерді алға жібермеді. Бұл да онай нәрсе емес. Соколово дейтін қыстаққа жеттім. Соған барып қорғаныс ұйымдастырдым. Есімізді зордан жинап алдық. Логвиненко ротаның қалғандарымен қайтып келді. Күштің аты — күш. Немістер тықсыртып келе жатыр. Біз де бедірейіп, қарсыласып тұрып алдық. Полкімде алты зеңбірегім бар еді. Соларды алғы шепке қойдым. Немістер сегіз танкпен келе жатыр. Зеңбіректер ата бастады. Немістердің де танкінде зеңбірегі бар. Сарт-сұрт атып, алты зеңбірегімнің бесеуінің тас-талқанын шығарды. Бір ғана зеңбірек қалды. Шыдай алмастан қалған зеңбіректің қасына жүгіріп бардым. Сойтсем еңгезердей, қап-қара қырғыз екен командирі. Дәрежесі — старшина.

— Ат! — деп айқай салдым.

— Атып жатырмыз ғой, командир жолдас, — деді.

Соғыста сәтті, сәтсіз нәрсе болады. Атқан оғың әркімге тие бермейді. Сол жолы (әлгі қырғыз жігітінің фамилиясы Тоқтағұлов, аты Сатыбалды екен) оның зеңбірегінің сәті түсті. Әр атқан снаряды далаға кеткен жоқ. Сегіз танктің бесеуін қиратты. Немістерге жан керек. Қалған үш танкі шегінуге мәжбүр болды...

30 ноябрь күні Крюковоға шегініп қайттық. Ол Москвадан отыз-ақ километр жерде. Москваның іргесі дірілдеп, қалтырап тұрған кезі еді. Крюковода алты күн соғыстық. Қолма-қол Крюковоны біресе немістер бізден тартып алады немесе біздер немістерден тартып аламыз...

Мен соғыс кезінде батальон командирі де, полк коман-

дирі де, дивизия командирі де болғандардың біреуімін. Бірақ та үлкен дәрежеме карамастан (ол кезде жас едім ғой) солдаттармен қатар жүрген командирдің бірі болдым. Әр уақытта алдыңғы шепте жүргендердің біреуі болатынмын. Немістер бізді Крюководан қуып шықты. Есімізді жинап алғаннан кейін, біз күш жинап, тағы да қарсы шабуылға шықтық. «Отан үшін, Сталин үшін!» деп, айқайлап, ұран салып бара жатырмыз.

Мен де алдыңғы шептің қатарында жүгіріп бара жатырмын, Немістердің бірнеше минометтері бізді атқылай бастады. Сол бір шақта минаның жаңқасы менің алдымда кетіп бара жатқан әскеридің қолына тиіп, білегінен жұлып кетіпті де, оның қолы екі-ақ елі теріге ілініп қалыпты. Менің көзімше жаңағы әскери теріге ілініп тұрған қолын жұлып алып, қарға лақтырып жіберді. Соны көрген мен есімнен танып қала жаздадым.

— «Атаңның, гөрі қоки!» — деп мылтығын оқтап алып, сермеп атып, алға тұра жүгірді. Соғыс заңы бойынша ол ауыр жараланғаннан кейін шетке шығып тұрып қалуы керек еді, бірақ ол өйтпеді. Ол қайта ызаланып-өршеленіп алға жүгіріп барады. Мен тағы таң қалдым. Мен оны қуып жетіп, түріне қарасам, әлгі жауынгер — баяғы старшина Токтағұлов Сатыбалды екен.

Мен соғыста қорқақтықты да, батырлықты да көп көрген кісілердің біреуімін, «Шын Алатаудың сұңқары екенсің ғой!» деп ердің ерлігі алдында жүрегім мен басымды идім.

Осы күні «Социалистік Қазақстан» мен «Казахстанская правда» газеттерінің редакцияларына бара калсаңыз, кең текпешекпен көтерілгенде, оң қол жакта қабырғада қос мрамор тақта қағулы тұр. Мраморға қашалған алтын жазулар бар. Осы редакцияларда кезінде жұмыс істеп, содан соғысқа аттанып, ерлікпен қаза тауып, қайтпай қалғандар тізімі.

Мен әлдекалай редакцияға жолым түсе калса, осы мрамор тақталар алдында басымды иіп ұзақ тұрамын. Неше түрлі ойлар келеді. Сонау сұрапыл соғыстан осылар құсап қайтпай калуым да мүмкін еді-ау. Оқ адамды таңдап тимейді. Небір боздақтар кетті. Мына тізімдегілердің көбін біле бермеймін. Бірақ мен жақсы білетін бір адам осы тізімнің орта тұсында тұр.

Ол — Мұхамбетқұл Исламқұлов.

Ол менен он жас үлкен еді. Тірі болса, биыл жетпіске шығар еді. Тірі болса, «Мұқа, Мұқа» деп жетпіске шығуымен құттықтап, қаумалап отырар едік... Иә, «тірі болса» деген тілекке жете алмағандар қаншама...

Қазіргі Шымкент облысында Арыс дейтін аудан бар. Сол ауданда баяғы заманда Қоңырат дейтін рудан Исламқұл дейтін кісі жиырма бес жыл болыс болыпты.

Сол кісіден Мұхамбетқұл дейтін ұл туыпты. Мұхамбетқұл САГУ-ді бітіреді. Ол — казактың ең бірінші жоғары білімі бар интеллигенті деген сөз.

Мұхамбетқұл — өзінің шыққан тегі үшін кезінде зардап шеккен адам. Сондай кез болған. Үстем таптың ұрпағы жана заманды тіксіне қарсы алды. Ал, бірақ солардың ішінде, Абай айтқандай, «әкенің ұлы емес, адамның ұлы»

болғандары да бар. Олар жаңа заманды орнатуға қатысты, Советтердің тілеуін тіледі. Мұхамбетқұл сондай азамат болды. Ауылда қарапайым мұғалім қызметін атқарып, бала оқытты. Аудандық газетте жұмыс істеді. Қолынан іс келетін, қабілеті бар, ниеті адал адам «Социалистік Қазақстанға» әдеби қызметкер болып ауысқан.

Ол кезде «Социалистік Қазақстан» газетінің бас редакторы — Ғабит Мүсірепов. Ал, Ғабит кісі тани біледі. «Болыстың баласы» деместен, Мұхамбетқұлды қызметке алған. Ол рас.

Мұхамбетқұл ұзын бойлы, маңдайы кере қарыс, көзі алақандай, қыр мұрын, қалың қасы бүркіттің қанатындай сұлу жігіт еді. Мен оны бірінші рет 1936 жылы көрдім.

Ұлы Отан соғысы басталды. Мен аға лейтенантпын. Ер азаматтар тізіліп, әскери комиссариаттың алдына жиылған.

Мен — батальон командирімін. Келгендерді қабылдап жүрмін. Батальон құрамы ол кезде — 750 адам. Қабылдап, елді аралап жүрген кезімде алдымнан Мұхамбетқұл шықты.

— Бәуке! Ел басына күн туғанда, қарамағыңызға келіп қалдым, — деді маған.

— Сізді менің қарамағыма бере ме, жоқ басқаның қарамағына бере ме, оны үлкендер біледі, — деп бұрылып кеттім.

Оны менің қарамағыма берген жоқ. Үшінші батальонның командирі, қырық жасқа келіп қалған майор Николай Иванович Поляков екен. Мұхамбетқұлды соған штаб бастығы етіп тағайындапты.

Майданға бардық. Марқұм генерал Панфилов — ди-

визия командирі. Сабырлы, ақылды кісі еді. Панфилов бастаған қазақстандықтар дивизиясы Москва түбінде астанаға анталаған неміс күшінің дәл нақ ортан беліне қарсы тұрды. Жау, әсіресе, осы дивизия тұсына күшін көп төкті. Шепті бұзып өтпек.

1941 жылдың 23 октябрі күні немістер бізге сұрапыл шабуыл жасады. Снарядтар мен минометтерін, самолеттерін — бәрін жұмсап, бізді қатты састырды. Алдымен дұшпаннан таяқ жеген майор Поляковтың батальоны болды. Оның штаб бастығы — Мұхамбетқұл. Быт-шыт болған батальонды жинау оңай емес... Дұшпан қоршап алыпты. Бір кезеңде Мұхамбетқұл дәті шыдамастан, шабуылға қарсы шығамын деп, бір ротаға «За мной! За Родину! За Сталина!» деп айқайды салып, мықынындағы пистолетті суырып алып, жауға қарсы шауыпты. Ешкім соңынан ілеспепті. Немістер танданып, жалғыз адам контратакаға шығуы тамаша екен деп ойланып қалса керек.

Жалт беріп артына караса, ешкім жоқ.

— Ой, әкеңнің... — деп Мұхамбетқұл жылап жіберіпті. Содан кейін қайтадан майор Поляковтың қасына келіпті. Поляков бәрін көріп отырған кісі.

— Ерім-ай, ерім-ай, — жылап жіберіп, Исламқұловты құшақтапты. Сол кезде бір қаңғыған оқ Поляковтың қақ маңдайынан тиген. Майор Поляков тіл тартпастан қайтыс болыпты.

Мен өз батальоныммен бес рет қоршауда қалдым. Бірақ та бұғауды бұзып, жау шебін жыртып, ұдайы қоршаудан шықтық. Бір кездесуде Мұхамбетқұл маған былай деді:

— Әй, Бауыржан, есінде бар ма? Мен саған бір кезде өте катал екенсің ғой деп айтып едім, — деді. — Сен сонда маған былай жауап бердің: «Мұқа, мені жұмсартып қайда жұмсамаксыз? деп. Жығылдым. Ішімнен сөз тапқанға қолқа жоқ, деген осы екен ғой деп ойладым. Сенің қаталдығыңды мен жақтырмаушы едім. Бірақ соғыста катал болу керек екен. Марқұм, майор Поляков жұмсақ кісі еді. Соның жұмсақтығының қорлығын соғыста көрдік.

26 ноябрь күні мені дивизия штабына шақырып алып, қолбасшы Рокоссовскийге алып барды. Ол кісі мені полк командирі етіп тағайындады.

Аға лейтенантпын. Мен таңдандым. Бұйрықтың аты — бұйрық. Соғыс кезінде оған қарсы тұруға болмайды. Қайтып келе жатып жолда: «От пен судан бірге өткен батальонымды кімге тапсырамын» деп ойлап келемін. Көп толғанып, көп ойланып батальонымды Мұхамбеткүл Исламқұловқа тапсыруға шешімге келдім.

Бірнеше күндер, бірнеше түндер, бірнеше апталап қырғын соғыстық. Исламқұловтың батальоны алғы шепте еді. Жауапты жерлерде болды. Бәрін айтпай, бірін айт дегендейін, «Соколово» қыстағында дұшпан тықсырып бізді қоршай бастады.

Исламқұловты шақырып алдым.

— Мұқа! Жағдайды көріп отырсың ғой. Мен полкті алып шығуым керек, нақ осы жерден. Алып шығу оңай емес, сол себепті сізді тосқауылға тастап кетемін.

— Түсіндім, Бәуке!

Полкті аман алып қалу үшін бір батальонды жаудың арандай аузына тығын болсын деп тастай салғанмен бірдей. Бұған ердің ерлері ғана шыдас береді.

Сол соғыста Исламқұлов өз батальонымен жаумен шайқасып, табан тіресіп тұрып алды. Мен полкті қоршаудан шығарып, жаңа шепке алып келдім. Екі күннен кейін Исламқұлов бізді қуып жетті.

Жиырма тоғызыншы ноябрьде Крюковоға келдік. Кескілескен ұрыс толассыз бір аптаға созылды, деревняны біресе немістер, біресе біз аламыз. Сондағы бір оқиға есімде.

5 декабрьде мен жараландым. Дәрігерлердің госпитальға бар дегеніне көнбей, командалық пунктте жаттым, немістер болса, тағы тықсырып барады. Москваға 30-ақ шақырым жердеміз.

Бір мезет екінші, үшінші батальондардың командирлері қосарлана телефон соқты.

— Командир жолдас, менде жеті-ақ адам қалды, — дейді бірі.

— Командир жолдас, менде 12-ақ адам қалды, — дейді екіншісі.

Телефоншыға:

— Дереу бірінші батальон командирі кіші лейтенант Исламқұловпен жалғастыр, — дедім. Мұхамбетқұл трубканы көтерді.

— Мұқа, екінші батальонда жеті-ақ адам, үшінші батальонда он екі-ақ адам қалыпты. Сізде ше?

— Менде 120 адам. Екі майор да қасымда отыр.

— Ендеше трубканы соларға беріңіз!

Екеуінің тез арада бөлімшелерімен Исламқұловтың қарамағына көшуін бұйырдым.

— Трубканы Исламқұловқа беріңіз!

— Мұқа, команданы қолға аласыз. Мына екеуін ұрысқа салыңыз.

— Ойбай-ау! — деді Мұхамбетқұл. — Бұлар майорлар ғой, қалай болады мұның өзі!

— Жасақсыз майор — майор емес. Олардың батальонды түгел жоғалтқанына сенбеймін. Дереу кірісіңіз. Істің анық-қанығын адамдар жіберіп анықтаңыз, ал, екі майорды қатардағы жауынгерлер сапына қосыңыз.

— Құп болады, Бәуке!

Кейін анықталды, екінші батальонда 7 адам емес — 170 адам, үшінші батальонда 12 адам емес — 150 адам бар екен.

Орыста мақал бар: «Өзім батыр ретінде, сізді де батыр деп таныдым» («Как храбрец, признаю Вас храбрецом»), — дейді. Сол Крюковадағы соғыста Мұхамбетқұл Исламқұловты нағыз ержүрек азамат деп танып, қаһармандығына басымды иіп едім.

Барыс жылының ережеп айының бас кезі. Түс қайта жертөледен далаға шығып, ауа райына көз салсам, аспанды қою кара бұлт қаптап, іркілмей батысқа жылжып бара жатыр екен. Қалың тұман айдаладағы жалғыз жөлаушының көңіліне қайғы салғандай, мәңгі мылқау кара орман ішіндегі күн көзін көргенде жайнап, ойнап, алуан түрлі құлпырған кілем түрі ашық алаңқайға (поляна) былқ етпей, жым-жырт, үнсіз сұлап жатқан шалажансар, солғын, терең қайғылы ойға шүңгігендей көрінді.

— Әлде, колдың барлығы қатты ұйқыда түс көріп жатқан болды ма, тырс еткен дыбыс естілмейді ғой, — дей бергенімде: — Аттар даяр, гвардия майоры жолдас, — деп баяндады адъютант.

— Подполковникті шақырғын, — дедім.

Егде жаска келген начальник штабым, орта бойлы,

дембелше келген кісі, мықынындағы бес атарын қапсыра ұстап, борт-борт желін келді.

— Мынау қайдан келген тыныштық, Игнат Платонович? — дегенімде:

— Ой, тәйірі-ай, соғыс кезінде қайдан тыныштық болсын, екі жерде пышақтасып, іресіп жатырмыз, — деп сабырлы даусымен, үйреншікті нақтылықпен баяндай бастады.

Бұкпалап, таяй сүріне ор жағалай жүгіріп бара жатырмын, оң қолымнан шап ұстай алып:

— Орға түсіңіз, гвардия майоры жолдас, алдағы жау бақылаушысының көзіне түсе көрменіз, — деді аккұба келген жас орыс жігіті.

— Неғып жатырсыңдар? — деп едім, ол «тыс» дегендей ишарат бере жақындап:

— Алдыңғы окопта немістер... Лейтенант оларды әдейі жіберді... Қакпанға түсіріп аламыз, — дейді. Бізге еш уақытта атушы болмандар, үнін шығармастан құртыңдар, деп жарлық етті, — деп асығып, сасып, сыбырлай баяндады.

— Айтканыңа түсінсем, тобеңді көрмейін, — деп таңғала бетіне қарап, — сен өзің не былжыратып тұрсың, жөндеп тоқ етеріңді бір-ақ айтшы, — дедім. Ол тағы сыбырлап, жасыл көзін үрейлендіре күліп: — Қазір, қазір... тоқ етерін қазір айтамын, — деп қолын бір сермеді де, алдыңғы ор мүйісіне тышқан аңдыған мысықтай жиналып ыршып, жоқ болып кетті. Адъютант таңғала қарап аузын аша бергенде, қарлыққан дауыспен:

— Аузына пилотканы тыққын... Үнін шығара көрме-

гін... Ойбай, қатты буындырма... Мынаусын мен бармағымды қаттырақ батырып жіберіп буындырып олтіріп қойдым ба? — деген сыбырға жетіп барсақ, ор түбінде он немістің алқымынан біздің он жігіт алып, жығып салып, үстеріне мініп, қылкындыра арпалысып жатқанын көрдім.

Әлібек пен Далман екі жақтағы шетінен көгендегі қозыларды ағытқандай немістердің қару-жарақтарын алып, ауыздарын таңып, қолдарын артына байлап, тұтқыннан босатып, ор жиегіне қарата итермелеп жіберіп жатқанына аң-таң болып тұрып қалыппын. Мені коре сала лейтенант Әлібек баяндау кейпімен маған қарай тұра ұмтылды.

— Кейін, кейін айтарсың, ерім, — деп қолыммен сілтей тоқтаттым.

— Майор жолдас, немістер оң қолымен ешқандай әрекет етпейді, оны байқап тұрсыз ба, — деді адъютант.

— Иә, — дедім де, бетіне жалт қарап: — не деп қыртып тұрсың, бар, жәрдемдес мыналарға. Байқауды маған-ақ тапсыр, — дедім.

— Құп болады, — деп ынталана ұмтылды ол.

— Қоки атаң аузы, тағы жиырма неміс келеді, — деді бакылаушы қырғыз жігіт.

— Нысананнан түсіре көрмегін... Мыналарын жайғастыруды аяқтауға аз қалды, сабыр ет, мен айтпастан атпағын, — деді лейтенант.

Жауынгер басын изеді де, қол пулеметінің құндағын қапсыра құшақтап, нысананы көздей берді. Қасына барып:

— Қайда? — деп сұрап ем.

— Ойпандағы бұтаның ішінде, қазір бермен шығады, — деп мойын бұрмай тұра берді.

Рас екен, біресе еңбектеп, біресе жер бауырлап келе жатқан жиырма шақты немістерді мен де көрдім.

— Әлібек, немістер 150 метрдей жерде. Мына пулеметчикке айтатыныңды айтсаңшы, — деп артыма қарасам, ол шынымен босаған екен, күлімсіреп бала мінез лейтенант:

— Сабыр етіңіз, ақсақал, аналар біраз ұзасын, — деп артты көрсетті де, көзі жәудіреп: — ағатай, сіздің кетуіңізді сұранам, біз атсақ, немістер де атады ғой, сіздің бекер қауіпте болуыңыздың қажеті не? — деді.

— Жүз метр қалды, адамдарың қайда, тез істейтініңді істе. Мен туралы қамқорлығыңды одан кейін айтарсын, — дедім түрімді суытып.

Әлібек екінші пулеметті өзі алып, қырғыз жігітіне:

— Мен оң канаттан, сен сол қанатынан ортасына дейін «огонь!» — деп команда берді.

Екі қол пулемет бірден сақ етін дүрілдей өлімді шашыратты. Дұшпан қирай құлап, шетінен жығылып, сұлай бастады. Сәл тыныс ала беріп, екеуі бірдей тағы да атты.

— Дұрыс. Тірі қалған біреуі де көріпбейді, тоқтат, — дей бергенімде, жау жағынан бірнеше оқ зу-зу етіп өте шықты. Орға бұға қалдық. Неміс қояр емес. Бас көтертпей, оқ пен минаның астына алып, сабалап жатыр бізді. Окоптың түбіне отырдық.

— Қане, неміс тыншыққанша, темекі тартып алалық, жігіттер. Мүмкін бір миңасы тіке түсе қойғандай болса,

папирос бекерге шығын болар, — деп күлін жігіттерге күміс құтымды ұсындым. Папиросты ала беріп, масадан қорғанғандай қырғыз жігіті оң қолымен құлағын қақты да:

— Еми, атанды ұрайын, не болған? — деп қолындағы қанға таңғала қарады. Әлібек жүгіріп келіп қарады да:

— Ой, жігітім-ау! Құлағыңды тесіп кетінті ғой, — деп қалтасынан жалма-жан шүберек алып таңа бастады. Темекінің түтінін бұрқырата шығарып отырып:

— Оқасы жоқ, лейтенант жолдас, немістер мені соғыстан кейін сырға тақсын деп құлағымды тескен шығар, — деп сабырлы жүзімен езуін жиды. Кенет жауынгер аспанға қолын шошайтып:

— Майор жолдас, біздің снаряд, — деді.

— Мына шудың ішінде оны қайдан тани қойдың? — деген сұрағыма:

— Біздің снарядтың зуылдағаны немістердікіндей емес, оны мен әр уақытта ажырата білемін, — деді.

Айтқанындай-ақ алдымыздағы неміс бекінісіне біздің зеңбіректер оқ жаудырып, гүрсілдеп, үстін-үстін жарылып жатқандарының даусы анық естіле бастады. Аздан соң бізді атып жатқан пулеметтер мен минометтердің үні өшті.

Түнгі сағат он екі. Жертөлеге Игнат Платонофич кіріп келіп:

— Командир жолдас, лейтенант Әлібек Қаржаубайұлы оншақты жауынгерімен сіздің шақыруыңыз бойынша келіп тұр, — деді.

— Шақырыңыз, барлығы кірсін осында, — дедім. Олар ізетпен, әскери әдеп ұстап кіріп келді.

— Шешініп отырыңыздар, жігіттер. Игнат Платонофич, сіз де отырыңыз, — дедім де, — Николай он үш адамға ас даярлат, — деп адъютантқа бұйырдым. Жас, акқұба орыс жігітіне: — Сен кім боласың? — дедім. Ол орнынан ыршып тұрды.

— Отырып айт, асыкпастан, — дедім.

— Мен — Ян Каршаков. Соғыстан бұрын онжылдық мектептің ақырғы бөлімінде оқыдым, әкем тері заводында жұмыскер болып істейді, — деді де, басқа не айтайын деп, ұяла қызарды.

— Дұрыс. Сен кімсің? — дедім басы таңулы кыргызға.

— Мен — ефрейтор Ошпанқұл Алымов. Соғыстан бұрын бастауыш мектебінде мұғалім болып істедім. Педтехникумды 1939 жылы бітірдім. Әкем — колхозшы.

— Дұрыс. Сержант Далман, кім екеніңді толығынан айт, — деп ем, Далман қымсынып:

— Мені білесіз ғой, несін қайталайын, — деді.

— Жадымда жоқ, есіме түсіргін, — дегенде адъютант үстелдің үстіне тамақ әкеліп қойды.

— Жарайды, кейін айтарсың, — деп әрқайсысының алдына арақ құйылып біткен соң:

— Мен анық-қанығын білмеймін. Бірақ та сендер бүгін әжептәуір қызмет атқардыңдар. Өздерің кейіннен маған түсіндіре жатарсыңдар. Сендердің амандықтырың үшін алдымен жұтыңдар мына рәмкедегіні, — дедім.

Тамактанып болған соң, Далман:

— Рұқсат болса, майор жолдас мен айтайын, — деді.

— Айта қойғын.

— Мен, Далман Моисей Саламонович, ұлтым — ев-

рей. Соғыстан бір жыл бұрын ғана түрмеден шыққан рецедивистің. Маған елім сеніп қолыма жарак берді. Мен елімнің жақсы ұлы емеспін. Сөйтсе де сенімді ақтау қиын екен. Осы соғыста анамның ақ сүтін ақтап, Отан үшін не шейіт болып өліп, тірі қалсам, адам қатарына ақ адал ниетпен қосылуды арман қылып, алдыма асқар таудай мақсат етіп едім. Басқа не айтайын...

ОФИЦЕРДІҢ МАЙДАН ДӘПТЕРІНЕН

Мен 22 жасымнан бері әскер қатарындағы адамның бірімін. Ұлы Отанымыздың көп жерлерін маған қызмет аралатты. Төрт-бес жылғы өмірім қан майдан шебінде өтті.

Мен кеңсе офицері болғаным жоқ. Қатарда да, майданда да алдыңғы шепте жүргендердің біреуі болдым. Қайда жүрсем де, солдаттармен араласып жүріп, олардың тобының ішінде болуға тырыстым. Қызметті жай қатардағы (рядовой) жауынгерден бастап, 15 мың басы (командир дивизии) болу дәрежесіне дейін жеттім.

Солдаттарға сабақ та бердім, олардан өзім сабақ та алдым. «Тіс қаққан» жауынгерлермен пікір алысып, олармен сырласып, кей-кезде ақылдасып, жаңадан келген жауынгерлермен әңгімелесіп жүруді әдет еттім. Сөзімде, әңгімелерімде халық мақал-мәтелдерін пайдаланудан бас тартпадым. Сонымен қатар, тәжірибемізден қорытынды түрде туған ой-пікірлерімді де қысқартып айтудан тайынбадым.

«Көп түкірсе, көл болады» дегендей, менің ұстазым

қызметтес, майдандас жолдастарым, достарым, солдаттар болды. Ой, пікір, сана жағынан мені байытқан солар.

1941 жылы маған бір тілші:

— Сіз қандай академияны бітіріп едіңіз? — деп сұрақ берді.

— Мен халық академиясын бітіріп едім.

— Ондай да академия бар ма еді? — деп ол таңқалды.

— Мой полк — моя академия. Я прежде всего учусь у него, а потом учу его же, — дегенімде ол қарқ-қарқ күліп, түсінгендігін білдірді.

Көпке, меніңше, пайдам аз тиді. Көптің қорынан, халық қазынасынан мен мол пайда алдым. Мені адам етіп, атымды шығарған көпшілік.

Мені кейбіреулер ұялмай-қызармай «батыр» дейді. Шынында, мен батыр емеспін. Біреуден жығылып, біреуді жығып жүргендердің бірімін. Мені жаратқан көпшілік — жауынгерлер қоғамы.

Итак, мой полк — моя академия. 1942 жылы жаздың бір айында саяси жетекшілердің жиналысында, солардың тілектері бойынша, бірнеше қысқа пікірлерімді айтып бердім. Барлығы дәптеріне жазып алды. Олардың арасында Құрманбек пен Мәлік те бар еді. Саяси жетекшілер сондағы айтылған сөздердің көбін қызметтерінде пайдаланып жүрді. Кейбіреулері майдан газетеріне де басылды.

Әрине, жеке айтылған сөз, сөйлемдер кейбіреулерге тоқал ешкідей болып көрінуі де мүмкін. Бірақ, біз майдан шебінде, үгіт-насихат ісінде оларды жағдайға байланыстырып, айтқан сөздеріміздің тұжырымды, қорытындысы ретінде пайдаландық. Жауынгерлер оған түсі-

ніп отырды. Халқымыздың мақал-мәтелдері, өздеріміздің тәжірибеден алған қорытындыларымыз найза мен ок сияқты қолымыздағы жарак болып, бізді кезінде қаруландырып, көңілімізге әжептәуір тірек болып отырды. Дұрысы — жәрдемдесті.

Менің екінші ана тілім — орыс тілі. Мен — орыс, қазақ тілін тең ұстауға тырысқандардың біреуімін. Ойымды орысша келсе — орысша, қазақша келсе — қазақша соға беремін. Кей кезде «қайдан шықсаң, одан шық» деп араластырып сөйлеймін, араластырып жазамын. Бірақ та мен шокынған қазақ емеспін, менің қазақ тілім «Соц. Қазақстаннан» кем емес. Сағындықтың Құрманбегі кейіннен газет қызметіне өтті. Мәлік совет армиясының жоғары саяси орнынан ұлттар үгіт-насихатына менгеруші болды. Жап-жаман екі саяси жетекші үлкейіп, дәрежелері көтерілді.

«Блокнот агитатора» деген кітапшалардың бірнеше сандарында менің кейбір пікірлерімді халықтың мақал-мәтелдерінің арасына қосып жариялады. Құрманбек арамдық істеді. Ал, Мәлік болса, адалдық істеді. Ол бір мақал арасында (газетте) менің сөздерімнің атын атап, кей жерінде дәріптеп жазды. Құрманбек кейбір сөздерімді «Арпалыста» атымды атамастан эпиграф ретінде пайдаланды.

1943 жылы біраз топталған пікір жинақтарын мен Қазақстан Ғылым академиясына тапсырдым. Осы дәптерге сол пікірлерімнің басын қосқан ретінде тізіп отырмын.

1941 жылдың бұлыңғыр октябрь айы. Дұшпан легі алдымен дивизияның сол канатындағы 1075 полкқа топтана тиісті. Ұдайы үш тәулік арпалыса айқасқан ұрыс жүргі-

зілді. Үлкен ұрыстың сарынын алыстан естігенім бол-
маса, оған мен қатысқанам жоқ. Мен дивизияның орта-
лығындағы басқа полкта едім.

Генерал Панфилов қызу ұрыстың басы-қасында бо-
лып, штабына оралып бара жатып, жолда менің штабыма
соқты. Бетін көк басып, мұрты басылмай, ерні кезеріп,
қабағы кіртііп, киімдерінің лайға айғыздалғанын көріп:

— Шаршағаныңыз көрініп тұр, генерал жолдас. Біраз
демалсаңыз қайтеді? — дегенімде ол:

— Соғыс алаңы курорт емес, жорықта жүру серуен-
деу емес. Іс жаңадан ғана басталып келе жатқанда, қалай
демалмақпын? — деп езуін жинап күлді де, — одан да,
қайта, сонда не болып жатқанын айтып берейін, — деп
әңгімесін бастады...

— “Ер есімі — ердің есінде қалады” дегендей, генерал
әңгімесінде ерлік көрсеткен жігіттердің аттарын атап,
сөйлеп отырды. Моноенко, Маслов, Ауызбүрік, Терехов,
Жетпісбаев, Снегин, Тілеуқабылов, Райкин, Ғабдуллин...

Ол кезде мен генерал атағандардың біреуімен де та-
ныс емес едім. Оны мен татар азаматы деп ойлап едім. Се-
ні де әзірбайжан деушілер бар деп күлді ол.

КӨК ТӨМПЕШ

1942 жыл 29 сентябрь. Таңертең түнерген қара бұлт
шығыстан сокқан қатты дауылдан ығысып, батысқа қарай
будак-будак көшіп барады. Аздан соң жел біраз саябыр-
сыды да, нөсер құйып қоя берді. Жер бетін сел басып,
сайлар өзенге айналды.

Далада жаңбыр бір рет жауса, орманда екі рет жауады. Тамшы сорғалап жауынгерлердің мойнына құйылды. Бірақ оны елеместен алға, дұшпан бағытынан көз алмай, мылтығын серт ұстап жауынгер тұр.

Түнере жауған күн бетпак,
Ызылдай соққан жел бетпак.
Көк орайды сарғайтқан,
Мейірімсіз күз бетпак.

Мен осындайға бой бермей қасқайып тұрған жауынгерге ұшырасып тұрмын.

— Қалай, батырым, жауын өтті ме?

— Қайтер дейсіз, үйреншікті нәрсе ғой. Бізден өткен жауын немістің мойнынан да сорғалап тұрған болар, — деді ол.

— Оның дұрыс, — деп алға кетіп бара жатыр едім, ол:

— Тоқтаңыз... — деді де серт ұстап тұрған мылтығын кезеп, бір рет атып жіберді. Маған «жат» дегендей ишарат білдірді. Содан соң ол:

— Тағы біреуі бар болатын, абайлаңыз, — деді.

Ол алдымыздағы көк төмпешікті нысанаға алып тағы да атты. Көріп жатырмын, төмпеш екі рет аунап түсті. Ол еңбектеп барып, окка ұшқан жаудың документін алып келді. Екі сағат бойы аңдысқандарын айтты. Мен бетіне тесіле қарап, оған темекі бердім. Ол темекіні алды да, бұрынғысынша қасқайып, орнына барып тұрды.

Мен оның жүзінен қырағы, сергек, әрі мерген, ержүрек қазақ жігітінің кейпін көрдім. Оның Отан алдындағы борышын тапжылмай орындайтындығын, ол үшін суыққа тоңып, ыстыққа күйге әзір екендігі айқын сезіліп тұрды.

— Сен Тұрғара Тұраровсың ғой, — деген сұрағыма, ол басын изеді. Тұраров бір емес, мың, миллион. Әрбір карапайым жауынгер өз міндетін табандылықпен адал орындайды. Орындауға міндетті де, — дегенді айтып тұрғандай болды оның сабырлы жүзі.

Ал, енді генерал-полковник Чистяковка оралайық:
— Сол кісі туралы бір-екі естелігімді айтып берейін.

I

Бір иі қанбаған камыр сияқты майорым бар еді. Соған ашуланып (комдив кезім ғой), начальник штабымды шақырып алып: «Откомандировать его в распоряжение штаба армии, такой болван мне не нужен», — деп бұйырдым. Майор сұп-сұр болып кетті... .

Үш күннен кейін майор қайтып келін, маған конверт тапсырды. Конвертті алып оқып едім, генерал-полковниктің почеркі өте жаман кісі еді. 3-кластағы балалардың жазған почеркісінен аспаушы еді (как ученический почерк). Былай деп жазыпты:

«Тов. Момыш-улы.

Если товарищ майор не хочет работать — научите его работать. Когда он, товарищ майор, научится и будет хорошо работать, можете откомандировывать его в мое распоряжение. И. Чистяков», — деп қол қойыпты. Шынымды айтсам, от генерал-полковника я не ожидал такой записки. Денем ұялғанымнан ысып кетті. Оны майор да сезді.

— Ну что же, товарищ майор, командующий приказал Вам работать, а мне приказал учить Вас понятно!

— Понятно, товарищ полковник, — деп честь беріп какиып тұрды.

— Я, Вас назначаю командиром батальона. Берите себя в руки, подумайте. Если Ваш батальон не будет одним из передовых в моей дивизии, (у меня в дивизии 7 полков) пеняйте на себя. Я, Вас тогда растреляю, имейте ввиду это... — Содан соң күлдім. — Поздравляю вас с новым назначением на высокую должность. До свидания. Я за Вами буду строго следить.

— Слушаюсь, товарищ полковник, благодарю за доверие.

Кейіннен майор оказался не плохим командиром батальона. Адамды кемітіп құрту оп-онай ғой, көтеру қиын. Егер де генерал-полковник Иван Михайловичтың жанағы запискасы болмаса, майор құрып кететіндердің біреуі еді.

Герой Советского Союза, генерал-полковник Иван Михайлович Чистяков (в конце войны главнокомандующий Советскими войсками в Корее, ныне главный инспектор сухопутных войск Советской Армии) он является одним из моих учителей — наставников. Почему то, я ему очень понравился. Он даже меня очень любил. Қан майданда жақсы кору онай емес. Қастасып, өштесу оп-онай. Оны мен басымнан өткізгендердің біреуімін. Адам — пенде. Кемістік әркімде де бар. Кемістігі жоқ деп ойлайтын адамдар адам емес. Надандықтың үлкен дәрежесі сол ойда жатыр. Мойныма аламын: менің жақсы қасиетімнен жаман қасиетім аз емес. Құдай маған кемістіктерді аямай төгіп берді. Қартайған кезімде ойланып, өткен өмірді еске алып отырсам, өмірімде көп қателіктер істеппін.

Оларды түзеу қиын. Өткен нәрселерді қайтару мүм-

кін емес қой. Өкінемін! Қайғырамын! Қатты өкінемін!? Орысша айтқанда партия, правительство, главное командование маған өте сеніп, қан майданда қарамағыма 18 мың ерлердің тағдырын тапсырды. Солардың мен командирі болдым. Обалы не керек, өзімді-өзім аяған жоқпын. Қармағымдағыларды да аяған жоқпын. Қартайғанда ойлап отырсам, жастық қызушылыққа ерікті көбірек беріп жіберген екенмін. Из-за моей глупости жүздеген жауынгерлер құрбан болды. Соған жаңа ғана түсінін отырмын.

Қартайғанда көзімнен жас шықпай отыр. Мен жылауық шал емеспін. Коздерімді ойып алсандар, арман жоқ. Көзімнен қан шығар, бірақ жас шықпайды. Мен өзімді, жауынгерлерімді базарға жұмсаған жоқпын, Отан үшін, намыс үшін жауға жұмсадым, ажалға жұмсадым. Құрбандарымыз аз болған жоқ. В меня стреляли больше чем тысячи раз — я не виноват, что меня не убили. Мен өзімді-өзім аяп көрген жан емеспін... Осы сезім «Ей, алжыған шал, өзіңді-өзің кеміте бермегін. Ел басына күн туғанда, қайғысыз елімізде бір семья жоқ екенін түсінбейсің бе!? Соның біреуі өзіңсің. Оттамастан, алжымас-тан көрген-білгенінді ұрпаққа айтып, жазып кеткін», — деп маған аруақтар айқайлады. Мен оларды тыңдауға, тілін алуға мәжбүр болдым. Сол себепті жаза бастадым, жазып жүрмін. Мен жазушы емеспін.

Мен тек қана мемуаристпін — шындықты ғана жазамын. Болған оқиға мен көзіммен көргендерімді ғана жазамын.

Бұдан он-он бес жыл бұрын жазғаным есіме түсті (10—15 лет тому назад я писал):

Доктор-ау, тамырымды ұстамашы,
Еріксіз сырынды айт деп қыстамашы.
Өзінен басқа жанға сенбейтұғын,
Қайсыбір қатыгезге ұқсамашы.

Доктор-ау, менің ешқандай сыркатым жоқ,
Денім сау, қатыным сұлу, тамағым тоқ.
Үйренген арпалысқа сорлы басым,
Атарға оғым да жоқ, жауым да жоқ.

А, кейінгі жылдары

Доктор-ау, тамырымды ұстасаншы, — деуге көштім.

Подстрочник

О, доктор, не щупайте мне пульсы,
Не вынуждайте меня исповедываться
Не уподобьтесь жесткому самоверу
(Кроме себя никому неверующему)

О, доктор, у меня нет никаких недугов,
Я здоров, жена красива, один из сытых я
Моя взбалмошная привыкшая к схваткам
Чтоб выстрелить (пальнуть) у меня пули нет
Достоинейшего этой пули — врага нет.

Вчера Әсет Аукебаев сказал мне, что поданным книжной палаты я автор пятнадцати книг (15) книг изданных в Казахстане. Тиражи около 1.500.000 экз. Одиннадцать (11) книг изданных в России, Киргизии, Таджикистане, Узбекистане. А за рубежом на шести языках...

Я автор около 250 статей, около 100-1500 строк стихотворений и афоризмов.

Я был приятно удивлен. Придя домой я написал на память:

- 1) История одной ночи
 - 2) Наша семья
 - 3) За нами Москва
 - 4) Генерал Панфилов
 - 5) Фронтовые встречи
 - 6) Я помню их на каз. яз.
 - 7) Сборник I
 - 8) Сборник II
 - 9) Жауынгерлер тұлғасы
 - 10) Төлеген Тоқтаров
 - 11) Артымызда Москва
 - 12) Ел басына күн туса
 - 13) Біздің генерал
 - 14) Олар менің есімде
 - 15) Куба әсерлері
 - 16) Ұшқан ұям
- Рас екен-ау, деп сендім.
Басқа айтқандарым да рас болуы керек.

ҚАРТТЫҚ ТУРАЛЫ ТОЛҒАНЫС

Қарттық аяғымды тұсап, үйден шығармай, отбасында көгендеп қойды. Қолым қалтырап, түрегелсем тізем дірілдеп, буыннан әл кеткенімен, көкірегім сайрандай ашық, ақылым тетік, көзім әлі де қырағы. Ойдың жүйріктігін кісі қартайып, бөстекке тұтқын болғанда ғана

біледі екен. Ел іші, акыры үй шаруасына айналысып, тірлікке алданбағаннан кейін, өткен-кеткеннің барлығы ап-айқын болып, көкірегінде сайрап, көз алдында жолдай жосылып тұрады екен.

Токсан түрлі шешуі бар торка сияқты іліге, түйіле шатысқан өмірдің тоқымасын тоқсандағы қарт шешуі оңай ма деп те қаламын. Бірақ та төріңнен көрің жақын болғаннан кейін, денеден кеткен күш ойды өрге сүйреп, қанды қайнатудың орнына, жаныңды көрге сүйреп, тәніңді күннен күнге дамыл таппай суытқанын сезген соң, сарғайған жапырақтай, дымқылға түсіп шірігендей, кей кезде ойға терең сүңгіп отырып, мүлгіп-қалғу қарттықтың серуен жолдасы екендігіне бүгін көзім де, ақылым да айқын жетіп отыр. Кеудіреген қарт денені ой кернеп, сыздауықтай сыздататын мезгіл де аз көріңбейді. Тек өткен-кеткен ғана өне бойы ми қонағы болып тұра да бермейді. Кей кезде болашақты да ойлайсың. Бірақ та оған өзің жетпеуге көзің анық жеткендіктен бе, тап осы кездегіні, болашақты, сенікі емес — балалардікі деген өзімшілдік мінез пайда болып, егер де өмірімнің мен татқан ащы-тұщысынан білгенімді айтсам, тағы да жастардың біреуі «Мына алжыған шал не деп ақыл айтып былшылдап отырды» естіртіп айтпаса да, ішінен айта ма деп қаймығып, бар сырынды ішіңе сақтап отыра береді екенсің. Зерігесің, ойдан да қашық болғың келеді. Сарғайып, сазарып отыра берген соң, қайтадан ой қоршауына қалай түсіп мүлги қалғығаныңды оянғанда бір-ақ сезесің.

Жастар көзінің қырымен қарай беріп, біріне ымдай жымыып саған күледі. Әдеп тұтқаннан шаршап, кей кез-

де баланы ояткандай сөзінді дұрыстап ішінен мысқылдайды, ақырында қарттарды ашық келемеж қылудан тайынбайтын немере-шөберелер де құдай акын, жок емес, меніңше, көп те. Оларға ызаланып, құсаланатын да дәрмен аздыктан ба, әйтеуір елемеген болып отыра бересін. Өйткені олар ойлап, ұялып басылмайды, басынады — төбеңде ойнайтын әсіренкіліктері де болмай қоймағанда, «басыңа келсінді» қарғап ойламайсың, «көп жаса» деген тілекпен айтқаныңды сезгенде, қарттықтың ішінің сонша кеңдігіне тан қаласың.

Менің тірлігім — ой, ой үстінде қалғу. Қалғу — менің тұлпарым, ұйқы — менің желмаям. Көзім ілініп кетсе, жаһан кезіп, серуендеп шаршағанымды бір-ақ сезем.

Қар жауды кара жерге кетпейтұғын,
Астында екі бұлақ кеппейтұғын.
Құрылған меруерттен есіл қала,
Табылмас сені ұста септейтұғын.

Қарттықтан мүгедек болып отырып, өзінді-өзің бұл дүниеге ертең-бүрсігүні кететін қонақ санағандықтан ба, кісі өмір қадірін қартайғанда шынымен-ақ біле ме деймін. Қартайған сайын жан тәтті бола ма деймін. Ақырғы күнінде ешкімді ренжіткін келмейді, біреудің көңілі қалмасын деген пікір ойыңнан кетпей, жастардың бәріне «қарағым-шырағымды» алдап, айлалау үшін емес, шын ниетіңмен-ақ жақсы көргендіктен айтасың. Кімге болса да жаманшылық ойламайсың, бәріне де алладан жақсылық тілейсің. Өзіңнен кішілердің барлығы көзіне әртүрлі құлпырған гүл сияктанып көрінеді. Қарт кісі жастарға гүлге мейірімденгендей мейірімденіп, қызыға

жаны ашып, аяулы мінезбенен қарайды екен, олар бақытты болса, шын ниетіңмен қуанады екенсің, бақытсыздығына, жеңіл-желпілігіне кәдімгідей-ақ кәрі қабырған қайысып, қынжыла қайғы ұрғандай боласың. Елдің барлығына бақыт тілейсің. Бәрі бірдей жақсы болып, өмір қызығын уайымсыз өткізсін дейсің. Бұдан бұрын қарттықтың соншама ақ ниет, мырза екенін кім біліпті. «Бала да бір, қарт та бір» дейді қазақ. Мүмкін, дұрыс шығар. Баланың ойы алға жүйрік болса, қарттың ойы артқа жүйрік, шапшаң, күнәлі өткен өмірді мезгілде аралап шыға келеді. Баланың ойы — тәлтіректеген тапыр-тапыр ұйытқи сокқан қиыр ұшы, байланысы жоқ қызық ой, қарттың ойы — тіс қаққан тетік ой — белдер асып, қырға шығып, кейін өз ізіне өзің қарап, қисық-қыңырын сынақ көзбен көрген мезгілдей болғандығынан болуы керек деймін.

Жеңгеннің әкесі Бекбай, оның ағасы Көкбай деген кісі болған. Екеуі де Абайдың замандасы болған кісілер. Үлкен ағасын өзіне атқосшы қылған Абай, мынаның әкесін Семейге жіберген. Соған мал беріп, бақтырып, барғанда тұратын тұрағы еткен. Яғни Абайдың Семейдегі даяшысы болған. Абай капризный кісі болған. Абайға бұлардың жақындығы осы жағынан. Ал, енді шежіре жағынан алғанда, бұлар тобықты емес. Бұлар Уақ-Керей, бұлар ру жағынан С. Мұқановқа жақын. Бұлардың ата-бабасын Абай өзіне тартқан. Абайдың атын ата-бабалары жамылып келсе, бұлар да Абайға жақынбыз деп жүреді. Әкесі негізінен Семейдегі Абайдың қызметшісі болған кісі. Өйткені Абайға қонақ үй керек, сол үшін

ұстаған. Мұны маған олардың өздері айтып берді, ру сұрасканда қариялары айтады.

Шамасын білмеген кісiде ауыл жоқ. Шаманың да шеңбері бар. Соны байқау үшін аз, көп болсын, ақыл керек. Мынауың шаманы, ұн шеңберді де білмейді. Шаманы білу үлкен нәрсе, онымен санаспасқа болмайды. Өмірден орнын арсыздар мен ақымақтар ғана таба алмайды.

Абайша:

Сен де бір кірпіш дүниеге
Кетігін тап та бар, қалан деген ой.

Өмірден біз қайғырып уайым жейміз....
Құдірет оны да біз өмір дейміз, —

депті ауылдың қазағы. Я не исключения. Менде де сондай арман бар. Арман деген сөзге дұрыс түсіну керек. Арманның түбі жоқ, терең нәрсе. Дарынды ғалымдардың, ақындардың, әншілердің түбіне жетпеген арманының тегі сол болады. Тіке айтқанда Морис, Э., Л., Сталиндер сол арманның түбіне жету — орысша айтқанда невозможно.

Мечта — это поэтическое слово... Никто не постиг в истории человечества своему мечту. Это невозможно! Реализм мен романтизмді айыра білу керек. К несчастью человечество — мы до сих пор не различаем разницу между реализмом и идеализмом.

Человек — сознательные животные. Сознание в разное время понимается по разному. Так сознаниям, коммунизм

— это утопия. Мы сами видим что такое социализм. Глупый Хрущев заявил — мол завершили строительства социализма — деп оттады ғой.

Личные интересы каждого поколения разное. Бір заман, бір заманға ұксамайды. Бір заманның балалары екінші заманның балаларына то же ұксамайды. Әркімнің өз заманы өздеріне жарастықты. Олардың жақсылығы да, кемістігі де болады. Оларға пайғамбар болудың қажеті жоқ. По этому всякие предсказывание это абсалютное ерунда. Кішкентай мысал. Өзіміздің бел баламыз кейде тілімізді алады, кейде тілімізді алмайды, а предсказывать будущее — общее явления, это очень строго безответственное явление. Сама будущего поколения, сами будущее общества в смысле закономерного своего развития будут решать свою судьбу. Нам, старшим поколениям, командовать им нечего. Жить да им, а не нам. Пусть они сами решают свою судьбу. Наставниках мы их негодимся.

Я как старый человек может грубо, может быть резко выразил свою мнения, я не прошу прощения — потому что я так думаю, а вы как думаете дело Вашей (жизни).

Мен Бауыржан Момышұлымын — я — знаменитый полковник (это говорю без ложной скромности); Я признан как полководец — как воин, не только в Казахстане, не только в Советском Союзе, а во всем мире. Я писатель, я ученый — философ, психолог. Я — поэт, я — инженер.... Все это говорится без ложной скромности, на все эти перечисленные вещи у меня имеются документы.

Со мной шутить можно, но баловаться нельзя.

Служу Советскому Союзу.

Біздің тұқымда Естемес деген кісі болған. Ол кісі Киікбай (руынан) болады. Қаражол біздің ауылдан өтеді. Ол қырғыз, казактың, өзбектің араласқан жолы. Сол қаражолдан орыстар да жүреді екен. Орыстың бір арбасы (жүгін артқан соң аттары шаршап) Шетбұлақтың түбінде тоқтап, болдырған аттарына шөп беріп, шаршаған орыстар арбасында ұйықтап қалады. Естемес жылқы бағып жүреді екен. Таң сәрі жаңағы арбасының үстіне шығады.

— Ой, әкенді ұрайын кәпірлер неғып жатыр, ұры болуы керек, — деп қолындағы шокпармен орысты ұрып-ұрып тұрмастай етеді. Сондағы оның ойы ұры деп жазалағаны, оның психологиясы солай. Орыс ақылды орыс екен.

— Әй, сен жынды казак екенсің ғой. Мені кінәсіз неге сабадың? Даланың алақанындай бір жерді қызғандың ба менен? Атым болдырып, өзім ұйықтап жатқанда неге ұрдың мені, оңбаған екенсің ғой. Менің жазығым не? — дегеннен кейін Естемес:

— Алжыдык тақсыр, кешіріңіз, — деп алдына жүгінеді.

Қазақша білетін орыс екен.

— Кешірдім, карағым, Құдай кешірсе, мен кешірдім, — дейді. Сонда Естемес қайтадан аяғына жығылыпты...

Естеместің екінші қылығы бар (естуімше айтамын). Бірде жолмен орыстардың арбасы өтіп бара жатыр екен. Оған Естемес тағы да қыр корсетем деп бір орысты ұстапты арбасымен. Орыс қазақша білмейді екен. Естемес те орысшаны «катырады» екен. Әлгі жерде екеуі тілдесе алмапты. Ұстаған Естемес қой. Орыс байғұс:

— Мына кырғызға не жок, мен жолыммен кетіп барам ғой, — деп ойлайды.

Бұл жер поездың қызыл отаудың жаңа ғана өткен кезі. Мұны Естемес есітеді. Сонда біздің тұқымдағы 1-рет орысша «сөйлеген» Естемес:

— Ой, ібіламант, пойыз Ташкент пойдат. Кіспен Фрүнзе пойдат іпіламант, — депті. Орыс қорыққанынан екі атын беруге де дайын, бірақ түсінбейді. Екі атын алып, арбасын тастап ауылға келеді. Әкем Естеместен үлкен болатын. Әкеме кәпірдің атын тартып алдым деп мактанып келеді.

Ол кезде кішінің үлкенді сыйлайтын кезі ғой, қазіргі замандағыдай емес:

— Ой, оқырандаған ит, орыс кәпір болса да, адамның баласы болады. Өз тірлігімен бара жатқанның атын тартып алған қандай итсің сен. Оның айыбы не, ұрлық істемеді, ауылды шаппады, ол — жолаушы. Жолаушының жолын тоқтатқан иттікке жатады, — деп менің әкем Естеместі ағаның жолымен сабапты.

— Атын қайтарып бер, сындырған арбаңды түзетіп беріп, «Жолың болсын» деп шығарып сал, — деп тағы ұрсады.

Таяқ жеген Естемес бәрін орындап, орысқа извиняет деп кешірім сұраған екен.

МУЗЕЙ АПА

Мен орнымнан тұрып, басқа болмеге кеттім.

Мен тауда қызмет істеп жатыр едім. Телефон сыңғыр ете қалды.

— Бауке! Айнабұлақтан құда-құдағилар мен жездем

келіпті. Олардың үстіне Музей апашка келді... — деді жұбайым Ғайникамал.

— Олар қайда тоқтапты?

— Қайда тоқтасын, бәрі де біздікінде отыр...

— Бір нәрсені бастап қойып едім, соны бірер сағатта бітіріп болып үйге барайын, әзірінше қонақтарыңды өзін күте бергін...

— Музей апа телефонды сұрап тұр...

— Бергін.

— Ау, мен ғой, — деген Музей апаның даусы естілді.

— Здраствуй апке, — дедім мен.

— Как... тағы не деуші еді, — деп күліп Музей апа, — әй, сенің әке-шешен мұсылман еді ғой, мені мазактамас-тан, бай болғыр, казакшалап сөйлеші, — деді маған.

— Извиняюсь, Музей апа. Қалай, ат-көлігіңіз аман-есен келдіңіз бе?...

— Вот так хорошо! Ти мой браток! Правда?

— Правда Музей апашка... Ал, кемпір, енді өзін шоқыныпсың ғой...

— Қойшы! Құдай сақтасын...

— Не алып келдің бізге?

— Не знаем, жонка свой спроси...

— Онда телефонды Каманға бергін...

— Апам қой сойып, бас-сирағын үйітіп алып келіпті, — деді Ғайникамал.

— Дұрыс екен. Тамағыңды қойдың ба?

— Ет пісіп жатыр ғой.

— Дұрыс. Екі сағаттан кейін үйде болам...

Үйге кіріп барсам, жайылған дастарқан үстінде он-шақты адам отыр екен. Төрде Музей апа отыр. Оның

алдында бір бокал шампан тұр, қолындағы папиросын, мен кіре салысымен, столдың астына тастап, сасқалақтап:

— Айналайын, қарағым, — деп тұрып мені айма-лады...

Қонақтармен сәлемдесіп болып, біраз отырғаннан кейін мен Музей апаға қарап былай дедім:

— Әпке, сіз, Әлиман, мен бір әке, бір шешеден екеніміз рас па?

— Рас қой, қарағым.

— Рас болса, Разия мен Момыштың бір баласы пейішке барады деп ойлаушы едім...

— Бәріміз де барамыз ғой, қалқам.

— Әлиман пейішке бармайды, оның себебі — ол оқтасанда сауда істейтінін сіз өзіңіз білесіз ғой.

— Қойшы қайдағы жоқ сөзіңді...

— Мен де пейішке бармаймын...

— Астапыралла, бұған не дерсің, — деп Музей апа күлді.

— Себебі мен көп адам өлтіргенмін, көп қатын алғанмын, арақ ішем, темекі тартам. Мен қалайынша пейішке бармақпын?... — отырғандар ду күлді. — Ал, сіз болсаңыз, жасырып темекі тартады екенсіз, жасырып шампан ішеді екенсіз...

Сізді пейішке бара ма деп ойлап жүруші едім, сіз де жұмактан құры қалған екенсіз, — дегенімде отырғандар тағы да ду күлін жіберісті. Музей апа қысылып, шыпшып терлеп үн қатпай отырып қалды. Қарт кісінің қысылғаны қандай жаман. Отырғандар болса өз күлкілеріне ұялып, үн қатпай тым-тырыс болып қалды.

Орамалымен терін сүртіп алып, Музей апа есін жинап алып:

— Сен менің жалғыз бауырымсың. Шешем ерте өліп қалып, сені мен бауырыма басып өсіріп едім. Бәрібір сені коре алмай тұра алмаймын. Мейлі кайда болсақ та, бірге болалық, — дегенде отырғандар жадырап ду күлісті. Конфликт сонымен бітті...

— Әпке-ау, сізге не болды? — деп шошына сұрапты таңертең шай қойып жүрген Ғайникамал, кемпірдің солғын түріне қарап.

— Кеше сөз кезегінен жеңілмейін деп айтарымды айтсам да, түнімен құдайға сыйынып, ұйықтамай шықтым, шырағым, — деп Музей апа көзіне жас алыпты.

— Құрдасың емес, құрбың емес, осы сен үлкен кісіге қылжақтауыңды қашан қоясың?! — деп Ғайникамалдың ұрсуымен менің оразам ашылды.

Азанғы шай үстінде отырмыз. Бәріміздің кабақтарымыздың солғындығын сезген сәби Мақпал тыпыршып отыра алмастан:

— Ата! Сіз Музей апашкаға ұрыстыңыз ба? — деп күтпеген жерден сұрады.

— Тәңірім-ау, мынау да сырымызды біліп қойыпты ғой, — деп апам күлді.

— Бәрін бүлдіріп отырған өзіңіздің ініңіз ғой... — деп Ғайникамал мені қуырып жеп барады. Мен де одан қалысар емесін...

Әйелің жақсы болса, айтқаныңнан шықпайды.

Ыңғайыңды біліп, көңіліңді жықпайды.

Ақымағына тап болсаң,

Өз бойына мін тақпайды деген бұрынғылар, —

деп Музей апа босаған кесесіп келініне ұсынды.

— Әй, алжыған кемпір! Сен бізді шағыстырып, аразмызға от салып кеткелі келіп пе едің? — дегеніме Музей апа кербезденіп шалқая отырып, ыстық шайды екі-үш рет асықпай ұрттап, қанттың бір шақпағын аузына салып сорып, езуін жиып сорып болып, маған көзінің қиығымен кекесін қарап:

Бір кезде ағаш едік құма өскен,
Бұл кезде ұршық болдық шуда ескен.
Дүниеде өзгермейтін еш нәрсе жоқ
Бұны да шығармағын, батыр естен, —

деп айтқан екен бұрынғылар, шырағым, — деп шайының қалғанын бір ұрттап бітіріп, Ғайникамалға бос кесесін беріп, маған ала көзімен бір қарап, қабағын шытып жұдырығын көрсетті апам. Мен орнымнан тұрып басқа бөлмеге кеттім.

Мен ешкіні шеше, текені ата істеген қазақ емеспін....
Жоқтаймын Ахмет пен Мыржақыпты.

Оқу жылы аяқтала бастады.

Кіші балалар мен үлкен балалардың жазғы демалыстарының уақыт жағынан бір ай, жарты ай айырмалары бар екен.

Кіші балаларым:

— Апама барамыз! Апама барамыз! — деп ауылға асыға жөнелді.

— Біз де апама барамыз! Біз де апама барамыз! — деп олардың соңынан ортаншы қызым мен ортаншы ұлым ай-шайға қарамастан ауылға поезбен жөнелді...

Бір жетіден кейін жұбайым да:

— Мен ауылға барам! — деп өзіміздің «Көк жорға» «Волгамен» ауылға тартты... Мен жалғыз қалдым... Үйім опырайып қалды: балалар жоқ, жұбай жоқ — дуалдар, кітаптар, қағаздар... Мен қағаздарды айналдырдым, қағаздар мені айналдырды — мәшинкеге келген ойларымды тықылдатып басумен болдым мен...

Он күннен кейін мен де поезбен ауылға аттандым. Телеграмма бергенім жоқ.

КИРИЛЛ КУЗЬМИЧ

Келесі күні таң сәріде поездан түстім. Мені қарсы алған ешкім жоқ. Поезд алдында корзинамен шерешня көтеріп жүрген бір орыс шалы кез бола кетті.

— Шерешня алыңыз! — деді ол маған.

Қарап тұрсам, түрін шырамытам.

— Кирил Кузьмич! Это вы? — дегенімде

— Мен сизди танымай тұрмын, — деді шал.

— Қанша төлейін?

— Үш сом.

— Алыңыз, Кирил Кузьмич, — деп акша бердім де күліп, — сатып алған шерешняны мен көтерейін, менің чемоданымды сіз көтеріңіз, Кирил Кузьмич... — деп екеуіміз вокзалға шықтық.

Такси жоқ екен.

— Темір жолдың астында, төменде таксилер болушы еді. Соған барып қайтыңыз. Мен сіздің жүктеріңізді карауылдап тұрайын, — деді Кирил Кузьмич.

Мен төменге кеттім... Онда да такси жоқ.

200-300 метрдей жерде милиция мекемесі бар екен. Соған бардым. Алдында бір такси тұр.

— Мен полковник Бауыржан Момышұлымын. Таксидің айдаушысы қайда екен? — дегенімде майор орнынан ұшып тұрып маған сәлем берді. Оның алдында көзі жыпылықтап тұрған орақ мұрын әзірбайжан жігітке ол:

— Полковникті алып барып, бізге қайта оралыңыз. Содан кейін кім кінәлі екенін тексерерміз... — деді.

— Майор жолдас! Мен кінәлі емеспін! Саудагерлер шатастырып отыр.

— Жап аузыңды! Айтатын сөзіңді полковникті алып барып қайтқан соң айтарсың.

— Құп, майор!

Менің баратын жерім екі жарым-ақ километр. Жолда шофер арыз айтып мазалап келеді...

Келсем, барлықтары ұйықтап жатыр екен. Оларды ояттым. У-шу болдық та қалдық. Шоферге мен екі сом бердім.

— Акшаңыздың керегі жоқ. Майорға бір ауыз ғана сөз айтып, мені төтеннен келген пәледен құтқарыңыз, полковник жолдас.

— Мен ешкімді пәледен құтқармайтын полковникпін... Майордың ісіне мен қатыспаймын, қарағым... Майор өзі әділеттікпен шешеді деп сенем... Ал, акшанды, балам!

Балалар өте көңілді... Жұбайым түске дейін бес рет жылады. Мен оған түсінбей отырмын...

Менің әкем төрт рет үйленген кісі. Тірі болса ол кісі 107-ге толар еді. Ол кісінің кейінгі жұбайы биыл жетпістің сегізінде. Ол кісіні мен шеше тұтамын. Шешем алжи бастаған кемпір. Бұрын билеп үйреніп қалған кісі, «ауру қалса да — әдет қалмайды» дегендейін, осы уақытқа дейін үй ішінде үстемдігін жүргізгісі келеді...

Бірнеше мысал.

Қарт адамның ұйқысы сергек болады. Ол кісі тұра салысымен таң сәріде самаурын қояды. Біз ұйықтап жатамыз. Самаурыны біресе өшіп, біресе жанып жатады... Сиырын сауып, сүтін сепараторға бұрап қаймақ, май істеп қояды... Біз ұйықтап жатамыз... Самаурынын кемпір қайта тұтады. Біз әлі тұрмай жатырмыз...

— Жаға берсең, самаурынға отын да шақ келмейді екен, — депті кемпір бір жолы азанғы шай үстінде. Оны менін жұбайым көңіліне ауыр алады.

Біздің балалардың ауылда жаңа өспірім туыскандары көп.

— Пошли к нам ужинать! — деп кеш сайын балаларын ертіп келеді.

— Бір тыныш отырып тамақ жемедік қой! Топтанып-топтанып келесіңдер де отырасыңдар... Қантты бір пиа-лай шайға екеуден салмай, бір шакпақтан салып ішіндер... — депті бір кеште шешем. Ол да жұбайымның көңіліне ауыр келіп қалыпты.

Шешем тауық асырайды. Жұмырткаларын өзі жинайды. Сельпоға барып оларды өткізіп, не қант, не сабын,

не шай алады. Оған біз араласпаймыз... Бір күні балаларым жұмыртқа жейміз десе, кемпір: — Болды енді! — деп балаларға жұмыртқа бермей қойыпты.

Балалар өштесін, екі жұмыртқа ұрлапты... Бәрін есептеп жүрген кемпір, жаңағы екі жұмыртқаны күні бойы іздепті... Оған әйелім:

— Апа-ау! Сізге не керек? Екі жұмыртқада сіздің неңіз бар? — деп ренжіпті.

— Маған не алып келдің? — деп үйден екі қадам шықсақ, кемиір қолын жайып алдымыздан шыға келеді.

— Апа-ау! Еш жакка барғанымыз жоқ қой!

— Ә, қайдан білейін. Қалаға барып келді ме деп ойлап едім, — деп кемпір шұғыл бұрыла жонеліп, өзінше:

— Ай, ананы бүйттірме? Мынаны өйттірме?

— Нені, апа?

— Қайдан білейін... әйтеуір тірліктерінді жөндесп істесеңдерші... — деп не айтары есінде жоқ карт орнына келіп отырады...

— Сүт тасып кетті ғой! — деп орнынан ұшып тұрады.

— Жоқ! Тасыған жоқ. Суытып, ұйытқы салып ұйытып қойдық, апа.

— Бірақ, ыстық ұйытпандар... Айран ашып кетпесін... Әлгі сойған козының етін тұздап қойындар...

— Қашанғы козы, апа?

— Кеше соймақшы едіңдер?

— Оның етін қонақтар, өзіміз жеп қойдық қой...

— Асты коп асып, кейіннен ірітіп-шірітіп жейсіндер...

— Түк қалған жоқ, апа!

— Сорпасы ашып кеткен жоқ па?.. Ашыған сорпа балалардың ішін өткізеді... Абайландар... Айтпақшы, әлгі

балалардан қалған айранды қапқа құйып қойындар, одан кейін құрт істеймін...

— Я, барлық айранды қапқа құйып қойдық, апа...

Кемпірдің барлық қылықтарын айта беруге уақыт тар. Тағы екі нәрсеге тоқталық.

Кемпірдің қалтасы тола кілт. Барлық сандық, буфет, малхана, ұстахана (мастерская), т.б. кілттері сол кісінің қолында.

— Апа! Ананы ашып беріңізші, — деп менің кіші інім кемпірдің соңынан еріі жүреді...

Бір жолы магазиннен он шакты тәрелке алып келдік. Келін тамақ істеп жатыр екен. Тамақ дайын болғанда, балалар шүпірлесіп дастарқанға жиналады. Ас алдымызға үлкен тегенемен келді.

— Апа-ау! Манағы тостағандар қайда?

— Сандыққа салып қойып едім.

— Берсеңізші. Салып жейік те!

— Ас алдарында ғой, қолдарыңмен-ақ жей берсендерші... — деді кемпір.

— Астапыралла! — деп мен жағамды ұстадым. Балалар күліп, қуырдаққа қолдарымен тиісті.

— Шыдамдылықтың да шегі бар ғой! Сіз қашанғы барлық нәрсені құлыптап жүресіз? Балалар былай тұрсын, осы келген қонақтардың алдында бізді ұялта-ұялта болған жоқсыз ба? Бұл не деген сұмдық? Сырттағы ел бізді көргенсіз демей ме? Барлығы құлыптаулы деген не сұмдық? Сіз балаларыңыз бен келіндері-ніңге сенбейсіз бе? Неңізді біз шашып жатырмыз?... — менің жұбайым мен жоқта әжесімен шәт-шәлекей болыпты да қалыпты...

Кемпір де шыжылдап, келініне ауыр сөздер айтқанға ұқсайды.

Сөздің аяғында кемпір келінін кеміте сөйлеп былай депті:

— Ай, сенің атаң болса мынандай ғана, — деп шынтақ саусағының тырнағын ғана көрсетін, — бір жапырақ қап-қара шал болатын, ал, мен болсам актамақ, ботагөз, сұп-сұлу келіншек болатынмын, — депті.

Әңгіменің осы жерін айтып, жұбайым қамығып отырғанда, мен қарқ-қарқ күлдім. Ол ызаланды...

Мен үйге бардым. Кемпір аймалап жүр. Барын алдымызға ағыл-тегіл қойып жүр... Тамақтың ортасында мен кенже, кішкене қызыма орысшалап:

«Где есть кемпрушка, там есть капирушка!» дегенді, балам, әжеңе переводтап берші, — дедім.

— Кемпірі бар үйдің — кәпірі бар! — деді балам.

— Үй-буй! Барлық сырымды келін саған айтып қойған екен ғой, — деп кемпір санын бір ұрды... Бәріміз күлістік.

АТСЫЗ КӨЛ

Біздің ауылдың қазақша аты — Мыңбұлақ. Біздің ауыл Алатаудың етегінде болады. Әр жылғадан мөлдір бұлақтар ағып жатады. Әр бұлақтың аттары да бар. Барлық бұлақтарды жинап Теріс деген өзен ағады. Оны Теріс дейтін себебі — өлкеміздегі барлық сулар шығыстан батысқа қарай ағады. Жалғыз Теріс қана батыстан шығысқа қарай ағып, тау-тасты жарып өткеннен кейін Аса деп аталады. Демек, Теріс пен Асаның тегі Мыңбұлақтан.

Қар суы, жауын сулары атам заманнан тасып, тулап айдалаға кетіп жатқан... Кейінгі кезде «мына суларды дақылға пайдаланайын деген оймен» Терістен Асаға шыға берісінен бөгепті. Су мол, ойпаң кең. Ұзындығы он шақты шақырымдай, ені екі-үш шақырымдай тұнық, суық қол пайда болыпты. Ол көлге өспірім балықтар да алып келініпті. Көлдің аты — көл болғанмен, сапа жағынан кемістіктері мол-ақ. Түбі тартпа шалшық... Әсіресе, жазғы мезгіл көлдің суын төмендегі дақылдарды суғару үшін ағытып жібереді екен. Ол да керек...

Ауылдан шығып біз сол көлге келе жатырмыз. Ауылдан тасжолға шыққанша кәдімгі шаңы бұрқыраған жолмен келеміз.

— Жап, терезенді! — деді жұбайым алда отырған маған. Мен жаптым. Темекі тұтаттым.

— Сіріңкенің шырпысын далаға тастамастан, алдындағы күлсалғышқа салғын... Темекінің күлін де машинаның еденіне түсірместен сол құтыға сілкіп отырғын... Асфальт бітті, тағы шанды жолға түстік.

— Жап терезенді... Өшір темекінді... — қайтадан басталды. Мен бағындым.

Көлге жакындап келе бергенімізде, ұлы Кемел орысшалап:

— Не дай бог, мне такую жену! — дегенде отырғандар күліп жіберісті.

Оның ол сөзіне жұбайым шамданып келе жатқанда мен:

— Әй! “Әділ биде туған жоқ” деген сөзді мен шығарған жоқпын. Кемел дұрыс айтты, — дегенімде, жұбайым:

— Әйтеуір, сендердікі жөн ғой... Ермектерің мен болдым ғой, — деп өтірік күлді.

Үш би келе жатады. Олар көлге жетеді. Көлдің бір жағасында қалың қалмақтар, бір жағасында қалың қазақтар бірін-бірі арбап, соғысқа дайындалып жатыр екен-мыс.

Алайық мына көлдің қуын атып, —
депті бірінші би.

Жүрмелік қуға тимей суын атып, —
депті екіншісі.

Шерменде боп жүрмелік құрдан бекер
Ордалы қатар елдің қызын атып, —
депті үшінші би.

— Әй! Сен қалмақтан қаймықтың ба?

— Қаймыққаным емес, қадірлегенім ғой...

— Ей, дұрыс айтты. Сіздер көнсеңіздер біз де көндік!
— деп қамыс арасынан қалмақтың батыры шыға келіпті.

— Ал, онда осымен бітті. Қазақ-қалмақ арасындағы күрең кабақтық... Көше бер қалмақ Еділге, сені мен енді қумаймын... — депті аға би.

Бұл көлдің аты?

Бұл атсыз көл!

Ендеше, бұл көл Билердің көлі болып аталсын, — депті қалмақтың батыры. Уақыт тежеп, біздің заманда ол Билікөл болып атанады.

Балалар көрсін деген ниетпен біз Билікөлге бара жатырмыз. Тау-тасты аралап, жалғыз аяқ жолмен бара жатырмыз. Қырка-бұрқа, арық, ойпаң, ойлы-қырлы, одыр-бодыр жолмен келеміз.

— Тұрсаңшы.

— Иә, қазір, — деп ұйқылы көзімді ашып киіндім.

— Балаларды базарға жіберейін деп едім.

— Оларға мен базарға барма дегенім жоқ қой. Жібере бермейсің бе?

— Қолдағы ақшаны кеше келін алып кетіп еді. Балалар жуынғанша, сберкассадан ақша алып келсеңші, — деп мені жұбайым Ғайникамал оразамды аштырмастан жұмсады.

Аш қарынға бір сигаретті тартып мен көшеге шықтым.

Троллейбустың ортасындағы орнында отырмын. Түрегеп тұрғандар да аз емес. Менің желкемде екі казак студент тұр.

— Ей, сені не қара басып, әлгі Есенжанмен төбелесіп жүрсің? Екеуінді егіз қозыдай тату жолдас деп жүруші едік, — деді біреуі.

— Ол ақымақтың өзі кінәлі. Қой десем, қоймастан аузына келгенін оттап, ақырында мені оскарбить етті. Шыдай алмастан, мен оны Бауыржан Момышұлымен періп келіп жібердім. Ол да қарап тұрсын ба — мені шапалакпен тартып жіберді. Мен оны да оңдырғаным жоқ. Төбелес солай басталды...

— Остановка Фурманова! — деп жариялады. Мен орыннан тұрып, троллейбустан түсіп кеттім.

Үйге келген соң естігенімді жұбайыма айттым.

— Сенің қазақша бір жинағың «Бауыржан Момышұлы» емес пе еді, — деп Ғайникамал ішегі қатып күлді.. Сол кітапты оқып жүрген бала ғой. Ол жолдасын сол кітаппен періп жіберген болар, — деп тағы да күлді.

— Солай ма еді? — деп мен де күлдім.

Сол әңгімені естіген бес жасар кенже қызым Макпал ашуланса, осы уақытқа дейін:

— Мен сені Бауыржан Момышұлымен періп жіберейін бе? — деп бәрімізді күлдіріп, үйдегі қара бұлтты таркатып, күн көзін шайдай ашады.

* * *

— Ауданның орталығында ертең мәжілісіміз бар еді. Активтің барлық адамдары соған жиналады. Ресми жағы біткен соң, түскі тамақтан кейін оқырмандар мен Сіздің кездесуіңізді ұйымдастырсақ деген ойымыз бар еді, — деді райкомның бірінші хатшысы.

— Жарайды уақытын өзіңіз белгілерсіз.

— Сағат кешкі бесте мен Сізге машина жіберткізейін, — деп қоштасты ол менімен.

Зал толған халық, қол шапалақтай қарсы алды. Мен оларға Кубалық әсерлерімді айтып бердім. Сұрақтарына жауап қайтардым.

Кездесу аяқталғаннан кейін:

— Бауке, осындағы бір үйге кешкі тамақ дайындалып қойылған көрінеді, — деді райкомның хатшысы.

— Бұдан қашық па?

— Бес-алты көше.

— Онда аяңдап, жаяу баралық.

— Машиналар кете берсін. Пияда жаяу жүріп баратын болдық, — деді секретарь бір қызметкер жігітке.

Қаланың көшелерінің кең тротуарлар жиектерінде сылдырлап ағып жатқан арық. Арық бойлары салалы бұтақ жапырақты караағаштар. Әр үйдің алды шырмауық гүлдер. Кейбір коралардың дарбазаларының екі жағында

мәуелерін самсый салған алма ағаштар. Көленкеде тротуармен аяндап, әңгімелесіп келеміз.

— Бұрнағыдан арғы күні телевизорды көрдіңіз бе Бауке?

— Жоқ. Бір нәрсе жазып, отырып қалсам керек. Не болып еді?

— Ойын адамның дене-жүрісіне, ақылына, сана-сезіміне үлкен әсер етеді. Ойынның өзі жарыс. Кімді-кім ұтады. Ұту үшін намыс керек. Күш жинау керек. Ойын деген көңіл көтереді. Кішкентай сәбиден бастап шалкемпірге дейін ойнамаса, өмірге жараспайды. Әр жастың өзіне жарасты ойыны бар. Ойын адамның денесін шынықтырады. Ойын өрге тартады. Дене шынықтыру жағы өз алдына. Ойын деген әзіл, көңіл-күй, мінез. Ынжық, жасық болып өскен жаумен жағаласуға жарамайды. Бала жүгірмесе, ойнамаса, ой түспейді. Ойын үстінде балалар бір-бірін кекетеді, қалжыңдасады, төбелеседі.

Менің жасым 60-та. Осы күнге дейін ойнаймын. Ұтылмаймын деп ойнаймын. Қазақтың ойындары көп. Шілік (жүгіру жағына керек), Алтыбақан (цирктік өнер немесе акробатика), Ақсүйек (түнгі ойын, қазақтар түнде мал бағу өнеріне, бағыт-бағдарға тәрбие), асық (дәлдік), садақ ату, көкпар тарту, шабандоздық өнердің сан түрлері бар. Бұрын бала кезімізде азаннан мал өргіземіз. Қозы, қой бағамыз. Содан соң козылар жусап кеткенде айранға тойып алып, ойын ойнаймыз. Еңбек пен ойынның тоғысуы осында.

Жоғарыда айтылған ойындардың, еңбектердің жас кезімде басы-қасында болғандардың біреуімін. Садақ ату, атқа шабуға өте құмар едім. Соған жас кезімде шынығып едім. Солардың нәтижесі болу керек, кейін әскерде жүр-

генде ат ырғыту, қылыш шабу, снайперлік өнерін басқаларға қарағанда тез үйрендім. Демек, мен жас кезімде дәлдеп садақ атуға машыктанбасам, атқа мініп құйындатып шаппасам, жарысқа түспесем, менен айтылған өнердің бірі де шықпаған болар еді.

Аулада, лагерьде, балабақшада ойын көп. Ал, колхозда, бригадада ойынның өз орны бар. Семьяда үлкеннің тілін алып, шаруаға қатысу керек. Еңбек үстінде ойнама деп айтпаймын. Бірақ еңбектен босап ойнау дұрыс емес. Ойын — балалар үшін еңбек.

Мейрам күндері кешке таман, демалыста қанша ойнасаң да өз еркін. Спорт алды — еңбек. Еңбекқор емес кісі еш уақытта спортшы бола алмайды. Еңбекпен денесін шынықтырмаған, спортпен денесін шынықтырып жарытпайды.

БОЛЫС

Бұрынғы заманда бір болыс ел осы кезде бір сельсовет, сельсоветтің председателін біздің ауылдағы шал мен кемпірлер «болыс», «болысеке» дейді.

Рауаш дейтін орта бойлы, тәмпіш мұрын әйел біздің ауылдың құдашасы, сіздің ауылдың болысы. Сауаты шамалы кісі, бірақ та мейлінше пысық әйел.

— Шырағым құдаша, әкең жақсы, шешен жақсы кісілер еді. Өзің солардың доп-домалақ қара балаларының бірі едің, баяғыда бай мен билер таласып, дүние шашып, айтысып-тартысып жүрін зордан болыс болушы еді, тегі біздің елде әйел болыс болып көрген емес еді, — деп сұрапты ең жақсы құдасы.

— Өның несін сұрайсыз, кұдеке! Өздеріңіз сайлады-ңыздар ғой.

— Үкімет сайла деген соң лаж қанша, өзімізді сайлама-ғанда кімді сайламақпыз. Ал, енді өзің айтшы, шырағым, осы сен қалай көтеріліп кеттін?

— Өзіңіз білесіз, алдымен звеновой қылды, одан кейін бригадир қылды, одан соң баскарманың мүшесі қылды, одан кейін Райсоветтің депутаты қылды, райкомның мүшесі қылды, облсоветтің депутаты қылды, әйтеуір ақырында болыс болдық қой, кұдеке.

— Иә, дұрыс, кұдаша, — деп, мұртынан мырс етіп күлген шал күлкісін білдірмей, иә қарағым, ата-бабаларыңның аруағы колдасын, — деп тілектестігін білдірінті.

ТАҚЫРЫП ӘЙЕЛДЕРІМ ТУРАЛЫ

Менің шығарған өлеңім бар, ол:

Өзім батыр, жазушы атағым бар
Көп қатын алды деген шатағым бар...

Бірінші әйелім — Бибіжамал Мұқанқызы Момыш келіні, менен 2-ақ жас кіші еді. Өзі ақ-сары сұлу кісі еді. Байын күте білетін, үйін ұстай білетін, дастарқанды кісі еді...

Сол кісіден тұңғыш балам Бақытжан Момышұлы Бауыржанович туды...

Ұлы Отан соғысы басталғанда, ол кісінің аяғы ауыр еді. Соғысқа қашан жүрер-жүрмесімізді білмей жүргенде, ол Талғарға келді.

— Жақында аттана қоймаспыз, сен ауылға барғын, — дедім мен. Сол тілімді алып, ол 2-3 күннен кейін ауылға аттанды. Өзі сұлу, қарны қампиған, соғыс басталған, ауылдағы ағайын-туыстарым: «Қарағым, жақсы кепсің» — деп, жақсы қарсы алыпты. Күтпеген жерден эшелонға тиеліп майданға аттандық. Өзім эшелондамын, қатыным ауылда. Қоштасқан жоқпыз...

Бурныйдан өтіп бара жатқанда қарадым. Сол күні базар күні екен (воскресенье). Мені өтіп барады деп ойламаған қатынымның сыртынан ғана көрдім. Ей, пәлен-түген деуге уақыт жоқ, поезд зыр етіп өте шықты. Қайта көремін бе, көрмеймін бе сені? — деп бармағымды тістеп, өтіп кеттім. Сол маған үлкен әсер етті. Содан бара соғысқа кірістік. 5 рет қоршауды бұзып шықтым. Начальник штабым татар жігіті Хаби Рахимов еді. Ол туралы кітабымда жазғанмын. Соған бір күні кешке отырып сырымды айттым.

— Хаби, мен әкеден жалғыз едім. Мен соғысқа аттанғанда, әйелім жүкті қалып еді. Қыз бола ма, ұл бола ма, әйтеуір тұқым ғой. Өзің көріп жүрсің, менен артықтары да, кемдері де өліп жатыр. Соғыста менің бір арманым: осы октябрьдің басында жеңгең босануы керек, соның кім екенін біліп кетсем, арманым болмас еді.

— Ақсақал, — деп шошына сөйледі. — Менің де әйелім бар кісімін, бірақ келініңіз екіқабат емес еді. Сізді құдай сақтасын, тілегім сол. Жақында ұл ма, қыз ба хабар алармыз, соны күтейік...

— Ниетіне рақмет, қарағым, — дедім мен.

Төрт ай өтті. Хабар жоқ. Хат алмаймыз. 5-ші айда Рахимов (старший лейтенант):

— Сүйінші, сүйінші, ақсақал! — деп жүгіріп келді алдыма.

— Жеңгем ұл туыпты, міне, хат алдым, — деп маған хатын көрсетті.

— Ракмет, айналайын, — деп хатты оқыдым.

«Баукетай, көптен бері хабар алыспадық қой. Сен неге хат жазбайсың? Аман-есенсің ба, бізде түнде ұйқы, күндіз күлкі жоқ. Үшінші октябрьде ұл таптым, атын кім қоямыз деп қатты қиналды, тәтем Бақытжан қойындар атын, бір жағы әкесінің аты Бауыржанға ұқсас, екінші жағы бақытты болсын деді. Сөйтіп, балаңның аты — Бақытжан болды. 40 жыл қырғында ажалды өледі дейтін қазақтың сөзі бар ғой, сен аман қайтсаң, ең үлкен бақытымыз — сол. Балаңның көтін иіскеп, жалап жатырмын...»

Ж.Бозжановты шақырып алдым. Мә, оқы мынаны деп хатты ұсындым оған. Ол оқып шықты-дағы, қатты қуанып кетті.

— Той істеймін, ақсақал, той істеймін! — деп айкайды салды. Мен үн қатқан жоқпын. Кешке таман күтпеген жерден қайдан тапқанын білмеймін, бір қойды сойып, қазақша бесбармақ істеп, 3-4 бөтелке арағы бар күллі штабты шақырды кешкі асқа. Ол кезде менің арақ ішпейтін кезім. Ырым ретінде дәмін татамындағы рюмканы қоя саламын. Отырған жігіттер рюмкаларын қағып-қағып салды да, бесбармақты жайпап берді. Бақытжан Момышұлы туралы бірінші есіткен хабарым осы.

Арада бірнеше жыл өтті. Жұбайымнан көңілім қалды...

Заслуженный деятель искусства Вера Павловна Строеваға үйлендім. Ол кісі менен 7 жас үлкен еді. Өте ренді, сұлу кісі еді. Мен десе, жаны қалмайтұғын. Менің сөзімді пайғамбардың сөзіндей көретін. Жазғандарымның бір сөйлемін қалдырмай оқитын. Ол кісі маған әйел бола білді. Менің әдебиетке енуіме үлкен себепкер — сол кісі. Ол кісі — менің ұстазым. Сол себепті мен «Наша семья» кітабыма, «Вере Павловне Строевой чьи критические замечания и советы помогли мне больше, чем она подозревает», деп эпитафия жаздым.

Бір күні Мәскеудегі Чайковскийдің залына бардым. «Выступает студентка института имени Гнесиных — Клавдия Григорьевна Коркина», — деп жариялады жетекші.

Тал шыбықтай, он сегіз-он тоғыздардағы бота көз, қара шаш, бұрымы тоқпақтай бір сұлу қыз шыға келді...

Бизенің Ковалиера «Карменнен» оңдыртпай соқты. Мен ал-дал болып, есімнен адаса жаздадым. Концерт біткеннен кейін, іздеп барып таптым... Екеуіміз көңіліміз жарасып қалды. Бір күн түнеп шыққаннан кейін, есімнен шығып кетті...

Московский Государственный университеттің алдында келе жатыр едім, Ломоносовтың ескерткішінің алдында тұр екен... Қарсы алдымнан карны кампайған жас келіншек шыға келді. Шырамытамын, бірақ қайда көргенім есімде жоқ.

— Неужели Вы не узнаете меня? Я ведь забеременела от Вас!

Не құларымды, не жыларымды білместен қатты сасып қалдым.

— Саспаңыз полковник, әкем әлдеқашан өлген кісі еді. Шешем жақында ғана өлді. Мен жалғызбын әзір. Мен цыганкамын. Жалғыз болғым келмейді. Я благодарю Вас, полковник. Я от Вас забеременела, значит я не одинокая,— деді.

— Я Вас поздравляю, Клавдия Григорьевна, — дедім мен.

— Благодарю Вас, полковник, я не думала, что Вы такой добрый человек.

— Что Вы, Клавдия Григорьевна, будет ли мальчик или девочка — Я отец, а Вы мать,— дедім мен.

— Еще раз благодарю Вас, полковник,— деді ол.

— Пойдемте в кафе, выпьем по чашке черного кофе, — дедім мен.

— С удовольствием, полковник. Я так чувствую себя одинокой, благодарю Вас, полковник...

16 сентября 1947 года родилась девочка. Я поехал в родильный дом. Вынес младенца с родильного дома как отец. Привез их домой. До сих пор я их поддерживаю в материальном и моральном отношении.

Клавдия Григорьевна окончила институт Гнесина, является главным редактором эстрадных представлений всесоюзного радиокомитета. А Елене Бауржановне теперь 22 года, учится в драматическом факультете Московского педагогического института.

Я, когда был старшим преподавателем Военной академии в Калининe, часто приезжал в Москву и останавли-

вался в доме профессора Великановой Изабэллы Ивановны. Однажды я приехал под новый год в дом Изабэллы Ивановны, туда явились аспирантки Иностранного института. Среди них оказалась одна казашка — Бахытжамал Калыбековна. Я впервые познакомился с ней там.

Прошло несколько месяцев. Она позвонила ко мне в Калинин накануне 1-го мая. Я не отказал ее в просьбе встретить 1 май в Калининне.

Я встретил ее на вокзале, предварительно забронировав ей номер в гостинице. Мы поужинали в ресторане — во время ужина она мне строила глазки.

После ужина я ее проводил до ее номера. Осмотрев свой номер, она сказала:

— Я здесь не хочу ночевать....

— Прошу тогда ко мне, — дедім мен.

Қыскасы, үйге бардық...

— Болар іс болды ғой. Мен сіздің әйеліңізбін, — деді ол таңертен.

— Иә, сен менің қатынымсың, — дедім мен.

Ол маған 13 жыл қатын болды. Мухтар Омархановичтің мен первый вице-президенті болатынымын. Ол кісінің қолы тимеген соң, Рабиндранат Тагордың 100 жылдығын маған тапсырып кетті. Менің Тагордан хабарым жоқ екен. Публичный библиотекаға барып, Тагордың кітаптарын алдым. Таудағы домотдыхқа бардым да, 22 томын оқып шықтым.

Мұқаңнаң тапсырмасы тапсырма ғой. 22 күнде оқып шығып, баяндама жаздым. Мұқаң Индиядан қайтып келді. Ғылым академиясының кіші залында жиналыс болды. Жиналысты Мұқаңның өзі басқарды. Баяндамашы

менмін. Маған сөз берді. Мен 22 минут баяндама жасадым. Министрлер Советінің зампредседателі Аскар Закарин, академик Кеңесбаев, тағы басқалар бар.

— Әй, осылай доклад істеп, бізді анда-санда көтеріп тастасаңшы, — деді.

Мухтар Омарханович, Есмағанбет Исмаилов были очень довольны моим докладом. После дали концерт...

Мухтар Омарханович был до того доволен, что меня пригласил к себе на ужин. Ссылаясь на состояние здоровья, я отказался от его приглашения. К чему очень был удивлен Есмағанбет Исмаилов.

Я взял такси и поехал в горы. Переночевал, проснулся утром, присажая домой — ужас, дверь вся поломана, вхожу домой — полная конфискация. В доме ничего нет — жена ушла.

Я не стал гнаться, оказывается она увезла все, включая мою личную библиотеку...

— Сіздің қызыңыздың менің үйіме келгенде, кір қара дамба­лынан басқа түгі жоқ еді. Ал, 70 мың сомның дүниесін алып кетті. Кешірдім, сіздермен дауласпаймын да, жауласпаймын да. Сау болыңыздар, — деп трубканы іліп тастадым.

«Ұяда не көрсен, ұшканда соны ілесің» деген сөз бар қазақта. Мына жеңгеннің әкесі саудагер болған кісі. Сауданы екі рет істеген кісі. Даладағы малды баға білген. Семейде 12 үй салған. Ол кезде қонақ үй жоқ. Келген кісілердің бәрі Бекеннің салдырған үйіне тоқтайды. Олардың аттарына жем-шөп беру, қонақ ету керек. Олар қой сатуға келеді. Әкесі делдалдық жасаған. Содан

капитал жасай білген. Жеңген сол ортадан шығады. Осы себепті ол мені де аямайды. «Ешкімге ешнәрсе берме, олардан алып қалдың» тәрбиесін алған. Осы уақытқа дейін үйім бар, байым бар деген қатынды коргенім жоқ. Мен осыған үйленгенде, 127 мың ақша болды. Соңыра да бірнеше мың сомды алдым, бірақ менің майда болғым келмейді. Бұл — менің үлкен қатем. (Ақшаға арамдығы, әрі басқа жағының да арамдығы бар). Ол арамдықтың себебі бар:

Порядочный әйелде үш қасиет болу керек.

1 қасиет — байын күте білу,

2 қасиет — үйін ұстай білу,

3 қасиет — бала-шағасын тәрбиелей білу. Осы үшеуі жоқ әйел — әйел емес. Жеңгенде осы үшеуінің біреуі де жоқ. Чем это объясняется? Это объясняется вполне естественно. Она эстрадная актриса по профессии. Сол школа бұл кісіні қатты бүлдірген. Эстрада дейтіннің өзі глупая вещь. Киімін киіп шығады да: — Открываем концерт народной артистки Шара, — дейді.

Содан кейін бұл кісі 3-4 ай командировкада жүреді ғой. Сөйтіп, жүрген әйелде үйден хабар, байдан хабар, баладан хабар болмайды. Сандалумен жүреді. Содан барып бұл кісіде бай кім, бала кім, үй не деген түсінік жоқ болады. Ертеде мен бұл кісіге «Эстрадная дура» деп анықтама бергенмін. Балаларының өзі анасын ненавидят. Аналық мейірден құр қалған кісі. У нее невероятный эгоизм. Өзінен басқа ешкімнің қамын ойламайды. Бұл кісінің правиласын алсам, мен гана аламын. Мен болсам, көп ақша табатын адаммын. Ешкімнен бір тиынды алуды қаламаймын. Менің біреуге бергенімді жақтырмай-

ды. Қазақта сөз бар: «Алыстың да берісі бар», — дейді. Бұл кісі оған түсінбейді. Тек ала берсем дейді.

Өзі оңбаған формалистка. Маған былай дейді. «Мен Молдекеңнің келінімін, некем қиылған» деп, регистрацияны көлденең қояды. Мені қорқытады соны негіз етіп. Тастап кет мені деп қояды. Менің документім бар қалтамда дейді. Обалы не керегі бар, басқалары бүйтіп айтпаушы еді.

Содан кейін бұл менің өлуімді тілеп жүр. Сондағы мақсаты: Момышұлының жесірі болмақшы. Өзі есеп істеп алған. 36 сом өзінің пенсиясы бар. Мен өлсем, 100 сом пенсия қосылады. Сол маған толығымен жетеді деп есеп қылып отыр. Сөйтіп, мұның ниеті жаман, бұзық қатын екен. Мені тез өлтіру үшін тағы бір әдіс қолданып отыр.

— Мен сенің әжетіне жарамай жүрмін ғой, Зұлкияны не Заһраны, қалаған қатындарыңды қойныңа салайын дейді маған. Сондағы ойы не десенші? Әлгі қатындармен шатысып, арақ ішіп тез өлсін деп ойлайды. Оған баратын мен ақымақ емеспін. Менің жасым алпыста, мені алып бара жатқан еш нәрсе жоқ.

Я, страшно огорчен на старости лет тем, что на своем 60-летие и на старости лет — я не разобрался в женщинах.

В этом я убедился вчера — я, закончив свою повесть «Жизнь не погасла», вчера вернулся домой. Я спешил к своим детям. Дома жены не оказалось, она лежала в больнице. Қазақша айтқанда, шыдамым жетпеді... Ауруханаға бардым... Кезекші дәрігерге: «16-палатада менің кемпірім жатыр екен, соны шақырыңыз», — деп жүгіндім алдын-

да. Дәрігер жүгіріп кетті. 5 минуттан соң келіп: «Бәйбішеңіз қазір келеді» — деді.

Аурухананың халатын киген әйелім келді. Мен аймалап бетінен сүйдім (сағынып келгенмін ғой). Ол мені сағынбайды екен...

Менің адал ниетімді арам пиғылымен арамдады...

— Ей, қалайсың, денсаулығың қалай, тез айыққын деп, ақ ниетімді айттым. «Аман-есен қайттың ба? Не істеп қайттың?» деп менен сұраған да жоқ. Мен қатты ренжідім. Бірақ сырымды білдірместен, аузымды ашқаным жоқ. «Түрің жаксы екен ғой, құдай бұйырса айығып кетерсің» — деп көлгірсідім... Мен офицерлік формамен барып едім... Баска ауру қатындар мені танып, біреуі келін, біреуі басын изеп сәлемдесті, өтіп бара жатып...

Олар бізді байқап отыр, мен оларды байқап отырдым... «Сен статья жазыпсың, соны жіберіпсің; содан кейін көңілдеріңнің суретін жіберіпсің... Хайуаннан туған ит екенсің ғой!...»

— Әй, сен қаншық жүрсің ғой. Статьяны да, суреттерді де мен сені түсінеді деп жіберін ем ғой... Әзіл мен қалжыңға түсінбейтін ит екенсің ғой. Мен саған сеніп үйленіп едім... Саған сенген менде ақыл жоқ екен... Ой, ақымақ қатын екенсің ғой... — деп өте қапаланып үйге қайттым. Түнімен ұйықтамай шықтым.

Бір жолы завтрак істеп, қуырдақ жеп отырмын. Кемелге өз алдына салып берді. Аппетиті зверский. Шешесінің алдындағыны тартып алып, соғып алды. Мұқаң қалай деп еді, «Я должен поесть», — деп аңырды. Қанағатты білмейсің, балам, сенен адам шықпас деп ішімнен ойладым....

Бір күні шәуле істеді жеңген. Шәуле де аз болып қалды. Шапиға үшеуіміз отыр едік. Шапиға шешесінің шәулесін жеп қойып, «Мама, я не наелась», — деді. Шешесі: — Қарағым, бары осы еді, — деді. — Давайте я поем, — деп тарелкадағыны асап-асап жеді. Это тоже, по-моему, настоящее зверство. Біздің дәстүрімізде өліп кетсе де, үлкеннің алдындағысына қол созуға, жеуге болмайды.

Бір күні жеңген тағы да көже істеп, бірақ аз болып қалыпты. Шапиға мен жеңген өз сыбағаларын жеп алды. Менікі тола еді. Екі көзі Шәпидің менің тәрелкемде, оны мен байқап отырмын. Менен сұрауға батпайды.

— Мама, я не наелась. Бұл үйде адамға ұксап тамақ та жей алмайсың. — деп қояды. Мен тарелканы алдым да — На, ешь яблоко, — деп періп кеп жібердім. Ойбайлап тұра қашты. — Ей, мұның қалай? — деп жеңген араласты. Мен: — қазақта мақал бар, «Иттен ит туады бок жейтұғын, малдан мал туады шөп жейтұғын. Сен өзін ит екенсің ғой. Осы балаларды туған, тәрбиелеген мен емеспін, сенсің. Әрі-беріден соң, екеуіміздің тарелкамызға қол салу деген не деген сұмдық, тағы да өзінді текті жердің баласымын деп сипайсың. «Ұяда не көрсең, ұшқанда соны аларсың» деген қазақтың мақалы бар.

— Мыналардың қылығы Мусин мен сенің тәрбиен ғой, оңғанды көрсе, бұлай етпес еді, не деген әдепсіздік. Бұлардан ешкім еш нәрсені қызғанып отырған жоқ қой... — деп жеңгенге қатты ұрыстым.

Ұйқыдан тұрсам, жеңген жоқ, сәскелік, түстік дегеннен түк жоқ. Шапи: Мамам қайда? — деп сұрады. Мен

білмеймін, өзім де аш отырмын, қайдан білейін деп ем ол міндетсіне бастады. Сондағысы өзін, қызын т.б. Москваға жіберуім керек екен, как будто я всемогущий деп ойласа керек. Сен менімен ойнама дедім. Сенің әкең народный артист, шешең заслуженный. Мен саған 200 сом бермек едім, мына сөзіңнен кейін 2 сом да бере алмаймын дедім. Алдымен сүйеніші жоқ қой деп аяушы едім...

— Сен менің кімім боласың? — дедім, — балам, немерем, шөберем емессің. Үш байға тиген. Мен 4-сімін. Менің өмірбаянымдағы ең кателескен жерім... Сен менің көзімше 4 байға тидің. Енді каншаға тиеріңді мен есептемеймін. Мен сені Москваға ертіп бармаймын. Ром өліп қалды, ал, енді Герасимов деген киноның көсемі мені жек көреді. Мен де оны жақсы көрмеймін. Ол Народный артист СССР екені рас. Ромға барсам, ол мені сыйлар еді, ал, Герасимов мені сыйламайды. Вопросы симпатии и антипатии личный... каждого человека. Мысалы, біз Алматыда үш құлай бармыз. Шерхан маған антипатияда, мен де оны симпатизировать ете алмаймын. Оны қолдан өзгертуге болмайды, бұл природаның заңы.

Ал, сен Түктібайсың ғой, мен сені жек көремін. Себебі — мысалы, Есімбет қажы Түктібайдан атағы шыққан кісі. Сырдария губерниясын (Алматы, Шымкент, Жамбыл, Ташкент, Қызылорда) Есімбет биледі. Сол кісіден кейін сендер таралып кеттіңдер. Сарт болып там салып, кейін байыса қатын алады дегендей, Сайрам, Шымкенттегі сарттар сол түктібайлардың ұрпағы — қатындары (қашқандары) көп болған. Біз болсақ, байтана, шанышқалыдан ұзай алмадық...

Біздің құлыйдан атағы шыққан Ақментей батыр Оре-

ке болған. Біздің руымыздың ұраны — Акментей. Неге олай, оның тарихын білмеймін. Шымкенттің негізін қалаушы Киікбайдан шыққан Құдайберген датқа. Соңыра атағы шыққан менмін. Акментейдің атағы үш жүзге тараған. Олардың диапазоны бір губерниядан аспады, ал, менің атағым глобусқа шығып кетті. Мен военный профессор комдивпін. Менен соң кім шығатынын мен білмеймін. Шерхан шықпайды...

Мен ешкімге сенбеймін... Маған құдай атағын да, шатағын да аямапты, бірақ мені түсінетін қатын бермепті...

Мен ертең кетемін. Содан соң бұл үйге келмеймін, өзім келсем де, көңілім келмейді. Себебі не? Себебі олар менің жұмыс істеуіме кедергі етеді.

— Мына кітаптар мен архивті алып кет. Қадірін білмейтінге сенуге болмайды.

Денсаулық алдымен нервке байланысты екен. Көңілің көтерілсе, нервң тұлпардай шабады екен, көңілің қалса, жаман сындырып тастайды екен. Это я на собственном опыте убедился.

ӨЗ ОБАЛЫМ ӨЗІМЕ

Қазақта бір ұлы мақал бар. «Бір күнгі қонақ — құт, екі күнгі қонақ — жұт». Осы мақалды өзгертіп айтқанымызда: «Өлерман ауру кісінің айналасында «саған не болды?» деп зырылдап жүгіріп жүреді екен» (это настолько правда, настолько лицемерия 700 другой вопрос). Үшінші күннен кейін естіртіп айтпағанымен, қарт ауру

кісіден барлығы зерігеді екен. Естіртіп айтпағанымен, «Қашан өлесің» деп іштерінен ойлайды екен. Бір жеті өткеннен кейін, туған-туысқан былай тұрсын, қойныңда жатқан «адал жарың» аузыңа су тамызбастан, халінді ойламастан, 14-15 сағат біреудің үйінде қонақта болып, сылқылдап өсек айтып, ұялмастан үйіне қайтып келеді екен. «Қатты ауру» орнынан тұрып барып су ішерге шамасы жоқ, аштан-аш жалғыз жатқан кезінде ойына әртүрлі нәрсе кіреді екен. Өлемін десе, ажал келмейді. Сүйенейін десе, тірегі жоқ. Таңдайы кеуіп жатқан кезінде басында бір тамшы суы жоқ, жақыным деген адал деген жары басқа үйде өсек айтып, қарқылдап отырады екен. Жетім бала — кінәмшіл, ауру кісі — тырысқақ деген қазақта сөз бар. Кінәмшілдік пен тырысқақтықтың екеуі басына бірдей түссе, оның үстіне жақын деп жүрген кісілерден көңілің қалса, ауру кісі түгіл сау кісіге өте ауыр. Соларды өз басымнан өткізін бара жатырмын.

Мен жақында кететін кісімін. Соған түсіпбеген жеңіл-желіі жақындарыма өкпелеп кетіп бара жатырмын. Сенгенім сен деген кісіге «Қап, қателестім-ау!» дегеннен басқа айтар сөзім жоқ. Оның да құдай өз жазасын өзі берер. Таңдап алған өзім едім, сеніп алған өзім едім, өз обалым өзіме деп мойындауым керек.

Қартайғанда екі мәселеге душар болдым.

«Алыс жолда атың өлмесін,
Қартайғанда қатының өлмесін».

Бұл сөзді басыңа келгенде басқаша түсінеді екенсің. «Ат» деген сөз денсаулық екен, қазакең образбен сөйлей-

ді. «Алыс жол» деген денсаулығың екен. Жасың жетсе, денсаулығың дұрыс болсын деген сөзден ұғындым.

«Қартайғанда катының өлмесін» деген сөз — саған түсіне білетін, сені күте білетін ең жақын жан жарың өлмесін деген сөз екен. Осы екеуі де басқа түсіп отыр. Оны уақыт ұқтырып отыр.

Қартайғанда асығудан қорқады екенсің. Орыстар «поспешись людей насмешись» дейді.

Үйсіз-күйсізді екі (духовный, биологический) тұрғыдан түсіну керек

«Көленкесіз дүниеде зат болмайды»

(Өзілхан Нұршайықов туралы)

Бірақ көлеңкенің айырмасы бар. Әр көлеңке әртүрлі. Сынды осы тұрғыдан түсіну кажет, әрқайсысының сырын, мақсатын білу керек.

Қазақта сөз бар: «Көлеңкемен күн көріп жүрміз», — дейді. Мысалы, Иван Грозный. Оны орынсыз жамандайды. Ал, оның мақсаты — орысты ел ету ғой. (1-Петр де солай).

«Төрімнен көрім жақын» — бұл акымақ үшін солай, ал, естіге ол басқаша қабылданады.

СУДЬБА (ТАҒДЫР)

Я ее впервые встретил осенью 1936 года. Ей было 16 лет. Училась она в хореографическом училище. Она жила в соседней квартире, где я останавливался, приезжая в отпуск с Дальнего Востока.

Через два года я ее увидел в трамвае. Она была накрашена, размалевана, на голове у нее была одета шапка из

куницы не то в форме казахской шапки, не то в форме боярки.

— Она недавно вышла замуж за сорокалетнего с расчетом, — шепнула мне соседка.

Зима 1943 года. Мы стояли под холмом. Она приехала в составе казахстанской бригады. Впервые мы познакомились там. Самостоятельно она приезжала дважды ко мне с ночевками.

В свой приезд в Алма-Ату зимою 1944 г. мы продолжали свое знакомство и встречи почти каждый вечер не то у нее, не то у Жусупбека.

В конце ноября 1945 года, навестив ее, нашел беременной от китайского казаха.

Раннею осенью 1954 года она неожиданно приехала ко мне в Калинин, прожила три дня. Через неделю из Казани просила прислать ей 900 рублей, обещая вернуть по приезду в Алма-Ату... Так и не вернула. Я эти деньги брал из кассы взаимопомощи.

После демобилизации прибыл в Алма-Ату. 1956 г. две-три случайные встречи на улицах.

Июнь 1960 года.

Она позвонила ко мне из больницы.

Через три дня неожиданно вечером пришла сама. Мы не могли поговорить, так как дома была Музей апа с детьми.

Через день поехали в Талгар, и обратно. Она предложила мне жениться на Мариям.

Через два дня вечером пришла. Осталась ночевать. У нее было очень тяжелое состояние — 240 ударов. Очень частое сердцебиение было слышно на довольно большом расстоянии.

Она была беспомощна и беззащитна. Я предложил ей поехать к своим детям, отдохнуть, успокоиться, подумать насчет интересов остальных четырех — найти общий язык с мужем. При возможности съездить на курорт. Время и отдых улучшат ее здоровье и сгладят их взаимоотношения. А уход из дома — это поступок весьма крайний и вынужденный, когда нет другого выхода.

Я видел ее на похоронах М. Ауэзова, а он шел далеко где-то в стороне с другой женщиной. Мне показалось, что он опустил и осунулся.

Она снова легла в больницу. Но вскоре вышла. Опять пришла ко мне. Я повторил свои прежние слова. Так как ей трудно было идти, я вызвал машину и отвез ее на ее улицу.

Я через 3 дня собирался лететь в Таллин. Она пришла и поведала всю трагедию.

Она была обречена на верную гибель. Я повторил свои слова о долге перед семьей. Она была обессилена — шаталась. Я ей посоветовал лечь в больницу. Она сказала, что ее раньше ложили по розовым пропускам, а теперь не положат, дома лежать она не может. Муж оскорбляет, ее бьет. Она отказалась поехать домой. Я ее положил спать. «Я хочу умереть здесь, на твоих руках», — сказала она почти в полузабытии. Сердце ее очень kloкотало. Я ночью не спал. Подходил часто к ее постели проверять. Она спала с частым и прерывистым дыханием с явной одышкой. К полудню ей стало лучше. Она даже хотела приготовить для меня горячее. Я ей повторил о своем отлете на следующий день. «Возьми меня с собой» «Как я тебя возьму?.. Ты же совсем больна..» «Ты возьми меня с собой. Самолет я выдержу. Ты возьми меня с собой лечить или похоронить,

все равно я до зимы не дотяну. Возьми меня с собой»... Я мог бы отказать ей, сославшись, что у меня денег нет, но, к моему несчастью, у меня тогда было 150 000.

Детей отвезла она к своей сестре, вернувшись, полторы суток отдохнула. Самолет она выдержала хорошо. В Москве и Таллине мы на любое расстояние ездили только на машине. Даже в летнюю пору она была очень бедно одета. Пришлось кое-что покупать.

В Гаграх через неделю ее на носилках вынесли из корпуса, в «санитарке» отвезли в больницу. Врачи были очень встревожены. Она на строгом постельном режиме пролежала 25 дней. Я каждый день ходил на базар, носил ей фрукты.

Из больницы она вышла только ходячей. Главврач хотел ее продержать еще 25 дней, но она сама очень настояла на выписке. Была она выписана с условием постельного режима на дому, под надзором врача.

Лежала на постели как скелет.

Пришлось все и все носить домой.

Пришлось путевку продлить на один срок.

В Москве она снова заболела. Пришлось устроить ее в Малеевке. Там тоже полный постельный режим в отдельной комнате. Я работал в Подольском архиве. Слетал в Алма-Ата.

Цель моего полета в Алма-Ата было поговорить с Мусиным о тяжелобольной женщине и узнать о детях. Но вернулся ни с чем. Единственное узнал в ЦК о том, что моя книга «За нами Москва» исключена из плана и на меня готовится целый поход на уничтожение... Было там столько разговоров, одним словом, шумная сенсация, и

строили для нас эшафот, плели веревки, все с нетерпением ждали нашего возвращения, друзья смеялись, враги зло-радствовали... Видимо, и Мусин, ободренный предстоящим жестоким судилищем не сидел сложа руки, поэтому отказался со мной встретиться.

Когда я прибыл в Малеевку, она сидела на скамейке. Оказывается, ей впервые за месяц, полчаса тому назад разрешили выйти на воздух. Мой приезд для нее был неожиданным. Как я впоследствии заметил, она была там окружена вниманием всех врачей, сестер, официанток, а с моим приездом, и всех там работающих и отдыхающих. Я жил и работал в другой комнате, но был весьма внимателен к ней.

Наступили холода. Пришлось покупать ей теплые вещи на первый случай в Старой Рузе, через месяц окончательно и хорошо одеть ее в самой Москве... 10-15000 р.

Пять месяцев лечения и отдых дали свои результаты — 240 ударов сошли до 70.

Когда настала пора нам ехать, она заметно начала волноваться, поэтому, чтоб ей дать возможности перебороть свои волнения, я решил ехать в Алма-Ату не прямо, не самолетом, а поездом через мой аул, далее машиной в Джамбул, Фрунзе. Чтоб и в пути отвлечь ее от всяких уединений купил билет в обыкновенный плацкартный вагон, хотя в составе международный вагон шел почти пустым.

В ауле нас встретили хорошо, и все были довольными привезенными нами дорогими подарками. Особенно были довольны две снохи, которым привезли шубы под ко-

тик. Она была в центре внимания всех, мои многочисленные родичи приглашали нас в гости, провожали с непременным подарком — отрезом на платье ей. Она, как актриса, держала себя деланно-свободно, но в норме.

В Джамбул нас провожал Абдильда. Втроем остановились в люксе. Побывали в гостях у Саяби, у Алиманны, у Мырзады. Опять ей подарки. К нам день и ночь приходили друзья, родичи и знакомые. Даже пришел (видимо, из-за любопытства) секретарь обкома Екейбай, председатель радиокомитета Кокиш...

Ночью с ней стало плохо — обморок. Я заказал машину. С самого рассвета выехали по бездорожью Каратау. С нами были Саяби, Абдильда. Машина нас порядочно трясла. Обморок сказался чисто артистическим. На привалах на перевале она свободно гуляла с Саяби, лезли на крутые скалы, скрывались за камнями, хохотали.

Когда мы спустились с гор, и издали заблестело зеркало Били-Куля, я велел шоферу поварачивать вправо.

— Разве мы не едем в Били-Куль?

— Еще рано. После обеда, к вечеру.

Пересекая громадные горы-залежи гипса Улкен Бурыл, Киши Бурыл, мы направились к рудникам знаменитого Каратау...

Я знал, что в Кыршындах живет последний, самый младший сын известного Текебай-Бия, описанного в моей книге «Наша семья»...

Кульджабая не видел лет более тридцати. Ему 78 лет. Без единой седины. Выпали у него всего два зуба... Он

послал гонцов по всем аулам... Был безмерно растерян и рад к нашему приезду... Угощение. Пир! Я ему подарил бархатный халат с каракулевым воротником. Старик сидел все время в этом халате, а его сверстники дразнили его словами

— Сам, знаменитый Текебай-Би не носил такого халата...

Аристократ вел себя весьма тактично. Она же лежала, облокотившись на подушки на самом почетном месте. У ее головы сидел Кульджабай, у ног я. На вопросительные взгляды других аристократ отвечал:

— Келин очень устала от дальних дорог. Она из рода знаменитого Кунанбай-бия. Она тоже правнучка моего святейшего отца. Пусть поудобнее располагается под шанграком своего прадедушки. Она ведь впервые под его шанграком (шаңырак).

Она вела себя весьма прилично.

(далее описать подробно).

На прощание аристократ подарил наших сопровождающих по 600, ей 1000, а мне подарил красивого скакуна-аргымака.

Встречи и проводы аристократа на нее произвели весьма хорошее впечатление.

Тянь-Шань гостиницасының директоры Шаршембай Кулов бұрыннан таныс жігіт еді.

— Шаршаке, келіп қалдық, — деп едім, ол орнынан ұшып тұрып:

— Ассалауым-алейкум, Бауке. Көптен бері келбей кеттигиз гой. Отырыңыз.

— Жалғыз емеспін. Аялыммен келе жатырмын.

— Еми қайдан. Эстония, Кавказ, Москва, өзіміздің айыл, Джамбул...

— Е, алыстан келед екенсіз ғой... — деп, біраз ойланып отырып. — Еми сізді жай номирибизге орналата албайбыз. Теги сисдин 44-ти бир обкомнын секретарина бронь ишлеп койып едик. Еми, келип қапсыз. Сол 44-ти береле.

— Ол жігіт сізге өкпелеп жүрмесін.

— Жок. Осимисдин жигит ғой. Түсинтирип айтамын ғой, осындай бир шон ағамыз келипти деп. — Журиниз жене! — деп чомандандын бірін алды.

Приезд секретаря РК и председателя РИ Курдайского района... В гостях в Георгиевке. У Кенена Азербайева.

Прибыли мы в Алма-ату к полудню. Чем ближе, тем у нее все возрастало. Когда вошли в дом, ей перед шофером надо было разыграть роль хозяйки, напоить его чаем, сделать ему подарок — видимо, все это ее отвлекало, в суете она начало приходить в норму...

Позвонил Мусин.

— Бауке, ат-көліктеріңіз аман кайттыңыздар ма? Тағдыр шығар. Мен сізбен дауласпаймын да, жауласпаймын да...

— Когда я ей протянул трубку, у нее подкосились ноги, задрожала, побледнела... Не знаю, что ей говорил Мусин, а она однозначно отвечала:

— Я, солай ғой... Я, я. Солай ғой.... Әрине. Жарайды.

Когда она через определенное время относительно успокоилась, я ей сказал: (парақта айтқан сөзінің басы түспей қалған)

...Ни в чем ты мне не обязана. Я не обижусь, если сочтешь возможным вернуться к своему очагу. Ведь у вас дети...

Пришли дети. Она их встретила холодно. Не обнимала их, не целовала — казалось, была к ним равнодушна. (Видимо, отцовские черты на их лицах оттолкнули ее). Маленькая Махпал, раздеваясь, сказала:

— Мама, пойдете домой. Он больше не будет ругать и бить вас.

Дети были очень плохо одеты. У Махпал ботинки кашу просили, у нее были мокрые ноги. Кемель был обут в резиновые тапочки. У Шапиги — старенькие брезентовые туфли... Сразу, тут же одели и обули привезенными для них из Москвы одеждой и обувкой. Они повеселели.

— Вот, все это для вас Ата купил, — сказала она, подавая им чай... Дети с самого начала не чуждались меня. Они жили у нас два дня. Выкупались, переоделись, резвились... Я заметил, что они все трое были завшивленными, но я не брезговал ими. Потом Мусин потребовал их к себе. Тон требования был угрожающим...

Старшие после уроков забегали к нам под разными предлогами, а Махпал Мусин не пускал.

— Махпал так вчера плакала. Хотела итти сюда. К маме хочу, и все... Как-то сказала Шапига. Это я услышал случайно. Я всегда уходил в кабинет и никогда не мешал их свиданиям.

Мусин попросил, чтоб Махпал жила у нас. Мы ее приняли. Аккуратно отводили в детсад и приводили обратно. Приходилось часто ездить за нею на такси, так как она (мать) не могла ходить пешком в зимние вечера.

В Алма-Ате находился вновь назначенный заместитель главного редактора «Литгазеты» Барабаш. Он сообщил мне, что 6 декабря будут напечатаны в их газете два подвала моих материалов, посвященные XX летию победы под Москвой. Они уже не только одобрены, но и набраны.

По случаю этой даты намечался и у нас в Казахстане ряд мероприятий в печати, радио, телевидению... Как председатель ВК СПК, я выдвигал эти мероприятия. Чтоб согласовать и уточнить некоторые вопросы, я пошел в СПК. Когда я вошел в кабинет, там стояли Мусрепов, Шашкин, Шаймерденов. Они сразу прекратили разговор. На мое приветствие Мусрепов не ответил, а те последовали его примеру.

— У меня есть к вам некоторые вопросы. Вижу вы очень заняты.

— Завтра или послезавтра поговорим, — ответил Мусрепов.

Выходя от них, я сидел в партбюро у Байтанаева (заместитель секретаря) вошел З. Шашкин (секретарь) со своей кошачьей улыбкой протянул мне свои руки.

— У вас не хватило мужества поздороваться со мной минут десять тому назад, а теперь ваш привет не принимается, товарищ секретарь партбюро.

— Ну, что вы?... Я завтра ложусь в больницу.

— Завтра Мусрепов улетает в Москву, вы ложитесь в больницу, а С. Шаймерденов будет выполнять ваши поручения. Какую свинью вы решили подложить мне?

— Ну, что вы? О вас не было разговора...

— Хорошо. Узнаем через несколько дней.

Придя домой все это рассказал ей.

1 декабря 1961 года. Я спал. Меня разбудила она.

— Міне, алғын, Сафуан иттік істепті, — этими словами она показала мне свежий номер газеты «Қазақ әдебиеті».

Она была возмущена до предела. Я ей сказал, что ничего неожиданного не случилось. Все это проделки Мусрепова, а на остальных не стоит обижаться.

Пошел в Союз Писателей, все смотрели в окна. Когда я поднялся в вестюбиль, там стояли пять-шесть писателей, кольцом окружая коптированного секретаря С. Шаймерденова. Со всеми поздоровался за руку и, задержав руку С.Шаймерденова сказал:

— Из всех твоих произведений самое талантливое — это твоя сегодняшняя статья.

Все рассмеялись...

Как прилетел в Москву, Г.Мусрепов позвонил Г.Корабельникову и другим членам редколлегии и добился снятия моей статьи (рассказ) из «Литературной газеты».

Начались всякие хулиганские звонки к нам домой.

ЕРМУХАН БЕКМАХАНОВ

...1943 жыл. Полк командирі кезім. Таныс-біліс емес Анна Михайловна маған хат жазып, «Қазақ ССР тарихының» бірінші томын салып жіберіпті. Оқып шықтым. Жетістігі мен кемшілігін, яғни алған әсерімді жазып жібердім. Жауабымды алып, қатты риза болыпты.

Сол жылдың 9 декабрь күні Москвадағы «Әдебиетшілер үйінде» менімен кездесу болды. Оны генерал-лейтенант А.А.Игнатьев басқарды. Мен жазбасыз 45 минуттей

сөйледім. Сұрақтарға жауап бердім. Менен кейін Шкловский, Лавренов, Стасов, Панкратова, біздің Қазақстаннан И.Тәжиев, Ә.Шәріпов, С.Аманжолов сөйледі.

Кеш аяқталысымен, қасыма жастары ұлғайған екі апай келді. Олардың бірі — Анна Михайловна Панкратова, екіншісі — В.И.Лениннің тұсындағы Орталық партия Комитетінің секретары болған Елена Дмитриевна Стасова екен. Біраз әңгімелесіп болған соң, тарқай бастадық. Шашы аппақ, ап-арық Анна Михайловна қолдары дір-дір етіп, тілдей қағазды қалтама салды. Былай шыға «Бауыржан, уақытың болса, жолығып әңгімелесейік. А.М.Панкратова» деген жазуды оқыдым. Соңына адресін жазыпты.

Арада алты ай өткенде мен Анна Михайлованың үйінде болдым. Қызы бар екен. Шай іштім. Әңгімеміз «Қазақ ССР тарихының» төңірегінде болды. Оны зерттеуге қалай кіріскенін айтты. Әйтеуір Қазақстан туралы жақсы әсерде екен. Сөзіп тындай отырып, терең ұғымды тарихшыларымыздың алдыңғы легіндегі кісілердің бірі-ау деп ойлады. Мені де зейін қойып тындай білді.

— Алматыда кездесіп, азды-көпті әңгімелескен адамдарымның ішінде ерекше әсер қалдырған, әрі үміт күттірген Ермұқан Бекмаханов болды. Сіз оны танитын ба едіңіз?

— Жоқ.

— Бұл көрікті жас жігіттің (менің шамалауымша жуық арада) нағыз ғалым, тарихшы болатынына әбден көзім жетті, — деп өз сөзім дәлелдеп, көп сыр шертті.

1946 жыл. Анна Михайловна мені Ермұханның докторлық диссертациясын қорғау процесіне шақырды. Вера

Павловна екеуіміз трамваймен (сол кезде Москвада такси жоқ еді) кешігіңкіреп бардық. Барсақ, жап-жас (кейін білдім, сонда Ермұқан отыз бір жаста екен), сұлу қазақ жігіті мінбеде докторлық диссертациясын қорғап, сөйлеп тұр екен. Бұл — менің мұндай жиынға тұңғыш қатысуым.

Анна Михайловна ымдап, бізді қасына шақырып отырғызды.

— Ермұхан Бекмаханов — осы жігіт. Ол бәрін дұрыс айтып тұр, бірақ байқаған боларсыз, аздап толқу үстінде, — деді сыбырлап.

— Меніңше, Анна Михайловна, сіз одан да гөрі толқу үстіндесіз, — дегенімде ол шынтағымды қысып, жымыып күлін қойды. Сол сәт есіме Қаныш Имантайұлының Ермұхан туралы:

— Ол жігіт — талапты, білімді жастарымыздың бірі. Болашақта одан күрделі еңбек күтуге болады, — деген сөзі түсті.

— Жаксы қорғады. Сөз жоқ, тақырыбын ұлғайтып үлгергенін оппоненттері де, баска сөйлеушілер де мойындай бағалады, — деді жолда академик Кәрім Мыңбаев.

— Мүдіріп қалар ма екен деп қорқып едім. Оңай дейсіз бе, Москвалық өңкей азулы, ірі ғалымдардың алдында, — деді химия ғылымдарының докторы Ерден Әзірбаев.

— Ол мүлде қағазға карамай сөйледі, шешен екен, — деді РСФСР-дің еңбек сіңірген өнер қайраткері Вера Павловна.

Ертесіне Анна Михайловна мені «Гран Отель» мейманханасына ертіп барды. Ермұхан шаршап отыр екен. Әңгіме онша үйлесіңкіремеді.

Ол кезде карточка жүйесі. Менің карточкам полковниктікі. Елу процент жеңілдігі және ол бойынша азық-түлік кезектен тыс беріледі.

— Анна Михайловна, Ермұхан Бекмаханов қорғауын атап өтпек пе?

— Сіз естіпсіз ғой.

— Менің қосқаным, — деп үш мың сомдық карточкамды және бір жарым мың сом ақша бердім. Анна Михайловна қатты қуанды.

Біраз отырғаннан кейін желеу тауып, орнымнан тұрдым.

— Бауыржан, маған «Кавказ жазбалары» блокнотыңды қалдырып кетші. Ертең қайтарамын,— деді Анна Михайловна. Мен сол кісіге әскери командирлік дәптерімді тапсырып, қош айтыстым.

Ертеңіне мені Бас штаб Подольскіге жұмсады. Ермұханның тойында бола алмадым. Үш күннен кейін Анна Михайловна ЦДСА-дағы болмеге келді.

— Мен сіздің жазбаларыңызбен толық танысып шықтым. Ермұханға да оқып бердім. Оған сіздің рұқсатыңыз оқығаныма кешірім өтінемін. Ол өткенде сіздің тез кетіп қалғаныңызға қатты өкінді.... Мен Тәуке хан, Бірінші Петр, Цеван Рабдан, Галдан Церен, Абылай хан туралы екеуіміздің арамызда болған әңгімені айтқанымда, тыңдап, таң қалды.

— Анна Михайловна, мен Ермұханның XVII—XVIII ғасырлардағы қазақ халқының тарихы жөніндегі біліміне таң қаламын,— дедім.

— Мұның дұрыс. Ол өте адал, білуге құмар... ма-

териалдарды өте мұқият, тиянақты зерттейді... Өкінетініміз сол, архивтік документтердің бәрі қолымызға тие бермейді,— деп күрсінді.

Қысқасы, Анна Михайлованың бізге жәрдемі көп тиді. Өте ақылды кісі еді. Ермұхан қаралы азапқа душар болып камалғанда, ол кісі қатты қайғырды, қолынан келген көмегін аяған жоқ. Тиісті орындарға барып, оны ақтап, түрмеден босатты. Мұны мен ұстаз бен шәкірттің арасындағы ғана қарым-қатынас деп емес, ерлік деп білемін...

Еркін отырдық.

Онғарбек Бердібаев соғыс кезінде менің қарамағымда полк дәрігері болған кісі еді. «Москва» қонақ үйінде докторлық диссертация қорғағанына байланысты той істеді. Дастарқанды Сәбит Мұқанов басқарды.

Той енді қыза бергенде, Ермұхан төбе көрсетті. Отырғандардың біразы:

— Әй, сен мынаны неге шақырдың?! — дегендей сұрланып, тыжырына қалды. Төрге шық деген ешкім жоқ. Қасымда Тілеш Шойынбаев отыр еді.

— Тілеш, қарағым, орныңнан тұр, — деп, Ермұханды қасыма отырғыздым. Бұл қылығым тыжырынғандарға ұнаған жоқ. Намысым, ашуым козып, рұқсатсыз сөз сөйледім.

— Қарағым, профессор, — дедім орнымнан тұрып, Ермұханға қарап.

— Мен Тынық мұхиттан Орта теңізге, Шығыстан Батысқа дейінгі аралықты шарлап шыққандардың біреуімін. Ойлы-қырсыз, тау-тассыз, жыра-жылғасыз жерді

мен көргенім жоқ. Бұл айтылғанның астарына түсінерсің, шырағым. Сен тарихшысың. Қазақ халқының да өз заманында өзіне жарастық қару-жарағы, қолбасшылары болғаны рас. Ол өткен заманды сен менен гөрі жақсы білесің... Біздің заманда Әліби Жангелдин деген кісі болған. Оның ықпалымен Амангелді Иманов қол бастап, майданға шыққан.

— Әй, Бауыржан, сен бізге лекция оқып тұрсың ба, ей?! — дейді Сәбит маған жақтырмай.

— Сәбе, кешіріңіз, лекцияны сізге оқып тұрғам жоқ, профессорға оқып тұрмын. Мен атаған кісілер туралы сіздің пікіріңіз елдің бәріне мәлім ғой. Оны профессор да оқып шыққан. Ал, менің пікірлерімді оқып шыққан жоқ. Естісін деп әдейі айтып тұрмын.

Оңғарбектің өңі қашып кетті. Көзімді аларта қарап:

— Ей, шырағым доктор, Ермұханды мына тойыңа мен шақырғам жоқ, сен шақырғансың. Бұл жігіт жаламен жабылған кара жаулығынан құтылдым ба, құтылмадым ба деп арамызға жаңа қосылып отыр.

Түсінсен, бұл жалғыз саған емес, маған да келіп отыр. Тойымды бұзды деп ойласаң, рұқсат бер, біз кетейік!

Оңғарбек орнынан ұшып тұрды.

— Бауке, бұл не дегеніңіз, өзім шақырғаным рас, — деді сасқалақтап. — Ең құрметті қонақтарым сіздерсіздер.

Осыдан кейін тыжырынған-мыжырынғандардың үні өшті. Еркін отырдық.

1966 жылдың көктемі. Ермұхан екеуіміз Қазақ ССР Министрлер Советінің ауруханасында қатар палатада жаттық. Коңілін сұрамақ болғанымда, дәрігер Анна Павловна (фамилиясын ұмыттым):

— Ол кісінің үстіне кіруге жұбайынан басқа ешкімге рұқсат жоқ. Сіз дұрыс түсініңіз, жағдай осыған мәжбүр етті, — деді. Арада біраз күн өткенде:

— Бауке, ініңізге жолығып шыксаңызшы. Мен дәрігерден рұқсат алдым, — деп әйелі палатама еніп, қинала үн қатты. Ішімнен: «Келін күдерін үзген халде екен ғой», — деп шошып қалдым.

Ақ халат киіп, Ермұханның палатасына ендім. Кірсем, ет пен сүйегі қалған (бірақ сыры кетсе де, сыны кетпеген), жатыр екен.

— Бауке, дәрігер сізге ғана рұқсат беріпті ғой. Ассалаумағалейкум, — деп зорлана жымыып, қолын созды. — Елу жас не, Бауке? Көп ой қап барады... Үлгере алмай кетіп барам, кешіріңіз, — деді.

Бұл маған тарихшының алдындағы өкінішіндей сезілді..

ӨМІРДЕ ДЕ СҰЛУ ЕДІ...

...Сағат күндізгі екі. Үйде жазу жазып отыр едім, дәрігер Анна Павловна телефон соқты.

— Бауыржан, Ермұхан Бекмаханович...

— Түсінікті. Ол бізге ұзақ жасауға әмір етеді, — дегенімде, дәрігердің даусы дірілдеп:

— Иә, солай, Бауыржан, — деді.

Марқұмды жерлеп, қайтып келеміз. Жолда:

— Байкадыңыз ба, табытта ол тірі адамдай, сұлу күйінде жатты, — деді Анна Павловна.

— Түсінгеніңізге рақмет. Ол өмірде де сұлу еді, — дедім мен.

ЕРЕКЕҢ ЕЛ АРДАҚТЫСЫ ЕДІ

Алпысыншы жылдары түскен бір суретке қарап отырып, Ермұхан ағайды есіме алдым. Ол кісімен менен көп жыл бұрын таныс-біліс болған әйгілі Ілияс Есенберлиннің мына бір сөздерін жадымда берік сақтаппын.

«Ермұхан Бекмаханов менің қазақ тарихын зерттеп білуіме соншалық әсер етті, өйткені бұл ғалым қазақ елінің ХІХ ғасыр мен ХХ ғасыр басындағы экономикасы, әлеуметтік құрылысын зерттегенде, Кенесары қозғалысына байланысты нақтылы материал жетіспейтін және соны толықтыруға Орткомның жәрдемдесуін сұрапты. Сол жұмысты Жұмекең Дінмұхаммед Ахметұлы арқылы маған жүктеді. Соғыс уақыты болса да, Ортком Бекмахановқа барынша болысты. Көбіне әуелі Петропавлда, кейін Омскіде болып жүрдім. Ортком қызметкері неге сонша архивте коп отырады деген сезік болмау үшін, кейбір архив материалдарын қонақ үйіне алдырып оқимын. Отарлау саясаты қалай жүргенін, Орынбордан бастап, бекіністердің не үшін тездетін салынғанын әбден түсіндік. Негізгі сүйенген ұстанымымыз — ұлттық намыс, Сталиннің орыс халқы туралы және «бізді ата-баба

аруағы қолдасын» деген сөзі еді. Біз де өзіміздің тарихи қаһармандарымызды дәріптеуіміз керек болды. Осы принцип кейін Бекмахановты ұлтшыл деп кінәлауда тілге тиек болды...

Кенесары қозғалысы туралы жинаған материалды машинкаға бастырып, бір данасын өзім алып отырдым. Екі данасын тікелей бастығым Дінмұхаммед Ахметұлына табыс етемін. Ол кісі Шаяхметовке көрсеткеннен кейін ғана Ермұханға береді. Сөйтіп, келесі іссапарының бағытын Бекмаханов белгілеп, Димекен қолына жазып береді, ол маған тапсырады, міне, сөйтіп жүріп тарихшы болып алдым.

КӨКЖАЛ

Соғыс күйгелегінде жүрін көктемнің қалай өткенін білмей қалдық. Қыстың әсері бойымды құрсап-ақ алған екен. Тапа бүгін оянғандай тар құшағынан құтылып, жер жүзі жымындап құлпырып тұр екен. Құлпыра күліп тұрғандай болды. Мен де жанды бейнені көріп тұрып, мейірімді күннің сәулесі денемді балкытып, көңілімді табиғатка елжіретіп, бойымды босатты. Басқалармен бірге мені де күн сәулесімен сүйгенін сездім бе, аязға қысылып, қарға көміліп, күйініп, батпақта тайып, қиядан сүріне жығылып, жан сақтау үшін сая іздеп паналап, тығылып:

Өмірдің жазы да бар, қысы да бар,
Жаны бірге, ары бірге жан таппадың ба?
Жарым да жоқ, досым да жоқ, сырласым,
Аз өмірде көп алдандым.

Құр дегенім жер боп шығып құшқанда,
Күле кіріп жан сырымды біліп алып,
Шыға беріп күңіренеді достарым.
Жақын жан көп — ұгушы жоқ зарымды (ойымды)
Туғаны жоқ, тұрағы жоқ жолаушы.

Мен ой үстінде келе жатсам керек. Айналаға назарымды салмаппын. Барамын деген штабымның үйінен өтіп кетіппін. Құрып жатқан коршау қорғанымыздың төріне жетіппін. Ол — қыстақтың артқы жағы еді.

— Ага лейтенант жолдас, — деген дауыстан оянып қарасам, алдымда тұрған Рахимов екен.

— Иә, сен бұл жақта неғып жүрсің? — деген сұрағыма ол жауап берместен:

— Сізді телефонға генерал шақырады, — деді.

Екеуіміз тездеп штабқа жеттік.

— Момышұлы жолдас, — деген генералдың баянды даусын телефоннан естіп:

— Иә, мен, генерал жолдас, — деп демімді ала беріп жауап қайтардым.

— Алдағы сарынның арты шабуылға айналып жатыр, — деді генерал сабырлы даусымен.

— Ал, көптен күткен басталар іс басталды. Келісім бойынша берік болыңыз. Қапылыста қармап жүрмесін. Жауынгерлер қалай? — деп сұрады.

— Тырмысып істеп жатыр, генерал жолдас.

— Менінше, кешікпей-ақ сіз де іске кірісесіз, — деді генерал. — Ал, бағыңыз жөнді болсын, — деп бата бергендей біраз үндемей тұрып, — егер неміс темір болса, сіздің адамдар көмір болып ерітуге жарасын. Алдағылар да оның алдыңғы қарқынын басыңқырағанда ғана шегі-

нер деймін, бірақ та «күш әкесін танымайды» деген есіңізде болсын.

— Күп болады, генерал жолдас.

— Әзір салмақ Капровқа түсіп жатыр. Сол бағытқа әзір болыңыз. Уақытыңыз бар ғой. Өзіңіз мүмкіншілігіңіз болса, тағы бір аралап, жауынгерлермен тілдесіңіз, — деп карт сөзін аяқтай беріп — жалтақтап жәрдем күтпеңіз, бар болса, қарастыруға мен даярмын, — деді де сөзін аяқтады.

Орды аралап бара жатқанымда бірінің артынан бірі шонкия құлап, біз орналасқан қыстақты дәлдей құйылған самолеттерден үзіліп аққан бомбалар ызындай ағып келеді. Барлығымыз ор ішіне жабысып бұға калдық. Бомбалар түскен жерлерінің қыртысын, құйқасын айналдыра жерді сілкіндіргендей дүрілдете дабыл қағып жарылды. Басымызды көтергенше алты қаз құстар калқып, қайта айналып соғып төмендей беріп, үстімізден зуылдата оқ жаудырып, бірінің артынан бірі өте шықты.

— Қап, мынау иттің басынғаны-ай! Бас көтертер емес қой. — Қасымдағы Синченко үстін қағып орнынан тұрды.

— Қалай екен? — деп одан манағы Бозжановтың «көкжал» дегені ыржия күліп орнынан тұра беріп сұрады.

— Қалайын сұрайсың, Курбатов, әйтеуір жанымызды шүберекке бір түйдірді ғой, — деді оған Синченко.

— Иә, әйтеуір, сенің жаның ардақты, түйе бергін, — деп оған Курбатов сак-сак күлді.

Бір орыстың баласы таза қазақшалап мүлтікпей калжыңдасқанына мен танданып бірінші рет қарап:

— Ей, сен өзің орыспысың, әлде, қазақпысың, — деп сұрадым. Ол тік тұра калып:

— Комбат жолдас, орыс десеңіз орыс екенім де рас, қазақ десеңіз қазақ екенім де рас.

— Жоқ, сен шыныңды айтшы. Ол ыржаңдап күліп:

— Шыным сол, комбат жолдас, — деп біраз тұрып, ата-тегім орыс, өзім де орыспын, комбат жолдас. Кіндік кесіп, кір жуып өскен жерім — Қазақстан. Қазақ елінің бір баласындай болып өскен орыстың бірі болармын.

— Ал, сені Бозжанов неге көкжал дейді?

— Ол мені еркелеткені ғой, комбат жолдас. Ешқандай жалым жоқ, жай токарьдің біреуімін. Ол кісі жауынгерлермен дәріптей қалжыңдасады. Біз онысын көтереміз, — деді ол.

— Жоқ, комбат жолдас, — деді тыныш тұрмайтын Синченко. — Бұл шынында сау сиырдың боғы емес.

— Па, шіркін! Мүлдем атамды танытып мақтадың. Одан басқа сөз аузына түспеді ме құрғыр-ау, — деп Курбатов күлді. Назарымды одан ала бергенде, зу-зу етіп зеңбіректің оғы үстімізден аса түсіп жарылды. Курбатов ор түбіне құлай кетті.

— Ей, саған да жан керек екен ғой, — деп оны Синченко жағасынан сүйрей көтерді.

— Қорыққаным емес, үріккенім ғой, комбат жолдас, ғафу етіңіз, — деп ұялған тәрізді көрініп, тұрып бара жатты.

— Үрейленбей, үріккеннің айыбы жоқ, ерім... Ал, енді біздің кезек кашық емес көрінеді. Алдағы ойран соғыстың дабырын естіп тұрсың ғой. Жаңа ғана генералмен сөйлестім. Ол кісі бізді алдыңғыдан кейінгі екінші тиянағымыз деп санап отырғанға ұқсайды.

— Политрук жолдас, бізге жаңа ғана «осы жердегі ге-

нералдың сенгені бізбіз, дұшпан алдағыларды түре итеріп жылжытса, біз осы жолдың түйінін берік ұстап тұруымыз керек» дегендей түсініктерді айтып кеткен еді, комбат жолдас.

— Ал, жігіттер не деді? — деді оған сабырлы Рахимов.

— Генералдың бұйрығын екі етуге бола ма, лейтенант жолдас. Біз де генералға сенеміз. Ол кісінің сөзін екі ете алмаймыз.

— Дұрыс, ерім, дұрыс. Ал, енді сен бұл жерде тұрғанды қойғын. Сен бірінші ротаға барып, командиріңнен рұқсат алып, окоптарды аралағын, «берік болсын» деген сәлемді жігіттерге айт. Болашақ соғыстың бас-аяғында сонда болғын.

— Жарайды, құп болады, комбат жолдас, бірақ... — деп мүдіріп, — политрук жолдас маған осында болғын деп еді...

— Жоқ, сен енді сонда болғын.

— Құп болады, комбат жолдас.

Курбатовпен солай қоштасып ажырастық. Ал, енді оқушым, екеуіміз алдағы азан-қазан болып жатқан майдан шеңберін барып аралалық. Мен айтушы болайын, сіз тек тыңдаушы болмастан, шынды көзбен көріп, алыстан болса да дұрыс болжаушы болуға жараңыз. Мен айтып жеткізе алмасам, сіз ойлап жетіп, оқиғаның кемшін жерін өзіңіз толтырыңыз.

Айнала жым-жырт, ай тастай қараңғы.

— Командир жолдас, сізді штабка шақырады, — деп жүгіріп келді. Демін ала беріп, бір капитан келіп, генералдың қайда екенін сұрайды.

Келсем, орта бойлы жасы қырыққа жақындаған,

ат жақты, тұнық жасыл көзді, қыр мұрынды капитан штабта отыр екен. Танысқаннан кейін ол маған:

— Аға лейтенант жолдас, мен РС дивизионының командирімін. Алда қиын жағдай дейді. Осы қыстаққа келін, генерал Панфиловпен жолығып, сіздің дивизияға біраз жәрдемдесуге жіберіп еді. Мен ол кісімен қалай жолығар екенмін. Мүмкін болса тезірек жолықсақ, тобымыз мұнда менің артымша шыққан болар, жақында келін те қалар.

Капитанның келгенін генералға телефонменен хабарладым.

— Иә, иә, дұрыс. Жаңа ғана үлкен кісі (генерал Рокоссовский) хабарлап еді. Келгендері жақсы болған екен, — деді де генерал капитанды сұрады.

— Мұнда тұрмын, генерал жолдас. Капитан Николаев, — деді капитан менен трубканы алғаннан кейін. — Иә, осы мен тұрған қыстақтың атын атап еді. Жақында келіп қалар, комбат жолдаспен ақылдасып орналастырармыз... Абайлармыз. Барлығы он бір залп, генерал жолдас... Оның жетеуін... Қайдам бұдан артыққа рұқсат жоқ еді, генерал жолдас... Айтуыңыз бойынша қимылдармыз... Құп болады, генерал жолдас. Міне, беремін, — деп маған трубканы ұсынды.

— Момышұлы жолдас, — деді генерал. — Арамыздағы байланыс сенімді, үзілмейтін болсын. Сол жағын тездеп қолға алыңыз. Тіке меніменен ғана байланысыңыз. Мен алдын болжап айтып, сол мен сілтеген жаққа қарай капитанды пайдаланыңыз. Байланыс үзілмесін. Мен капитанға тапсырған мәселелермен келісіп алыңыздар екеуіңіз, — деді генерал сөзді аяқтап.

Мен телефонды коя бергенімде, есіктен дүрбі асыңған сұңғақ бойлы лейтенант кіріп келіп:

— Капитан жолдас, 8-16... деп баяндады.

— Ал, онда (4 жол оқылмайды)...

СЫЙЛАСЫП САНАСАЛЫҚ

1. Өткен съезде алған міндеттемелеріміздің бәрі бірдей сүрінбей, жығылмай, ақсамай, тасымай мәреге түгелімен жетті деп айта алмаймыз.

2. Екі съездің арасында жазушылардың еңбектерінде табыстар да бар. Кемістіктерімізде аз емес.

Кемістікпен кетіктік себепсіз болмайды. Олардың себебі өз арамызда, өз басымызда. Олар да — біздің өзіміздің жемісті еңбектеріміздің арасындағы солғын, шала-жансар мәуелері. Оларға біз өкіне де, ашына да қарауға еріктіміз.

Жараның барлығын отап, я күйдіріп жазуға болмайды. Сыйпап, майлап, дәрі-дәрмектеп жазылатындары көп.

Шеңберден шығара мақтамалық,

Жерге жаншып таптамалық.

Ашуды сын садағымен атқылаудан аулақ болалық.

Табысымызды тау басына дараламалық, кемістігімізді керегеге кере кептірмелік. Әрқайсысын өзіне жарасты орнына қоя білелік.

Партиялық, творчестволық принциптен шықпастан, әділ де, жанашырлық, ағайындық ретінде сыйласып сынасалық.

Әділ сын ауызбірлік дәнекері деген сөз әрқашанда есімізде болсын.

Күнге оңып, жауынға езілетін сырландыны майлы бояу санап, өзімізді алдамалық.

Жамаумен жыртығымызды жасырмалық; көсеумен кетігімізді қаламалық.

Сын аткамінердің азбандылығымен айтылмасын, жамап-жасқап жала жабудан аулақ болайық.

Әдебиет әдептілік ұстамдылығымен айтылсын. Айыптау үшін дәлелді айғақ керек. Айдай айқын айғақ та әдепті ұстамдылықпен айтылсын.

Сәтсіздікке ұшырағандарды сабалай бермелік. «И у бьющего рука устаёт» деген сөз сын шабармандарының есінде болсын.

Съезіміз жоғары дәрежелі принципте... әділ биде туған жоқтай, табыстарымызды, кемшіліктерімізді де тең оймен сыннан өткізіп, әдебиетіміздің болашағына түкпірлі жоба боларлық нұсқалы мәжіліс (кұрылтай) дәрежесінде өтер деген үміттемін.

Именно живые донесли до нас подвиги погибших именно живые в их «Я ощущал», «Я думал» и так далее несі айып. Невольно рассказчик делается сам не только автором, но героем своего произведения, это не самогероизация, а рассказ очевидца. Участник, он делается центральным героем. (как не прятался) так с читателем делятся всеми своими видениями, переживаниями и думами тем самым ведет его за собой по тропам события навязывает ему свои взгляды на событие.

Надо глубоко изучить и использовать эти материалы творчески осмысленно без излишней поспешности.

Защита отечества — священный долг. Все мы должны

постоянно заботиться и о дальнейшем укреплении обороноспособности нашей родины. Мы должны постоянно помнить, что мы воспитываем бойца-воина из наших сыновей и дочерей все должны быть всегда готовыми к бою за честь нашей родины и на фронте вооруженной борьбы, если союзник нет война.

1) В июне этого исполняется 25-летие начало ВОВ.

Разумеется, 25-летия самого начального периода ВОВ для нас не является торжественной датой. Тем не менее это дата является всемирно исторической датой придавший совсем другой характер во всей второй мировой войне, изменивший всю ее военно-политическое содержание.

2) В декабре этого года исполняется 25 лет итогам трагического и героического 1941 года.

Итоги того года был трагичным потому, что наши войска отступая от западных границ были потеснены до самих ближних подступов Ленинграда и Москвы. Итоги того же 1941 г. героичный потому, что мы разжали стальные клещи врага вокруг столицы и отбросили его назад, тем самым положив победное начало не в ВОВ, но и во второй мировой войне.

3) В своей истории никогда в таком массовом количестве не участвовали в большой войне. ВОВ — это первая война...

В Казахстане формировались 16 дивизий, 6 бригад, 22 соединения.

Молотов ҰОС Совет Одағы 7 млн. адамнан айрылды деді, қазір біз 20 млн. астам қырылды деп отырмыз.

Біз қазірге дейін нақты білмейміз. (өлгендердің)

1710 қала қирады, 70 000-нан артық селолар өртелді,

52% о/к қиратылды, 98 мың н/з талады, 1876 совхоз таланды. 20 мыңнан астам адам қырылды. Батыс Европа жері біздің елдің қанымен суарылды. Сондықтан біз бұл жерді қасиетті дейміз...Бізден бір де семья соғыста отыны шарпылмай қалмады.

Негізгі ауырлық біздің халқымыздың мойнына түсті.

Бұл қасіретті біздің жауымыз да мойындады. Мыс. У. Черчилль: Россия распотрошила...

Ген. Маршал заявил: Если не Советская Россия, то воины перешли бы на американской земле. Рейхс маршал Герн: Біздің барлаушыларымыз жақсы істеп, техникадан артындағымызға . Біз осыған сенің құлағың — бұл біздің басты қатеміз.

Зеж.ген.Инквард: Ленинизм 50 жылда Отанының патриотын жасай білді... деп хабарлады.

Сондықтан мен соғыс ветерандарының қарызын ұмытпауды тілеймін.

Мен көп кітап жазғамын. Максат: ұрпакка ВОВ қаһарлы күндерін шыншылдықпен баяндау...

Мен жазушы емеспін (болса да). Мен мемуаристпін, документалистпін.

Голиков:

Менің шығармамдағы максат — қарапайым адамнан совет жауынгері болып қалыптасуын көрсету.

1) Менің шығармамдағы негізгі желі — халық достығының үйлесін көрсету.

2) Совет адамдарынан шешуші казак деп шабандылығын көрсету.

3) Жаппай батырлық көрсеткенді үкімет наградасына ұсыну керек.

5 рет коршауда калдым, бұйрық бойынша ұсақталып (бөлшектеңіп) кетуді талап етті.

Мен оған келіспей, топтанып бұзып шығуды колдандым. Коршаудан 1-2 рет шыққан соң солдаттардың сеніміне ендім.

Благосостояние села (аула) зависит в первую очередь от председателя колхоза — он должен быть человеком большой честности, благородства и весьма хозяйственной личностью.

Мы подбираем директоров совхозов, а председателей колхозов меняем, как перчатки. Ставим председателем чужесельца — он только и занимается выкачиванием плана и личной наживой. Многие из них превратились в современное кулачество в полном смысле этого слова.

Надо в первую очередь заниматься подбором честных и деловых председателей колхозов и сельских советов и закрепить их. Ни в коем случае не допускать бесчестья. Ведь колхозом управлять гораздо сложнее, чем совхозом.

Как частые смены кадров задерживают полки, так и частые смены затрагивают хозяйство колхоза и колхозников, нестабильное руководство делает нестабильным хозяйство колхоза.

Много в колхозах нештатных «руководителей» — интриганов; «они занимаются только сваливанием друг-друга путем доноса». Правильной расстановкой надо заниматься.

Случайные люди в своих интересах выполняют и перевыполняют иногда план (чем замазывают нам глаза), а дальше бесцеремонно разбазаривают общее добро напри-

во и налево, раздают своим приближенным (часто бездельникам и интриганам), а труженикам часто ничего не достается.

1 га = 10 п N = предполагаемый урожай 120 п,

— 0,5 п кладовщику

— 0,5 п бригадиру

— 0,5 п сеяльщику

— 0,5 п возчику

— 2 п

— 8 п

8п фактический урожай 8 п

Земля не получает норму, поэтому не дает планируемый урожай. Почему фактически не балансируется урожай.

На УОП недосев также 30го недобор.

Конкретно.

Гр.20 кг.

I	II	III	
100 га.	тоже	тоже	
Урожай:	10.000 п.	80.00 п.	60.00 п.
Пл. с....:	4.000	4.000	4.000
Сет.:	6.000	4.000	2.000
Семена:	1.000	1.000	1.000
Ст...:	5.000:	3.000	1.000
Ж. т/д.	5.000/20=250 п.	3.000/20=150 п.	1.000/20=50 п.

Так надо распределять, а не $9000/60=150$ п на каждого. Именно это сколотит бригаду и заготовит соревнования, а не знаки.

Надо покончить с обделичкой.

Өткен жылы жазда Букинистен библия сатып алдық. Сарғылт сиямен иесі ескіше былай деп жазыпты (Мұқабаның астырында):

Блажен, кто смысл божественных сказаний,
С любовью к сердцу принимал,
И с верою, в минуты испытаний,
Страницы эти пробегал...
Кто, падая во прах перед законом,
Творил Спасител завет...
И говорил с премудрым Соломоном:
«Все в мире — суета сует!..»

ДМИТРИЙ СНЕГИН

Дмитрий Снегиннің ата-бабалары, Поцелуевтар — Жетісуға бірінші орналасып, Алатаудың бауырын мекен еткен орыстардың бірі.

Дмитрий Федорович Снегин Алматы қаласында 1912 жылы туып, сонда өсіп, мектепте, кейіннен Ауылшаруашылық институтын бітіріп, агрономдық мамандыққа ие болған.

Демек, Дмитрийдің кіндік кесіп, кір жуып, тәрбиеленіп, білім алып, ат жалын тарта мініп, азаматтар қатарына қосылған туған өлкесі — Жетісу «ауылы» осы кездегі республикамыздың астанасы — Алматы. Дмитрий

— әдебиетпен жас кезінен шұғылданғандардың бірі. Ол студент кезінде бірнеше өлеңдер жинағын шығарды. Ол өлеңдерінде жасөспірім акын туған жеріне, орыс, қазақ еліне ыстық лебізін білдіре жазды. Ол қазақ, ұйғыр тіліне аударушылардың бірі бола отырып, халықаралық достықтың ұлғаюына атсалысты. Ол — қазақ әдебиетінен нәрленді, тамырланды, қазақ тақырыбына көптеген әдеби қысқаша еңбектерді өзінің ана тілінде жазып, орыс оқушыларына таныстырып отырғандардың бірі болды.

Отан соғысы басталды. Дмитрий де майданға аттанды.

Москвадан 30 километр Крюково деревнясының маңайында панфиловшылар дивизиясы дұшпанмен үш күн ұдайы табан тіресе соғысты. (1941 жылдың декабрь айының бас кезі). Қалың қар, сықырлаған аяз. Менің омырткамнан ок тиіп, аяқ-колдарым ұйып, командалық пунктте отырмын.

Ұзын бойлы, сырықтай тіп-тік, ат жакты, орыс жігіті кіріп келіп, тұра калып:

— Жолдас полк командирі, артиллерия дивизионы сіздің карамағыңызға келді. Дивизион командирі аға лейтенант Снегин, — деп өзін таныстырды.

Мен алдыңғы шеппен телефонмен сөзімді бөле алмастан оған:

— Отырыңыз, жолдас Поцелуев, — деп ымдап орындықты нұскадым.

— Жағдайымыз мақтанарлық емес. Сіз, жолдас дивизион командирі, бізді немен қуанта аласыз? — деп сұрадым мен отырған аға лейтенанттан, сөзді аяқтап болған соң.

— Әйтеуір, сіздің карамағыңызға келдік қой. Не бұйырасыз, қайда жұмсаңыз да дайынбыз, — деп сөзін бастап, аспай-саспай дивизионның жағдайын, не бар, не кемтар, неге мұқтаждығын ол маған баяндап, қалай іске асыру жағынан кеңестік, келістік.

Кетер алдында Снегин біраз күмілжіп тұр:

— Сіз менің шын фамилиямды қайдан білуші едіңіз? — деп сұрады.

— Мен сіздің оқушыларыңыздың бірі болуым мүмкін емес деп ойлайсыз ба? — деп мен әзілдей сұрақ қойып, қоштасуға қолымды создым.

— Оқушы жазушыны танығаны авторға үлкен ғанибет... — деп аға лейтенант қуаныш білдірді де, қолын шекесіне ұстап, қалт тұра қалып, ізет көрсетіп, шұғыл аязға шығып кетті.

Дұшпан алдыңғы шепті артиллериямен үстемелете төмпештей бастады.

— Біраздан кейін дұшпан шабуылын бастар, соны тойтаруға көмектесуге дайын болсын сіздің дивизион.

Бақылаушылар әлі алға жеткен жоқ...

— Не вижу, не стреляю деген сөз бар емес пе... — дей бергенімде байланыс сымы үзілін, сөзіміз бөлінді... Кейіннен естідім, Дмитрий өзі алдындағы шепке барып, дивизионның атыс тізгінін өз қолына алып, дұшпан шабуылын тойтарысқа белсене қатысыпты. Оны өз көздерімен көрген атқыштар командирлері өте риза болып маған жеткізді. Онымен бірінші таныстық осылай басталды.

Дмитрий — артиллерия офицері. Артиллерия — соғыс дауылы. Дауыл үнсіз болмайды. Дауыл ырғағына ашынғанда түседі. Кейінгі соғыстар, кейінгі ұрыстарда

да Снегин басқарған дивизион біздің полкқа көп жәрдемдесті. Майданда көрген қиыншылықтарымыз бен табыстарымызға еншілес болды.

Қанды майданда жолдас болдық. Менің одан жасым да үлкен, дәрежем де үлкен болды. Онымен біз есептескен жоқпыз. Тепе-тең, бір-бірімізге жақсы түсінерлік жолдас болып кеттік.

Дмитрий — ақ көңіл, ашық жігіт. Байсалды сөзді, салмақты жігітті майдандас жолдастарының бәрі де қадірлейтін.

Дмитрий — акын, әнші. Тыныштық кезінде ол қоныр даусымен орыс, қазақ әндерін араластыра салып, әйтпесе сүйетін өлеңдер оқып, қызық әңгімелер айтып отырушы еді.

Жазушы-ақындығын ол майданда командирлігімен қатар ұстай білгендердің бірі болды. Майдан өмірінен өлеңдер де, әңгімелер де жазып, кезінде жариялап жүрді...

Соғыстың аяққы жылында Дмитрий ауыр жарақаттанып, саптан шығып, мүгедек болып, Алматыға қайтты... Келе салысымен-ақ ол қоғам, әдеби қызметіне белсене қатысты. Ұзамай-ақ ол Қазақстан Жазушылар Одағының хатшысы, орыс тілінде шығатын әдеби журналдың редакторы болып істеп жүріп, Қазақ ССР-нің депутаты болып сайланды. Біз, майдандас жолдастары, оған өте қуанып мақтандық.

Соғыс тақырыбында Снегин екі көлемді кітап, бірнеше өлеңдер жинағын жазып жариялады. Ол кітаптарды

шындық пен азаматтардың ерліктерін оқушы жұртқа көркемтілмен баяндады. Кейіннен өзінің туған өлкесі Жетісу туралы тарихи тақырыпта жазылған екі томдық «Верный қаласында» романын жазып жарыққа шығарды. Кейінгі кезде Дм. Снегин «Елші рейхстагтан шығып келді», «Весеннее равноденствие», «Ожидание» деген үш повест жазып бітірді.

Осы үш повесінде автор өзінше документті повестер деп санайды. Документке құрылған шығармалар коспалықтарды көтермелейді, оған жасанды бояу сіңбейді.

Жасанды гүл бояуы бірінші сіркіреп жауған жаяу жаңбырдың ақ тамшыларына айғызданып өңі де түседі, лепіре сабалап жауғанымен — күн көзі шыға салысымен жадырап, жайқалып жайнап өседі. Жазушы жазды. Олардың кайсысы кай гүл еккенін төрелікті оқушылар мен уақыт қана айтады... Той үстінде мактау ресми салтқа айналып кеткен нәрсе. Мен Дмитрийді мактаудан аулақпын: оның да күнгейі бар, көлеңкесі бар. Жарық жағы жоқтарда ғана көлеңке болмайды... Ол жағын біз өз түсінігімізше жоғарыда айттым да.

Дмитрий — творчествосы жағынан ер жеткендердің бірі деп танымыз. Одан тағы да жемісті еңбектер күтеміз.

Мен — тағдыры әскери адамдардың бірімін. Мен — қиян кескі, қырғын соғыстардың куәлерінің бірімін. «Естіген құлақта, көрген көзде жазық жоқ» дегендей, менің майдан дәптерлерімнің тума шығармалары оқырмандарға мәлім болар. Мен көрген-білгендерімді жаздым. Жазу маған оңайға түскен жоқ. Шорқактық аяқ-қолымды тұсап, тілімді күрмелткен жағдайлар да болды. Шы-

нында, мен жазушы емеспін ғой. Ал, қаламгерлердің біреуі екенім рас көрінеді.

Мен көргендерімді, білгендерімді жаздым — олар көп уақыттарымды алды.

Алпыстан асып, жетпіске шықтым, құдайға шүкір. Ал, енді көрмегендерім мен білмегендерім туралы тағы пікір айтқым келеді, олар мыналар:

«Барлығы майдан үшін! Барлығы жеңіс үшін!» деген ұрандар Отан соғысы басталған күннен бастап, оның аяқталуына дейін өздерінің әулие құшақтарына камтып алды. «Ұлы октябрьдің жеңісін қорғалық»; «Жерімізді дұшпанға таптатпаймыз», «Елімізді езілтпейміз», «Ерлерімізді құл, әйелдерді күң ете алмаймыз», «Отан үшін аттан, қарсы қырсық жауға!» — деген партиямыздың ұрандарына совет қауымы, совет халықтары ниет бірлігінен, бір ауыздан соққан жүректерінен лебіз білдірді. Отан үшін майданға ат жалын тартқандар жаппай аттанды. Олардың соңында қарт ата мен аналар, адал жұбай менен жасөспірім балалар, буындары әлі қатпаған сәбилер қалды.

Қан майданның аты — қан майдан. Онда аяныш жоқ. Жорықтардың, ұрыстардың азаптарын, мейлінше, көрдік.

Төрт жыл — төрт күн емес. Жеңілу мен жеңістің тұздәмдерін, мейлінше, таттық.

Бұдан бұрын тарихта болмаған шығындарымыз аз болған жоқ.

Максатымызға жеттік — жауды жеңдік. Оның ордасында ту көтердік.

Майданда әскеріміздің қару-жарақтары, киім-кешектері, азық-түліктері кемтар болған жоқ. Оларды уақы-

тылы қамтамасыз етіп отырған біздің советтік тыл еді. Соғыс өте қомағай келеді, соғыста нысап болмайды. Екі жақтап жейді, оның барлығын тыл көтереді. Лаж жоқтан көтереді.

Біздің әдебиетімізде майдан тақырыбы бірнеше аумакты шығармалар арқылы көтерілді. Аумактары мен сапаларын оқырмандарымыз жоқ дегенде ауызекі, өзара сөз етіп жүргендері де мәлім... Ол тақырыптың біз әлі де жең-етегін қамтып алғанымыз жоқ, бірақ та, артта қалдық деуге аузымыз бармайды.

Лаж жоқтан мойындау керек — өте күрделі тақырыпқа жерге отырып қалмасак та, құры қолдылықтан әлі ұзай алмай келеміз. Ол — соғыс жылдарындағы тыл тақырыбы. Шала-шарпы нәрселердің бары рас. Оған дау жоқ. Олар оқырмандарға мәлім, сол себепті олардың авторларын да, кітаптарын да атамауды жөн көрдік. Шындықты жазу үшін бірнеше шарт керек. Ойдан шығарма, өмірден шығар, өмірдің астарын сұрыптағын. Сыртқа шығып тайрандап «әуендетпе». Оқырманмен санас. Оқырман саған ойыншық емес, ол өмірдің не екенін біледі. Жасыратын еш нәрсе жоқ. Менің атым ел аузындағылардың бірі. Құдайға шүкір. Бірақ та шынымды айтсам, атактың да азабы болады екен, олар да орынды істеді, мен орынды көтердім. (Написать несколько характерных эпизодов) План:

- 1) Дверь открыта, стол накрыт.
- 2) Ассалаум Алейкум, батыр!
- 3) Письмо от арестантов моему «всемогушеству».
- 4) Письма и рукописи от графоманов.
- 5) Вымогательские письма, приезды родственников.

Один пример: Член обкома КПК, парторг совхоза имени Карла Маркса, А.Момынкулов (он потомок от моей второй бабушки, также токала моего деда) Ильяс Омарович (секретарь ЦК КПК) принял его в ВПШ (7 классов, звеньевой колхоза); приехал он в Алма-Ату в зипунишках. Я снял с себя все и одел его как (барона, принца).

Секретарю райкома, покойная Жамал одобрила и благословила его.

— Демалыс күні жолдастарыңды ертіп келін жүргін (в выходные дни приходи со своими товарищами). Он окончил ВПШ. И.О. порекомендовал назначить его (балбеса) секретарем райкома... потом он был зональным секретарем... МТС... председателем колхоза (30000), чуть не прогорев инструктор РК партии... Я, ему помог построить дом. (Дал 10.000 по старым — половину он пропил). Стал парторгом совхоза. Аралбаев сделал его членом обкома — Орден Знак Почета. В прошлом году мы отдыхали со своей машиной у них во дворе.

«Горбоносая» бабушка за мной ухаживала (ты помнишь мою шутку по ее адресу и она хохотала и ты хохотал, когда я ей подарил большой ковер) — одним словом.

— На эти деньги мы дважды могли бы съездить в Карловы Вары, чем собирать их «вшей (вот)», — сказала мне Гайникамал. Сволочь, ата-бабасы Карловы Варыда жамбастап жатқандай сөйлейді. Жарымаған.

В этом году в «Берік Қаре» 1,5 месяца безноски, сноха, их дети (6) отдыхали и резвились...

Я болел, звонил тебе. Ты звонил Валентине Федоровне...

Домашние неурядицы... Я пошел к себе в комнату, хотел лечь, но вдруг

— Бауке! Они пришли.

В халате вышел...

Парторг и секретарь в дежурных костюмах, нейлоновых сорочках, при галстукке.

— Кто вас пригласил пошумать? Я, болен!

— Пожалуйста, «Да, старик болен, но, простите, вы же знаете его странности, проходите, пожалуйста», — сказала Гайкамал.

Я лежал — они сидели.

Оказывается, все районное руководство было приглашено (вернее, им было приказано) выступить по телевидению насчет перевыполнения плана...

Они ушли. Телевидение: Ах! Момынкулов говорил неплохо... Их совхоз выполнил план на 250%. «Неужели этот идиот станет героем соцтруда?», — подумал я.

Өкпелесу: ағайын арасындағы уақытша араздық қана түсінісуді, (ұғынысуды,) жарасуды, келісім, ынтымақты тілейді.

Өштесу: пышақтасу, қырғын жауласу сияқты надандықты тілеп, ұрпаққа «...Мынау — сенің ата жауың» деп арам із тастап кетеді.

Екеуінің арасы ақылды кісілерге жер мен көктей. Өның әділ билері — ұрпақ, тарих. «Әй! Мені кемітем деп түбінде өзің кеміп қалмағын...», — деп ескерткен менің бабам.

Ренжудің реті бар. Біреуді ренжітемін деп ойлап, кейіннен өзіңді-өзің қорлап жүрмегін.

Кектесу деген не екеніне енді сен жауап бергін?.. Кекетуғе де өзің жауап бергін. Төртеуінің қайсылары жеңерін, жағдайларға байланысты әділеттікті тәңірім ғана біледі. Ол есінде болсын.

Станция Сырдария, пединститут им. Гафур Гуляма.
М.Мырзахметову.

«Жақсыда кек жоқ,

Жаманда тек жоқ» дегенді мен емес, халық айтқан.

Решено провести отдых и работу Петровке у Абдельди до сентября тчк при возможности на имя Гайникамал Баубековой перевести пятьсот рублей тчк Баурджан.

Адрес:

Сложившимся обстоятельствам мы решили провести летние время в ауле тире Петровке. У Адильды тчк есть необходимость в пятисот рублях тчк немедленно при возможности прошу эту суммы перевести на мой адрес на имя Гайникамал Баубековой тчк в противном случае я буду вынужден обращаться Лит.фонды СССР об одолжении у них суммы тчк ключ от гаража оставляем Алтынбеку. Оставляю Алтынбеку рукопись, доверенность на твое имя на права временного владение машиной

Тчк Баурджан

Я вкладчик тякущего счета 3707 центральной гос. труд сберкассы № 6219 в городе Алма-Ата Момыш-ұлы Бауыржан доверяю своему двоюродному брату Мырзахметову Мекемтасу паспорт и

Свободно распоряжайся моим выше указанным текущем счета.

«Сыр айтам саған халқым ұға білсең...» деген мен. Бұл ант деген сөз.

«Мен де адаммын жаралған сүт пен еттен...» бұл өлеңімде ант.

«Ежелден ел тірегі — ел тілегі, адал ұл ер боп туса — ел тірегі» деймін. Осы үш өлеңім менің творчествомның эпиграфы, маған нұсқау.

VACLAV KUBIK

Доланска

Летом 1962 г. позвонил редактор «СК» Касым Шарипов. Я предложил встречу не в редакции, не в союзе писателей, а у меня дома.

В воскресный день я отлучился из дома на часок. Когда вернулся, в кабинете хохот. Оказывается, они пришли раньше назначенного времени, а пятилетняя Махпал развлекала гостей своими «знаниями» английского языка.

Кымыз, коньяк, фрукты, казы, плов, свободная беседа. Вацлав пил, ел хорошо. «Прием» продолжался три часа. К. Шарипов был очень доволен.

Я соавтор или нет? Это меня мало интересует, это юридическая мишура. Но с моральной точки зрения отцом В.Ш. является Баурджан Момыш-улы, а А.Беку отвоюю материнскую роль. Вымыслы А.Бека.

Не теперь, а 14 лет тому назад в В. Ш. я пишу о том, как я приказал расстрелять своего родного брата, сержанта — о самой печальной странице моей биографии и обращаюсь к Вам, о том как выгнал лейтенанта Брудного из батальона; в «Истории одной ночи» я пишу, как я заблудился и как я растерялся при контратаке противника.

И теперь говорю: да, судите меня, пока я жив, да судите меня и после моей смерти, судите строго, судите справедливо, но не повторяйте мои ошибки. Ваш приговор я приму за высшую награду. Положительный герой может иметь свои недостатки.

До выступления товарища Суркова у меня создавалась впечатление, что здесь в/х (военно-художественная. Ред.) произведения рассматривалась как отрывки произведения.

Если задачей военно-художественной литературы является художественное осмысливание опытов жизни с ее примерным прогнозом в развитии.

Человек не привыкает к опасности, а приспосаблиется.

Позор не в том, что человек в обстановке опасности переживает волнение, колебания, чувство боязни, а в том, что он не сумел преодолеть их. Именно в воспитании и выработке в человеке характера, способного преодолевать невзгоды и трудности боевой жизни, умеющего достойно вести себя на поле боя является задачей воинского воспитания, задачей художественного произведения на военную тематику.

Собрание началось в 19⁴⁵, я говорил ровно час. Задали мне 12 вопросов — я ответил.

Выступил преподаватель литературы пед.института Лулахов — он дал высокую оценку докладу. С заключительным словом выступил П.П.Дуречкин который тоже отзывался о докладе хорошо и назвал его первым «семинаром» по в/х произведениям.

P.S. Среди присутствующих был один «политический» унтерпришибеев, которому сама аудитория дала отпор.

Я военнослужащий, и на таком официальном совещании, когда официальный представитель министерства обороны официально называет меня самодуром — это является «блестящей» и «классической» аттестацией в моей военной и боевой биографии.

Другое дело, когда так говорят некоторые читатели, но когда официальный представитель литературы восторженно восклицает «Великий Комбат», а официальный представитель министерства обороны гневно восклицает, «Надо его снять с работы он самодур!» — это уже официально не солидно.

1. Плотников Андрей Павлович, заведующий отделом центрального Комитета Казахстана.

2. Садуакасов Бименде — Жамбыл облысының хатшысы.

3. Петюлов (чуваши) пред. Облисполком төрағасы.

Бимендемен әңгіме, тексті оқу (кәте оқу).

Отан туралы ұғым (жалпы, нақты).

Ескерту (жанашырлықпен репликаға жауап).

Кутузовтың сөзі: «Москваның берілуі — Россияның жеңілуі емес».

Сталин «Москваны беру бүкіл социалистік системаның күйреуі» деп біледі. 7 млн. емес 31 млн. адам өлді.

16 дивизия, 8 бригада, 1 кавалерийский корпусы Қазақстан ұйымдастырды. Ұлы Отан соғысына 0,5 млн. казак қатысты.

Колхоз бастығына мысқылдап «қызылшаны сен екпейсің, қатындар егеді, сен табысына ие бола кетесің» дедім.

Любой египетский фараон, любой иранский шахиншах, любой шведский король, любой германский канцлер — великий Чингизхан, великий Тимур, великий Ганнибал, при всем желании не могут сравниться с Иосифом Виссарионовичем (Жугашвили) Сталиным. Его великой общественной, политической, научной деятельностью.

Сталин был сто раз умнее Хрушева.

В самые критические моменты в истории нашей партии и нашей страны Сталин был самым верным сыном Родины. Он не жалел самого себя ради великих дел коммунизма даже и не жалел других. Сталин строго, в ранних коммунистической дисциплине держал наш народ в течение 30 лет прививая людям коммунистический, советский патриотизм, не взирая ни на какие неприятности и невзгоды. Сталин никому не давал из нашей казны ни грамма золота и сам не брал. А что сделал Хрушев? Вы сами в некотором смысле этого слова в курсе дела. Хрушев довел нашу страну до инфляции.

Инфляция при умелом государственном руководстве четко регулируется и не мешает экономике развиваться. А когда руководство государством безграмотное, инфляция страну доведет до экономической катастрофы.

Алматыға келген соң партконтрольдің бастығы Козлов Василий Григорьевич шақырды.

— Мен баяндама жасаған жокпын. Ойымды импровизация арқылы айттым.

— Да у нас имеется такая запись вашего выступления.

— Если у вас имеется такая запись то мне нечего писать объяснение. Судите сами. Я высказал свое личное мнение на собраний областного партактива. Я выступал по их приглашению. Я думаю, что высказыванием своего личного мнения не принес никакого идеологического вреда. Если они считают, что я был не прав, судит не вам, а ЦК Компартии Казахстана. Моя жена очень тяжело больная женщина, извините...

14.10.1980 ж.

АҒЫБАЕВ ОРДАБАЙ

Ағыбаев Ордабай — руы Темір, жасы шамасы менен төрт-бес жас үлкен. Ұзын бойлы, ак сары, өте ұстамды жігіт еді.

Шымкент педучилишесінде, соларда ғана духовой оркестр болатын. Бір австралиец оркестрді баскарды. Сол жерде қайтыс болды. Фамилиясы Посипалов, тұтқынға түскен екен. Паркте өңшен казактар духовой оркестрде ойнайтын. Казпедтехникумда Ағыбаев студент еді.

1928—1929 жылы Жуалы ауданында (ол кезде Сайрам, Түлкібас, Жуалы — бәрі бір аудан еді. Орталығы Ванновка) заврайОНО болды.

Рақов — уголовный розыскіде істеген, парашыл кісі еді. Ағыбаев осы кісімен бірге пәтерде тұрды. Ол менің пәтеріме келін тұрды, екеуміз квартирде бірге жаттық. Соңыра мен комсомолдан шығарылып, жаламен қамалып кеттім...

Ленинградка Финакадемияға оқуға бардым. Сөйтсем Балақаев, Ағыбаев, Қаратаев сонда аспирантурада оқып жүр екен. Невский проспектісінде кездесіп, кафеге ертіп барды. Заказ берді. Тамақ іштік. Кафе дегеннің не екенін білмей мен отырмын... Соны сезін, бұл шай ішетін жердің бірі деп түсіндірді. Даяшыға бір қағаз берді, акшасын төледі. Ішкеніміз үш сом. Ол кезде ол үлкен ақша. Жатақханама еріп келді, Октябрьская 25-те болатын. Жатақханадағы бір бөлмеде алты адам жатамыз. Жатақханама кіріп, төсегімді көрді. Тазалығына қуанып қалды.

— Ал, мен сені шығарып салдым, енді сен мені шығарып сал, — деді.

Невский мостыға шейін әкелдім.

— Тұра тұр, қалтаң қалай, соны айтшы? — деді.

— Қалтам тоқ, жаман емеспін, — дедім.

Стипендияны мен екі жақтан да алатынымын. Қазақстаннан және Тұрар Рысқұлов көкем Ресейдің есебінен максимальный стипендия түрінде жіберетін.

Финансовый академиядағы оқуға келсем, партияда жоқсың деп жолдамам болса да алмай қойды. Не істерімді білмей састым. Есіме Мәскеуде Кремльде қызмет атқаратын Тұрар көкем түсті. Өйткені ауылда шалдар шежіре жайлы

әңгімелескенде, сәліктен шыққан Тұрар біздің туысқанымыз болады деп мақтанып отыратын. Мен оқуға баратын болғанымда, «Мәскеудегі Тұрар көкеңе барып сәлем бер. Жатырқамайды, бауырына тартады, ол бауырмал жігіт», — деп құлағыма құйып қойғаны да бар еді. Бірден Мәскеуге тарттым. Сұрастырып жүріп Тұрар көкеме де жолықтым. Қазақшалап сәлем беріп, аты-жөнімді, шалдардың сәлемін де коса айттым. Қуанып ризашылық білдірді. Не жұмыспен келгенімді сұрады. Жолдамамен келіп, оқуға түсе алмай қалғанымды айттым. Бірден телефон арқылы бір кісілермен сөйлесіп, мен туралы айтып жатты. Ішімнен қуанып мен отырмын. Отбасы мен тұрмыс жағдайымды сұрастырды. Әке-шешем қарт кісілер, бала-шағалары көп, мен жалғыз ұлымын, жұмыс істеудің орнына оқып алайын деп келіп қалып едім дедім. Тұрар аға мұртынан жымырып маған күле қарады да:

— Оқуыңа бара бер, қабылданатын болдың. Мен саған Ресей жағынан да стипендия жібергізем, бірақ сен балалық жасап жүрме. Отбасыңның үмітін ақтап, елдің азаматы бола біл, — деп орнынан тұрып, арқамнан қағып, кабинетінен шығарып салды. Үлкен адамның баласынбай маған көңіл бөліп, мән берген ілтипатына бөленіп, асығыс Ленинградқа қарай жол тарттым. Ордабай ағамның:

— Әй, Бауыржан, бұл ақшаң саған көп. Абайлап ұста, — деп ақыл айтуының осындай себебі болатын. Ол кісі біраз ойланып тұрды да:

— Әй, Бауыржан, халық арасында «ақшада тіл жоқ» деген сөз барын білесің бе? — деді.

— Ол не дегеніңіз?

— Ақшаны жұмсасаң, оның тілі жөк, шашыла береді, — деді.

— Шашылып бітсе, бір тиынға зар боласың, әлі, — деді.

— Саған көп ақша береді екен, соның қадірін біл, есептеп жұмса. Қала үлкен... жаман кісілер де жетерлік сені алдарлық... Қармаққа түсіп калма.

— Мына киімдерінді өзгерт, жақсылап киін. Бұлар киімге қарайды...

— Қалай өзгертем? — дедім.

— Мен ертең келемін, кафеге барамыз. Жексенбі күні киімді өзім таңдап әперемін. Қалай киюді үйретемін...

Айтқан күніне келді. Ақшамды ол кезде ышқырыма тығып ұстаймын. Магазинді аралатты. Киімдерді жағалай қарап таңдай бастады. Маған көрген киімнің бәрі ұнайды. Бірақ ол кісі алдырмайды... Ақыры біреуін таңдады-ау, әйтеуір.

— Где ваше примерочный? — деді сатушыға. Онысын мен түсініп жатқаным жоқ.

— Киімінді шеш, — деп, жаңа киімімді үстіме кигізді.

— Жақсы екен, осыны алайық, — деді. Алдык... Бағасы 47 сом екен, асықпай оратып алды....

Аяқ киімдер сататын жерге апарды. Аяғымда етігім бар. Әртүрлі түстері бөлек-бөлек қаптаған бәтінкелер. Тағы да киіп көрдім. Мықшандап етігімді шештім.

— Ки, — деді.

— Ойбай, ақшасын бергемін жоқ қой, қайтіп кием, — дедім.

— Саған шак екен, жарасады, ақшасын беремін, ал, — деді.

Көйлек алдык, оған сай келетін галстук таңдадық. Галстук ол кезде қолмен байланады екен.. Соны ерінбей-жалықпай қайта-қайта байлатып үйретті. Базарлап мәз болып келе жатсақ, топырлап алдымызда Белгібай Шалабаев, Мәулен Балақаев т.б. кісілер келе жатыр. Менің киінген түріме қарап, Шалабаев жатып күлді.

— Ей, Белгібай, күлме оған, білімі сенен артық болса не дейсің? — деді. Шамасы оны бұрыннан жақтырмай жек көретін сияқты.

Ескі киімімді алып қалды. — Тазартып апарамын, кір екен, — деді.

Салып ұрып жатақханаға мақтана келсем, ондағылар мені тани алмай жатырқай қарасады. Әрқайсысы өзінше құбылған көңіл күйлерін жасыра алмай білдіріп жатыр. Мен ұялып қысылып барамын. Бір әдемі еврейка әйел бар еді. Ол да келіп қалды. Парамонова Евгения Васильевна маған ғашық боп қалғанын жасырмай айтып жатыр...

Арада апта өтпестен Ағыбаев көкем келді де:

— Мына киіміңе лайықты пальто керек екен, — деді.

Магазинге барып іздестіре бастадық, аралап жүріп біреуін таңдап алдық.

— Үлкен қаланың алдымен мәдени, тарихи жерлері мен музейлерін аралап, театрларын көріп, ішкі мәдениетінді біртіндеп байыта беруің керек, — деп ақылын айтып, Ленинградтың тарихи жерлерін ұзақ аралатты. Шаршап-шалдығып жүріп тамактанып алдық. Енді бұларды бір рет көру жеткіліксіз. Асықпай жүріп қайтадан аралап көруді тапсырып келеді. Басында қайта-қайта көрудің не қажеті бар деп ішімнен ойласам да, кейінірек дәмін алып, мән-мағынасын кешірек ұғынып жаттым. Надандығыма ішімнен күліп те қоямын.

Ағыбаев Ордабай сол кездегі бүкіл Одаққа танымал атақты филолог академик Маррдың аспиранты болатын. Филология ғылымдарының атағын алу үшін кандидаттық диссертациясын қорғап тұрған кезінде «халық жауы» деп ұстап әкетті. Артынан жазықсыз жазаланып, атылып кетті...

Экспромтты құдай Иса Байзақовқа ғана берген... Өз өмірімде одан озған суырып салма өнерпазды көрген емеспін.

«Аузыңды ашсаң артың көрінеді», — дейді. «Ұшқан ұяны» түсінін оқысаң, мұның сырын түсінесің. Босқа айтылмаған сөз екенін ұғынасың.

«Ұшқан ұяның» шын авторы мен емес. Ол кім десең, қазақшалап айтайын, «Ұяда нені көрсең, ұшқанда соны ілесің», оның авторы сол. «Ұшқан ұяның» авторы — менің ортам, сондағы кейіпкерлер.

Текесбай би — әкемнің нағашысы. Әжем — соның қарындасы.

Әкемнің аты — Момыналы (Момыш), Таубұзар — Момынкұл көкем — әкемнің інісі. Олар болмаса «Ұшқан ұя да» болмас еді. Кейіпкерлердің бәрі де өмірде болған кісілер. Олар менің ұғуымша... детская память деген бар. Балалық шақтағы көргендерің тасқа басылғандай есте мықты сақталады. М. Горький өз кітабын «Менің университетім» дегеніндей, «Ұшқан ұяда» суреттелген кейіпкерлер менің мектебім болатын. Кітаптағы баяндалған оқиғалар мен суреттелген көріністер менің есте қал-

ған естеліктерім деп білу керек. Онда ойдан қосылған еш нәрсе де жоқ, бәрі де таза қазақы өңірдің көріністері ғана...

«Музей апа» әңгімесі де ойдан шығарылған жасанды нәрсе емес, қайнаған қайталанбас өмірдің өзінен ойып алынды. Туған анам екі жасымда қаза болды. Музей апа, яғни үлкен әпкем Үбиан мені асыраушы шешем де болды. Менің шығармаларым ойдан құрастырылып жазылған жоқ, қайнаған өмірдің құжаты тәрізді қоғамдық болмыстың шынайы шындығы.

«Ұшқан ұядағы» теріс мінезді кісілер де сол өмірде бар шындықтың өзі. Мысалы, Айдын кемпір... оның немерелері тірі. Солар әжелерін күліп еске алары анық шындық...

Самая несчастная семья, которая живет — бескомпромисно, это лицемерия...

Семья бескомпромисная — не интересная, не красивая семья...

Без конфликта нет государства, так же и в семье. Мұнда бір жағы кінәлі.

Ежелден еркін өскен болдың пырақ,
Маздадың қараңғыда жанған шырақ.
Бауыржан қартайғанда кәріп болып,
Көрінер токалына жайсызырақ.

Шерханның Тұрар Рысқұлов туралы жазылған кітабын карап шықтым. Жеңген де ол кітапты оқып шығыпты. Мұнда екі пікір бір байламға келмей тұр.

Менің жеке пікірім, яғни Шерханның сол кітабына бағам — тарихи деректі, ғылыми пайымды, көркем әдебиет саласындағы елеулі шығарма екен деген ойға келдім. Алдымен, мен оны онша менсінбеп едім. Тұрар кім, Шерхан кім деп... Жауыңнан көрген азап жаман... сол себепті оқымай сыдыртып карап шықсам керек. Ал, әйелім оқып шығып, мені қатты сынады. Екеуіміз пікір төбелесіне түстік. Кейіннен толық оқып, ойға салып талдап караған соң ғана жоғары бағалап, жаңаша байламға келдім. Мұндай жаңаша ойға келуіме әйелім көмектесті.

«Естіген құлақта жазық жоқ» дегеннің мағынасы әртүрлі болады. Естіген соң оған сынмен карап қайта ойлайсың. Кім дұрыс айтады? Баяғыда журналда жарияланған нұскасын окумен шектелген едім. Пікір сайысында мен енді өзіме-өзім сынмен карап, ойымды түзегендей болдым...

Қорыта айтқанда, Абай мұрасы туралы көп адам сипай камшылап жазып жатты... Кейіннен бәрі тоқталып бәсеңсіді. Абайды әлем биігіне көтерген Мұхтар алдын ала зор даярлықпен келіп, ұзақ уақыт ғылыми-зерттеу жұмыстарын жүргізді. Осыдан кейін де толассыз ізденіс үстінде болды.

Ал, Тұрар — әлемдік деңгейдегі айтулы қайраткер. Комминтерннің көзге түскен білікті қайраткері. Соны тірілткен біздің Шерхан болып отыр. Шерхан жұртшылықтан өз бағасын алуға тиісті.

— Бауке, мұны неге айтып отырсыз? — деп мен сөзге араластым.

— Мен Шерханды да, сені де, өзімді де құлый деп іш тартып отырған жоқпын. Мен таза оқырманның бірі ретінде пікір айтып отырмын. Мен әдебиет зерттеушісі емеспін, әдебиет сыншысы да емеспін... Қарапайым көп оқырманның бірі ретінде айтарым жоғарыдағы пікір ғана. Бұл — менің субъективті пікірім, яғни жеке пікірім. Бізден басқа да оқырмандар бар. Олар бізден білімді, білімі де жоғары, олардың да пікір айтуға толық правосы бар деп білемін. Олармен есептеспей тұра алмасак керек...

АМАНАТ

Б.Момышұлы кейінгі 2 жылдың ішінде қатты ауырып жүрген еді. Бір күні мені шақырып алып, письменный столының шкабын, библиотекасын, бопырап жатқан қағаздарын көрсетіп:

— Әй, Мекемтас, сен жақсы бол, жаман бол, кандидат наук болып алдың, доцент-поцент дегенің тағы бар. Менің хал-ахуалымды байқап жүрсің ғой, карағым, жақсы болайын, жаман болайын, мен қазақтың Бауыржан Момышұлымын — мынау бопырап жатқан қағаздарды мен жазғанмын. Осылар ит пен құсқа жем боп кетпесін. Бос уақытыңды бөліп, осыларды қарап шығып, орысша айтқанда опись жасағындағы, Орталық архивке тапсыр. Өзің көріп отырсың, оларды істеуге менің шамам жоқ. Бірақ та асықтастан істегің. Өзің карағанда сезерсің, көп

нәрселер піспеген, иі қанбаған, бірақ та негіздері бар. Оған біреу түсінер, біреу түсінбес. Бұларды үлгеруге, ұлғайтуға менің шамам жоқ, қарағым, оны өзің көріп отырсың. Бұл материалдарды мен ешкімге сатпаймын. Ол маған жараспайды. Саған тапсырамын. Қарап шығып, темаға бөліп, папкалап Орталық архивке тапсырғын.

Мен графман емеспін. Майданда, жай жылдарда келген ой-пікірлерімді толық болса да, қысқа болса да жазып жүргенмін.

Мүмкін болашақта істеуге болмаса да, біреуге керек болар. Бүйтін айтып тұрған себебім — біздің қазақтың тарихында қазақ қатысқан ең үлкен соғыс 2-ші дүниежүзілік Отан соғысы. Сол соғыс кезінде қазақтан жаманды-жақсылы атағы шыққан қолбасшы мен болдым (оған документтерім бар). Көрген-білгенімді ескерме ретінде болашақ ұрпаққа айтып кетуді өзіме парыз санадым. Менің жазып жүрген себебім — сол ғана. Мен орысша, қазақша жазамын. Екі тілден шорқақ екенімді өзім де сеземін.

Сондықтан мынау архивный материалдарды реттеп, тиісті архивтерге тапсыруды саған сенемін.

Кім мені қалай түсінеді, оған құдай куә. Мені тыңдағандарды аспанға көтерер жайым жоқ, мені таптағанды да көтерер жайым жоқ... Орынсыз мақтау мен жамандау адамгершілікке жатпайды деп білемін. Сөйлесу, қадірлесу, бір-біріне түсіне білу деген нәрселер адамгершілікке жатады. Ал, қарағым, осы қолжазбаларымды саған сеніп тапсырдым. Өзің реттеп, өзің архивке тапсырғын.

МАЗМУНЫ

Анаштың әңгімесі	3
Олар менің есімде	37
Өмірімнің бір саласы	74
Әшімов Байкен	81
Айтылған сөз желісі	88
Жұмабек Тәшенов	98
Генерал Копытин	106
Полковник Курганов	109
Қытайлық қызыл дәптерден	124
Солдат махаббаты	124
Әзімхан туралы	127
Балалық сапар	130
Біз ұрыстарда ер жеттік	138
Арысым еді... ..	149
Офицердің майдан дәптерінен	160
Көк төмпеш	163
Қарттық туралы толғаныс	169
Естемес	175
Музей апа	176
Кирилл Кузьмич	181
Кемпірі бар үйдің... ..	183
Атсыз көл	186
Троллейбуста	189
Боғыс	192

Тақырып әйелдерім туралы.....	193
Өз обалым өзіме	205
Судьба (Тағдыр)	207
Ермұхан Бекмаханов	217
Тарихшының өкініші	223
Өмірде де сұлу еді.....	223
Ерекең ел ардақтысы еді.....	224
Көкжал	225
Сыйласып санасалық.....	231
Дмитрий Снегин	237
Vaclav Kubik.....	247
Ағыбаев Ордабай	251
Сын	258
Аманат.....	259